
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

पं. ५. ८

९२

सारस्वत टीका

Accession No:- ~~286~~ M833

Title:- सारस्वत टिका (दिपिका)

Subject:- व्याकरण

Author:- चंद्रकीर्ति सूरी

पत्रे:- 117

(1)

शाय नमः ॥ श्रीसरस्वती सदा भक्त्या वांछितार्थप्रदायिनीं ॥ सद्गुरु

कामदुघामिव ॥१॥ नत्वा नागपुरीयाह्व तपोगणविभूषणं ॥ श्रीराज

आख्यातव्याख्या विधीयते ॥२॥ सुगमं अथ ग्रंथकारः । आख्यातप्र

विभक्ति २

आख्याता तेत्यादि । अथेति संज्ञासंधि १ विभक्ति

व स्तुत्र तिज्ञां करोति । अथाख्याता तेत्यादि । अथेति संज्ञासंधि १ विभक्ति

...व स्तुत्र तिज्ञां करोति । अ थाख्या तेत्यादि । अथेति संज्ञासंधि १ विभक्ति

त्यय ४ कारक ६ समासे ७ तद्धित ८ लक्षणाधिकाराष्टक

द स्म द ३ स्त्रीप्रत्यय ४ कारक ६ समास ७ तद्धित ८ लक्षणाधिकारस्तस्य प्रत्ययानि

...नानं तरं । आख्यातं नाम व्याकरणस्य नवमोधिकारस्तस्य प्रत्ययानि

...ल्पएवं ते कथ्यंते । आख्यातं कथ्यते अर्थात् निःसाधते स्यादीनां रूपाणि येन त

दाख्यातं प्रतीयते ज्ञायते अर्थो येभ्यस्ते प्रत्ययाः आख्यात संज्ञाः प्रत्ययाः

आख्यात प्रत्ययाः । तत्र प्रथम मधिकारसूत्रं ॥ धातोः ॥ धातु ५१ [illegible] वचनात

पदं [illegible] क्ष्यमाणाद् इति कथयिष्यंते ये ते वक्ष्यमाणाः अतः परं वक्ष्यंते प्रत्ययास्ते

धातोरेवाग्रे ज्ञेया नाम्नः अत्र प्रत्ययत्राद्वे नप्रायो विभक्तयो ज्ञेयाः । तदधिकारात्

बादयोपि प्रत्यया धातोरेव ज्ञेयाः तांश्च यथाधिकारं ग्रंथहृदेव वक्ष्यति । अथ कोसौ

१

धातुरित्याह। सूत्रं भ्वादिः भू आदिर्यस्यासौ भ्वादिः।११ भ्वो॰ भू धातुः तस सत्ता
यां विद्यमानार्थे वर्त्तत इत्येवमादिर्यः। शब्दो वर्णसमुदायात्मको धातुपाठे स्थि
हितः स धातुसंज्ञो भवति। तत्क्रमश्च धातुपाठादवगंतव्यः। इहयं यागोरवभया
न्नेलिख्यते। दधात्यर्थं इति धातुः। स चेति। स च धातुस्त्रिविधः। तिस्रो विधाप्रका
रा यस्य स त्रिविधपदभेदात्त्रिविधस्त्रिःप्रकाराः। आत्मनेपदं अष्टादसु वक्ष्यमा
णेषु विभक्तिवचनेषु अंत्यंनवचनात्मकं विद्यते यस्य आत्मनेपदी। एधू वृद्धौ इ
त्यादि।१२ तथा परस्मैपदं वक्ष्यमाणवचनेष्वाद्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स
परस्मैपदी। भू सत्तायामित्यादि। तथा उभयपरस्मैपदे विद्येते यस्यासौ उभय
पदी। पचति करोतीत्यादि। यद्यपि निविशादेरिति सूत्रेणाकेषांचिद्धातूनां पद
विपर्ययो भवति। तथापि तत्स्वभावेन पदत्रयेण त्रिविधत्वमुक्तं। अथयत्रथमना
त्मनेपदं योभ्यो भवति तान्दर्शयति। सूत्रं। अनुदात्तेति। अनु ११ हसेपः अनु
दात्तश्च ङश्च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य सोनुदात्तङित्। तस्मात्। अनुदात्तङितः।१

द्विपदं सूत्रं । अनुदात्तेत् इति धातुर्धातुपाठे योऽभिहितः एध वृद्धौ इत्यादिकः ङित्
ङकारोनुबंधो यस्य शीङ् स्वप्ने इत्यादि । ततोनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आत् इति शब्देन
आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः । अथोभयपदिनां लक्षणमाह । ञिस्वरितेत्यादि ञका
र इत् यस्य स ञित् । स्वरितेत् धातुपाठे उक्तः । ञिच्च स्वरितेच्च ञित्स्वरितेत्
तस्मात् ञित्स्वरितेतः । ५१ पंचम्येकवचनांतं । उभे प्रथमा द्विवचने ईमौ । अद्
ए । द्विपदमिदं सूत्रं । ञितो धातोः डुदाञ् दाने इत्यादिः सिद्धा । स्वरितेत यथा स्वरितेत इ
ति डुपचष् पाके इति धातुपाठे उक्तो धातुगणात् उभे इति आत्मनेपद परस्मैप
दे द्वे अपि भवतः । अथ ग्रंथकार एवोभयपदिनां धातूनां विशेषमाह । आत्मगामि
त्वे इति । चेद्यदि उभयपदिनां धातूनां क्रियायाः फलं आत्मगामि भवति तदा
त्मनेपदं प्रयोज्यं । यथा आत्मार्थं पचते परार्थं पचति तथा च यथा जगतः पितरौ
वंदे इत्यत्र वंदनलक्षण क्रियायाः फलस्य आत्मगामित्वात् कालिदास कवि वंदे
इत्यत्रात्मनेपदं प्रयोक्तवान् । तथा यद्यपि सारस्वतीमृजुं कुर्वे इत्यत्र पठनस्य

परगामित्वात्परस्मैपदं प्रयुज्यते तथापि तत्पठनाद्युत्पन्नं पुण्यं ल
क्षणं फलं कर्तृगामि भवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तं। परगामीति भ
यदि क्रियाफलं परगामि भवति तदा प्रयुज्यते तदा परस्मै
पदं भवति। यथात्र त्रिकौमुदीकुमेदं इत्यत्र करोते धातोः परस्मैप
दं यथ यस्य शिष्यानुशिष्यपठनपाठनलक्षणस्य फलस्य परगा
मित्वात्प्रयुक्तं एवमन्यदपि यथासंभवमूह्यं। एतत्पदद्वयस्य
प्रयोजनं कुतः इत्याह। अन्वर्थादिति। नामानुगतार्थत्वात्। याद्दशं
नाम्ना ताद्दशं एवाऽर्थः। यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं। परनिमित्तं
परस्मैपदं इत्यन्वर्थः। तस्मात् इदं च आत्मगामीत्यादि पदप्रयोग
कथनं तु उभयपदानामेवागंतव्यं नान्येषां सार्वत्रिकस्त्वायं विधिः।
अथ परस्मैपदप्रयोगमाह शिष्ये। परतः ५१ तस्य प्रत्ययांत। अन्य

स४

③

त॰ ११ प्रथमैकवचनं। अन्यशब्दस्य नपुंसकलिंगे प्रयोगः। द्विपदमिदं
सूत्रं। पूर्वोक्तेत्यादि। पूर्वोक्तानि यानि सूत्रद्वयोक्तानि निमित्तानि। तत्रा
नुदात्तङित्वे आत्मनेपदनिमित्ते त्रिस्वरितेतत्वे परस्मैपदनिमित्ते एभि
र्विधुराद्रहितात् अन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति॥ स च धातुपाठे द्र
ष्टः। अथ विभक्तिषु परस्मैपदात्मनेपदयोर्वचनसंख्यामाह। सूत्रं। न
व प्रथमा बहुवचनांतं। जस् शसोर्लुकू। परस्मैपदानि। १३ नपुंसकलिं
गे द्विपदमिदं सूत्रं। तिबादीनामिति। वर्त्तमाना १ विधिः २ सं भावना ३ आ
शीः प्रेरणा ३ आनद्यतने ४ परोक्षार्था ५ आशीरर्थ ६ स्वस्तिनार्थ ७ भ
विष्यति ८ क्रियावतीवृत्ती ९ भूतार्थ १० लक्षणानां दशविभक्तीनां
आद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवंति। तानि परस्मैपदि
भ्यो धातुभ्यः प्रयुज्यंते। पराणि तिबादीनामेव पराणि नववचनेभ्यः
उत्तराणि ते आते अंते इत्यादीनि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भ

वंतीति याज्ञकेषु चितुष्टकेषु पराण्यात् इति सूत्रं दृश्यते । तत्र प
राणि प्रथमा बहुवचनं । आत् प्रथमैकवचनं द्विपदं पराणि नववचना
नि आत्मनेपदसंज्ञानि सर्वाणीति वृत्तिः सुगमा । अथाख्यातविभक्तीनां
मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं वर्त्तमानार्थविभक्तिप्रयोग
सूत्रमाह । वर्त्तमाने ॥ १ ॥ सप्तम्येकवचनं । तिप् ॥ ११ तस् अंति सिप् थस्
थ मिप् वस् मस् । ते आते अंते से आथे ध्वे ए वहे महे । सर्वाण्यप्येतानि
प्रथमैकवचनांतानि सांकेतिकान्येव मे कोनविंशति पदमिदं सूत्रं ।
अथ वृत्तिकारो वर्त्तमान इति पदं व्याचष्टे । प्रारब्धेति । कश्चित् कालः क्रि
यायाः प्रथमक्षण एव लग्नः सप्रारब्धः स यावत् अपरिसमाप्तः अप
रिपूर्णस्तावद्वर्त्तमान इत्युच्यते तस्मिन्नुक्तलक्षणे वर्त्तमाने काले अभि
धेये वाच्यमाने सति तिबादयः महिपर्यंताः अष्टादश प्रत्यया विभक्ति

कौमु० ४

१२

लक्षणाभवं ति। ग्रयोज्यंतदुत्यर्थः। तत्र तिबादयो मस्पर्यंताः परस्मैपद
संज्ञाः ते आदयो महिपर्यंता आत्मनेपदसंज्ञाः॥ ग्रथ ग्रंथांतरे एतेषा
मेवाष्टादशवचनानां संज्ञांतरमाह॥ अस्येति। पाणिनीयानां पाणिन्यु
क्तग्रंथपाठकानां मते अष्टतिबादेरष्टादशसंख्यप्रत्ययगणस्य लव्
इति संज्ञा ज्ञेया। एतेषामेव प्रत्ययानां त्रित्रिवचनानि विभागभेदेन पु
रुषसंज्ञामाह॥ सूत्रं नाम्नि ७१ च ११ युष्मदि ७१ अस्मद ७१ च ११ भो
गे ३२ सघपदमिदं सूत्रं। नामादि त्रि इति। देवः। देवौ। देवाः। ओथवा सं
तौ ते इति। नाम त्वं युवां आयूयं इति। युष्मद। अहं। आवां। वयं इति। अ
स्मद। ततः नाम १ युष्मद २ अस्मद ३ लक्षणेषु त्रिषु पदेषु उपपदेषु
समीपे प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदानामात्मनेपदानां प्रत्येकं त्रिस्त्रिस्रा
गैरुक्त्वा एते उक्तं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवंति। तत्र तिप् तस् झि इति
ति परस्मैपदे। ते आते अंते इत्यात्मनेपदे एकवचनद्विवचनबहुवचनानि देन

४

४

प्रथमपुरुषसंज्ञा॥ सि पू १ थस् २ थ ३ से १ आथे २ ध्वे ३ इति परस्मैपदात्म
नेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा॥ मिप् १ वस् २ मस् ३ परस्मैपदे एवहे २ महे ३
आत्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा॥ ३ अथ नामादिषु पुरुषप्रयोगसंख्या
माह। नाम्नीति। नाम्नि सामान्यलक्षणे प्रयुज्यमाने उच्यमाने च शब्दाद
प्रयुज्यमानेपि प्रथमेति पुरुषो ज्ञेयः॥ प्रयुज्यमाने यथा। चंपकस्यां प्रज
यति गिरिसुताया ४ कामसंतापवाढिज्वर स्मरसनिषेक श्वां। न श्रृंगमो
ति। रिति। यदि वा तं संवः श्रोतुमर्हति। तथाऽप्रयुज्यमाने। यथा रत्न
मालायां॥ शिशिरप वमरुत्तुचयमुत्तरं घयनमाङ्गरं हश्वत मर इत्यत्र
बुधा इति अप्रयुज्यमानेपि नाम्नि आङ्गिरिति प्रथमपुरुषप्रयोगः। तथा
युष्मदप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषः। यथा कुमारसंभवे। त्वं पितॄणाम
पि पिता देवानामपि देवता॥ परतोपि परश्चासि विधाता वेधसामपि॥ १ अप्रयुज्यमाने यथा॥ अविनयमनय विस्तो दमयमनःशमय विष

परस्मात्स्मां। कृतदयो विस्तारय तारय संसारसागरतः॥१॥ इत्यत्र युष्म
द्यप्रयुज्यमानेप्यपनयेत्यादि मध्यमपुरुषप्रयोगः २ अस्मद्यप्रयुज्यमानेप्यु ने२
त्तमपुरुषः। प्रयुज्यमानेयथा। तमहं सिद्धनिमित्तं विघ्नजन्मात्ययानामं
नमुत्तमं शिवं देव्यहं हे कान्तमीशे॥१ अप्रयुज्यमानेयथा। मंदः कवियशः
प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यतामित्यादि। अथ परस्मैपदप्रयोगशिक्षामा
ह। कर्त्तरि ७१पं ११ व ११ त्रिपदमिदं सूत्रं। परेति परस्मैपद तिप्तस्सूत्रं
ति इत्यादि नववचनलक्षणं कर्त्तरि कर्त्तृत्वे भवति। केनेवल परस्मैपद
ति इत्यादि नववचनलक्षणं कर्त्तरि कर्त्तृत्वे भवति। अयं भावः। परस्मैपदिनो धातून्
किंतु आत्मनेपदमपि कर्त्तृत्वे भवति। अयं भावः। परस्मैपदिनो धातोः
कर्त्तरि परस्मैपदं भवति। आत्मनेपदिनामात्मनेपदं भवति। उभयप
दिनां तु उभे परस्मैपदात्मनेपदलक्षणे भवतः॥ यथा नयति नयत इति
परस्मैपदं। नदनुचर्विजयत इत्यात्मनेपदं। स्वरूस्वत नित्युं कुर्वे इत्यत्र
रोतेधतोरात्मनेपदं। प्रक्रियाकौमुदी कुर्मः इति परस्मैपदं। एवमन्यत्रा

प्रथमं। अत्र प्रथमं यदुक्तं भ्वादिरिति सूत्रे भू इत्यादीनां धातूनां संज्ञा प्रतिपादिता तेन सूत्रधातोर्दशानामपि लक्ष्यमाणं प्रयोगं चिकीर्षुः प्रथमं वर्तमानार्थविभक्तिप्रयोगं दर्शयति। तत्रेति। तेषु परस्मैपदात्मनेपदोभयपदित्वलक्षणेषु धातुषु भूसत्तायामित्यादिः धातुरुदात्तेत्त्वात् परस्मैपदी वर्त्तते। स चाविकरणो भवति। विक्रियते ऽस्यान्तरं भजते धातुरनेनेति विकरणं। यद्वा प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये धानेऽसहायो विकरणः यद्वा प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये यः प्रत्ययो विकरणः। स चाप्रकारी स्यादधारत्वात् तिङ्गत्ययस्तद्विकरणमुच्यते। अविकरणं यस्यासौ अविकरणस्तस्मात् परस्मैपदिनो ऽविकरणादिति बादयः। परस्मैपदार्थे नव प्रत्यया योज्यन्ते। इह हि धातवो नव धातोऽयापूर्वविकरणास्त्वादयः॥१ लुग्विकरणा अदादयः॥२ लुग्विकरणा अपि धित्क्रमाः कयः॥३

यविकरणादिवादयः ४ नुविकरणाःस्वादयः ५ नम्खविकरणा रुधादयः ६ उप्रविकरणास्तनादयः ७ श्नाविकरणास्तुदादयः ८ नोविकरणाः क्र्यादयः ९ स्वार्थेण्यंताश्चुरादयः १० एतेषु भ्वादिधातोस्तिबादयः प्रयुज्यंते। भूसत्तायां। भू गर्धमेपुरुषे कवचनं तिप्। अत्र पकारः पित्कार्यार्थः। पित्कार्यं च अबादावापिति हिम ओरौ इत्यादितदर्थोयं पकारः। भू इति स्थिते सूत्रं अप् ११ कर्त्तरि ११ द्विपदं। धातोरिति भ्वादेर्नामि धातोः प्रत्ययांता च धातोः। कर्त्तरि अप्रत्ययो भवति। तिबादिषुदिबाद्यं तेषु चतुर्षु वर्त्तमानार्थ १ विधिसंभावनार्थ २ आशीःप्रेरणार्थ ३ अनंद्यतनार्थ ४ लक्षणेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परे षु सत्सु अप्प्रत्ययो भवती यर्थः। अप्प्रत्यये पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थः। यतो ऽत्रअप्प्रत्यये पित्त्वे कारो अर ऽवशिष्यते। तुदादेरत्रस्य अकारोऽवशिष्यते। इत्थं अप्प्रत्ययस्यात्र

प्रत्ययस्यांतरं न लक्ष्यते अतः प्रत्ययलोपेऽज्ञापनार्थोऽयं प्रकारः।
पि कार्यार्थश्च। भू अ इति स्थिते गुणः॥ धातोः धातुसंबंधिनो
ऽभ्यस्तस्य नामिनः इउऋवर्णानां गुणः संज्ञा संध्यक्षरो भवति।
चूचिस्पिति परे इति दृश्यते। तदशुद्धं। पितं विनापि बिभर्त्ति चर्कु
रित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात्। भो अ इति स्थिते। आबादेशश्चौत
ओ आव् स्वरहीनं भवतीति सिद्धं। द्व्यर्थविवक्षायां द्वयोर्वाच्य
मानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचने तस् भू तस् अप् कर्त्तरि। भ
आतस् इति स्थिते। गुणः। ननु अप्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां
तदर्थं सूत्रमाह। अपित्वादि। प इत् यस्यासौ पित् न पित् अपित् आदि
र्यस्यासौ तादि। पिच्चलादिश्च पित्वादी न भ्याम्न्यो अपि
चादिः॥ ङ् इत् यस्यासौ ङित्॥ द्विपदमिदं सूत्रं। एकारान्तु

८६ कीर्त्तिः

पकारानुबंधित्वेति पूर्वं ४९० प्रत्ययादिकं तादिकं चेति तानारौतारस्त्र इत्यादौ भ्वस्त्तथ नार्धप्रत्ययं विहाय त्यक्कायोन्यप्रत्ययः सत्ककारानुबंधं विनापि आख्यातो ङ संज्ञो भवति। पकारे तादिकं चेति आदिशब्दात् सिस्यार्थग्रहणं। तेन भूतार्थे सिप्रत्यये परे आवर्त्तिष्ट। अदर्शतामित्यादौ गुणः। तथा आशिषि सीप्रत्यये परे चेषीष्ट स्तोसी ष्टेसा दौ गुणः। अथ ङ संज्ञायोजनमाह। सूत्रं।

क्ङित्यघुसि। कृच ङ् च क्ङौ तौ इतौ यस्य स क्ङित् तस्मिन् क्ङिति। ७१

द्वि रिति द्विरुक्तो धातुः द्वेः उस् घुस् तस्मात् अन्यो अघुस् तस्मिन् अघुसि ७१ द्विपदमिदं सूत्रं। क्ङिति पिच्च ति रित्येणादौ यक्कृ प्रत्ययादौ च। ङिती तितादिवर्जिते प्रत्यये यङ् प्रत्ययादौ च परे

७ ७

धातोर्नाभिनोगुणोनभवति। तत्रापिविशेषमाह। घुसिभि
सादि। दः घिर्‌क्तस्य धातोः उस्‌ घुसूवज्जेपित्वोऽन्यत्रगुणो
नभवतीत्यर्थः। कृतद्विर्वचनादीति। अपृत्प्रत्ययस्यलुकिकृ
ते क्वादेधातोर्द्विरुक्तास्वरस्ययोऽन्त्य्स्यादेशोविहितः तस्मिन्
परेसतिङि तेपिगुणोभवतीत्यर्थः। ततोऽत्रप्रस्तुतेभ्रूधातो
तसोऽङित्वात्तेसिपरेगुणप्रतिषेधेपिअप्रत्ययनिमित्तोगुणो
भवत्येवाउणेकृतेऔ अव्‌ स्वरहीनं स्त्रो भवतः इतिसिद्धे।
बहूनांवक्तुमिच्छायत्रक्रियतेतत्रबहुवचनेभ्रूअंतिइतिस्थि
ते। अपृकर्त्तरिगुणः। ओ अव्‌। स्च भवअंतिइतिजातेसू
त्रं। अत्र एत्र ओदन्तस्मिन् ७१ सांकेतिकं। अकारस्यसादि

प्रत्ययस्थे अकारे ऐकारे च परे लोपो भवति ॥ अनेन वम ध्य स्थितस्य व
अपे प्रत्ययसंबंधिनो अकारस्य लोपः ॥ स्वरहीनं भवंति ॥ इति प्रथमपु
रुषस्य वचनत्रयसाधना ॥ एवं भवसि ॥ भवथः ॥ भवथ इति मध्यमपुरु
षवचने साधना ॥ उत्तमपुरुषवचनत्रयेपि अप्प्रत्ययेनाम्निनो गुणे
कृते भवमि ॥ भववः ॥ भवम इति स्थिते ॥ सूत्रं ॥ वृ च मृ ङ्मौ ॥ तयोः ङ्मोः ७२
आ ॥ १ ॥ प्रत्ययसंबंधिनो कारस्य तिबादेर्वकारे च परे आत्वं भवति ॥ अने
न अपो अकारस्य आकारः ॥ भवामि ॥ भवावः ॥ भवाम इति सिद्धं ॥ अथ प्रथ
यकारः उक्तप्रयोगमाह ॥ स राजा धार्मिको भवति ॥ अत्र राजा इति कर्त्तृ
पदं भवतीति क्रियापदं ॥ धातोः कर्मनिरपेक्षत्वात् अकर्मकत्वं ॥ धार्मि
क इति विशेषणपदं ॥ एवं तौ राजानौ धार्मिकौ भवतः ॥ ते राजानो धार्मि
का भवंति ॥ त्वं साधुर्भवसि ॥ युवां साधू भवथः ॥ यूयं साधवो भवथ ॥
अहं आत्मविद् भवामि ॥ आवां आत्मविदौ भवावः ॥ वयं आत्मविदो भवामः ॥
इत्यादि ॥ उक्तिवाक्यप्रयोज्यं ॥ अथ पुरुषभेदमाह ॥ अव्ययव धानाञ्चेति ॥

अव्यवधानात्क्रियायाः सामीप्यात् पुरुषविशेषः॥ प्रयोक्तव्यः प्रथमपुरुष
मध्यमपुरुषउत्तमपुरुषस्यात् अयमर्थः। नामयुष्मदस्मदां पुरुषत्रयाणां
साध्यद्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे यत्क्रियायाः समीपस्थं पदं तस्यैव प
दस्य पुरुषो भवति। यथा साधुः स च त्वं च भवथ इति। अत्र स च त्वं च भवथ
इत्यत्र युष्मदः क्रियायाः समीपवर्त्तित्वात् क्रियायाः प्रथमपुरुषः। नामयु
ष्मदोः प्रयोगाद्द्वित्वं च। त्वं च स च साधू भवतः। अत्र नाम्नः क्रियायाः समीपव
र्त्तित्वात् प्रथमपुरुषद्विवचनप्रयोगः। एवं स च त्वं च अहं च साधवो भवामः
इत्याद्यपि ज्ञेयं। इति वर्त्तमानसाधना॥ अथ द्वितीयं लकारमाह। विधिसंभा
वनयोरित्यादि। विधिश्च संभावनं च विधिसंभावने तयोः विधिसंभावनयोः ॥१२
शेषाण्यष्टादशापि पदानि प्रथमेकवचनानि तानि। एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रं।
अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याचष्टे विधिरित्यादि। कर्त्तव्यः कर्त्तुं योग्यो यः
स कर्त्तव्यार्थः तस्योपदेशः शिष्यस्य कर्त्तव्यार्थोपदेशः अथवा अज्ञातस्य वस्तु

(७)

नोज्ञापनं विधिः॥ कर्त्तव्यार्थोपदेशो यथा वेदमधीत अज्ञातज्ञापनं प्राप्तः इत्यादि शिष्यरूपं सर्वोप्ययं विधिः॥ तथा संभावनमुच्यते। तस्य पर्यायांतरं ऊह इति वितर्क इत्यर्थः॥ तत्र विधौ संभावने च या लिङादयो धातुप्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन स्युः भवंति। एषां यादादीनामष्टादशानां पाणिनीय व्याकरणपाठकानां मते लिङिति संज्ञा॥ तत्र प्रथमपुरुषैकवचने भू यात्। अप्रकृत्ते रिं गुणः। ओ अवी भवयात् इति स्थिते। स्तत्रीयायां सावितिवृ। अकारात्परो विधिसंबंधीयो या इति वर्णः स इ इति भवति॥ इकारोभवति याइत्यस्य इकारः। अइए। भवेत्॥ अग्रे प्रथमपुरुषबहुवचनोत्तमपुरुषैकवचनं वर्ज्जयित्वा सर्वत्र याइत्यस्य इकारः॥ ९ अइए। बहुवचने भवेतां। बहुवचने भवयुस्॥६१इ॥ २१ द्विपदं॥ अकारात्परस्य युस इत्येतस्य इडागमो भवति॥ टित्वादादौ॥ अइए। भवेयुः। भवेः। भवेतं। भवेत। याइति सर्वत्रेकारः। उत्तमपुरुषैकवचने भवयाम् इति स्थिते। सूत्रं। याम् ६१इय म्॥ १ अकारात्परस्य याम् इति वचनस्य इयम् इत्यादेशो भवति। गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः॥ अइए। भवेयं। [illegible] बहुत्वयोः याइतीकारः॥ ॥

र्भवेद्वा भवेम इति सिद्धं॥ अथोदाहरणमाह॥ शिष्यो गुरुशुश्रूषकः स्यादि
ति विधिः॥ अत्र शिष्यस्य गुरुशुश्रूषारूपः कर्त्तव्यार्थः। अस्योपदेशो विधिः।
शिष्येण गुरुशुश्रूषा कर्त्तव्येत्युपदिश्यते॥ ततोऽत्र विध्यादयः। तथा सौ
ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वात् वेदपारगो भवेदिति संभावने। संभवेयादादयः प्र
त्ययाः स्युः॥ ब्राह्मणत्वेन वेदपारगत्वं संभाव्यत इत्यर्थः। एवमन्यान्युदाह
रणानि ज्ञेयानि। सूत्रं। आशीःप्रेरणं च आशीःप्रेरणं तयोः आशीःप्रेरणयोः
१२ लोडाशिषि तुबादीनि महेपर्यंतानि अष्टादशपदानि प्रत्ययेभ्यः वचनांतानि
सांहितिकानि। एवमेकेन विशतिपदमिदं सूत्रं। आशिषं प्रेरणं च व्याचष्टे
अप्राप्तस्य वस्तुनः स्वयं प्रार्थनं परस्याभ्युदयनस्य इष्टार्थशंसनं वांछितार्थ
कथनं वा आशीरुच्यते॥ तथा सौम्येदं कार्यं कुरु इति यत्प्रवर्त्तनं तदेव प्रेरणं॥
तत्र प्राशिषि प्रेरणे च तुबादयः आमहैपर्यंता अष्टादश प्रत्ययाः। परस्मैपदा
त्मनेपदत्वेदेन भवंति। एषां च तुबादीनां पाणिनीयमते लोड् इति संज्ञा कथ्यते॥

ऌतुबादयः सर्वत्राघूर्त्तरि गुणः ॥ ओ अव् ॥ स्वर० तु स्योरिति ॥ तुस्थ हि स्थ तु ही ॥
तयो तुस्योः आत्वीः प्रेरणायोत् तु प्रही इत्येतयोः वचनयोराशिष्यर्थे वाच्यमाने
तातङ् इत्यादेशो वा भवति ॥ ङकारो ङित्कार्यार्थः गुणनिषेधार्थः ॥ अत्र तु
अप्प्रत्यये निमित्तो गुणो भवत्येव ॥ अकार उच्चारणार्थः ॥ गुरुत्वात् सर्वस्य
तात् ॥ इति प्रथमपुरुषैकवचने रूपद्वयं ॥ भवतु भवतात् ॥ भवतां ॥ भवअं
तु इति स्थिते ॥ अदे इत्यकारलोपः ॥ स्वर० भवंतु ॥ मध्यमपुरुषैकवचने भ
व हि इति स्थिते ॥ सूत्रं ॥ अतः ५१ अकारादुत्तरस्य हि इत्येतस्य वचनस्य लुक्
भवति ॥ अनेन हि लुक् ॥ भव इति सिद्धं ॥ द्वितीयरूपे तु स्यो हि रिति तातङादेशः ॥
भवतात् ॥ भवतं भवत ॥ उत्तमपुरुषवचने त्रयेपि सवर्णो० भवानि ॥ भवाव ॥
भवाम ॥ अथोदाहरणं ॥ आयुष्मान् भवतु ॥ दीर्घायुर्भवतु ॥ इत्यर्थः ॥ एवं भ
वंतो आयुष्मंतो भवंतु ॥ अत्र प्रेरणा मध्यमपुरुषैकप्रयोगः ॥ एवमन्युदाहु
हरणं ज्ञेयं ॥ सूत्रं ॥ अनद्यतने इत्यादि ॥ अद्य भवो अद्यतनस्ततोन्यो अनद्य

तनस्तस्मिन् अनद्यतेतीते काळे ॥ अथेदिबादीन्यष्टादशासं पदानि प्रथमैकव
वचनांतानि सांकेतिकानि एवं विज्ञाति पदं सूत्रं ॥ अथ वृत्तिकारो ऽनद्यतने ऽतीते इ
ति पदं व्याचष्टे । अतीतायाः इत्यादि ॥ वर्त्तमान दिनात् प्राक् अतीतायाः रात्रेः
अंतयाम द्वयात् अर्वाक् वर्त्तमानादिन संयोज्यं यावत् आगामिन्याः आसन्न
वर्त्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरद्वयं योऽष्टप्रहरप्रमाणः काळो ऽनद्यतनः सच
अनद्यतनो द्विधा ॥ अतीतानागतत त्रातीतेगते ऽनद्यतने काळे वाच्यमाने दिबा
दयो महिपर्यंताः परस्मैपदात्मनेपदस्ते देनाष्टादशप्रत्यया भवंति ॥ एषां चाष्टा
दशानां पाणिनीयमते लङ् इति संज्ञा ॥ दिसि मीत्यादि ॥ तत्र दिप् सिप् मिप् इस्य
तेषां पकारः पित्कार्यार्थः इकार उच्चारणार्थः । तेन द् स् म् इत्येव शिष्यते । आत्म
नेपदे तन् इति वचनस्य नकारः इणातन्य वृत्तेरीति विस्तरार्थः । सूत्र १ दिबादी
नि नव परस्मैपद [illegible] वचनानि प्रयोज्यानि । सर्वत्रापि वृत्तेरीगुणः ॥ ओ अट् ॥
प्रथमपुरुषेकवचने वावसाने दस्यतः । सूत्रं । दिप्र आदि येस्यासो दिबादिः

तस्मिन् दिबादे ७ । अयं द्२ ८ मध्ये । अबआन् । द्विपदं । दिबादौ प्रत्यये परे ऽट्
स्यागमो भवति ॥ २ ॥ बादादौ अभवत् ॥ अभवद् । अभवतां । अभवत् । उत्तम
पुरुषे एकवचने । अदे । स्पर अभवन् । द्विलबकुलयो र्भीरा । अभवानअ
धोदाहरणं । हाः कल्ये अतीत दिने । पूर्वेद्युः तवपुत्रोऽभवत् । एवं ह्यः तव
पुत्रौ अभवतां । ह्यः तवपुत्राः अभवत् । ह्यस्त्व अभवः । ह्यो युवां अभवतं ।
ह्यो अयं अभवत् । ह्यो अयं अभवं । ह्यो आवां अभवाव । ह्यो वयं अ
भवाम । इत्यादी न्युदाहरणा ॥ ८ ॥ नियोज्यानि एवं भवतिवत् कर्त्तरि विभ
क्तिचतुष्टये परस्मैपदिनां धातूनामुदाहरणानि योज्यानि । अथात्मने
पदानां प्रयोगमाह एधवृद्धौ । एध अयं धातुः वृद्ध्यर्थे इत्यत्राकारोऽनु
दात्तस्तताऽयं धातुरनुदात्तेत् तेनात्मने पदी । तदेव ग्रंथकार माह । अथ

रआत्मने पदार्थः। अतः कारणात् विभक्ति चतुष्टयेपि पराणि। ते। आते। अं
ते। इ तई याताँ ईरन्। तां आतें। आत। तन इत्यादि वचनानि योज्यानि।
तत्रा। वर्तमाने पदे प्रक्रिया लिख्यते। अ बादि प्रयोगः। अपकर्त्तरी स
दिकार्यपूर्ववत्। स्वर एधते। द्विवचने। एध आते इति स्थिते। सूत्रं। आ
तश्च आयश्च आ दा सूतस्य आदाय। ६१३४ स्त्रो। सिद्धं अ। आकारापरस्य
आते। आध्ये। आधां। आ धां इति। वर्तमाना आशीः प्रेरणा ३ न घ तना॥
प्रथमपुरुष मध्यमपुरुषो द्विवचनस्याकारस्य इकारादेशो भवति। अने
न आते इत्याकारस्य इकारः। एधेते। स्पंते। बहुवचने। अदे। स्यते। एधं
ते। एधसे॥ द्विवचने। अदा घई। अइए एधे धे। एधे ध्वे। उत्तमपुरुषे स्ये
कवचने। आदेएधे। द्विवबहुले आरा एधावहे। एधामहे उदाहरणं। ध

(12)

मोऽहिति। अदः समीपवर्त्तिराज्यं धर्मात् एधते वर्द्धते इति वर्त्तमाना प्रश्नो क्रिया
विधि संभावनयोः। इतादीनि नव वचनानि। सर्वत्रापकर्त्तरि स्वर। अ इ ए
एधते एधे याताम् एधेरन् इत्यादि नव रूपाणि। साधुः शोभनो मनुष्यो धर्म
तो धर्मात् एधेत वर्द्धेत इति विधिः। आशीः प्रेरणयोः तां आतां अंतां
इत्यादयो नव प्रत्ययाः अपकर्त्तरि। आत्तां आधां इत्यत्र आदाघइ अ इ ए
अंतामित्यत्र अदे। स्वर मध्यम पुरुषे द्विवे। आदाघइ। अ इ ए एधेताम् ए
धेयाताम् एधेरन् इत्यादि। एकबहुत्वयोरविशेषः उत्तमपुरुषैकवचने ए
ए एधे। द्विबहुत्वयोः सवर्णे एधतां एधेत इत्यादि उदाहरणानि ज्ञेयानि त
त्रापुः एधेतां। अद्य अनद्यतने एधतनादि नव वचनानि योज्यानि सर्वत्र
कर्त्तरि दिवादावद्। सूत्रं। स्वरादेः ६१ स्वर आदिर्यस्य सोऽस्वरादिस्त

स्य धातोः अडागमानंतरं द्वितीयोऽडागमो भवति। सवर्णे दी
र्घः एऐ। साधनाप्राग्वत्। अत्र यद्यपि अडागमं विनापि रूपसिद्धि
र्भवति तथापि ऐश्वः। आडजादीनाम् रूपसिध्यर्थः सूत्रस्यास्य प्रयो
गः॥ एवं ईक्ष दर्शनांकनयोः ईक्ष धातुः दर्शनार्थे अंकना
र्थे च। अंकनं च परीक्षणं। अत्राप्युक्तार आत्मनेपदार्थः। तेन वि
भक्ति चतुष्टयेप्यात्मनेपदानि प्रयोज्यानि। एधतेवत् प्रक्रिया।
रूपाणि सुगमानि। एवं धातुपाठोक्तानां भ्वादीनां म
ध्ये आत्मनेपदानां धातूनां मात्मनेपदप्रयोगः। य

(13)

थासंभवं जयः अथोभयपदानां प्रयोगमाह डुपचष् पाके
पचनार्थे डुकार षकारावनुबंधौ तौ कार्यार्थौ अत्र डुकारकार्यं
न्वितस्त्रिमक प्रत्ययार्थः षकार स्वुषि भिदामङ् प्रत्ययार्थः
अकार स्वरितः धातुपाठे उक्तः तेनायं धातु स्वरित
तू तेनोभयपदी ततः परस्मैपदात्मनेपदे
उभेपि योज्ये। परस्मैपदे भवति वत् आत्मनेपदे एध
नवरं मत्रा न घतने एक एव छागमः। पचति॥

प्वतः। पचंति इत्यादि॥ पचते पचेते पचंते॥ एवं परस्मैपदा
त्मनेपदधातो रूदाहरणानि ज्ञेयानि॥ एवं लधाल पाठे कानो
भ्वादिनां मध्ये उभयपदीनां प्रक्रिया यथा संभवं ज्ञेया॥ जि
जये॥ धेट् पाने॥ धयति॥ तॄ प्लवनतरणयोः॥ तरति॥ कै
गै रै शब्दे॥ कायति॥ रायति॥ गायति॥ ग्लै म्लै हर्षक्षये॥
ग्लायति॥ म्लायति॥ अर्च पूजायां॥ अर्चति॥ श्लाघ प्रशंसा
यां॥ श्लाघते॥ वदि अभिवादनस्तुत्योः॥ वंदते॥ टुनदि स
मृद्धौ॥ नंदति॥ अत सातत्यगमने॥ अतति॥ अव रक्षपा
लने॥ अवति॥ रक्षति एवं गम्लृ गच्छति॥ तिष्ठति॥ जस्यति॥ व

दति। प्रणमति। हसति। वसति। पिबति पश्यति। एजृ कंपने।
एजते॥ पठ व्यक्तायां वाचि। पठति। क्रमु गतौ। क्रामति। इत्य्या
दयो भ्वादिगणस्यार्थेयाः॥ इति सारस्वती टीकायां भ्वा
दिप्रक्रिया॥ इदानीं भ्वादिप्रक्रियानंतरं लुग्विकरणाय
दादिधातुगणस्तस्मात् तिबादयः स्थलादेशाः। वर्तमा
ना। विधिसंभावना। आज्ञा। आशीः प्रेरणा। अद्यतनी। लद्व
णप्रत्ययसमूहाः वर्ण्यंते कथ्यंते॥ तत्र लुगिति। अदो
पो लुग्वेति विकरणं रूपसाधनोपायो गणभेदतापकत्वा
यस्य लुग्विकरणस्तस्मात्॥ तत्र प्रथममदं भक्षणे। अदधा

ल्डः भक्षणार्थे दृत्यप्राकारकेति तत्रवारणार्थः॥ अयं वठदाने हते
नपरस्मैपदं योज्य॥ अदद् तिवादयः॥ अपृक्ते रिसूत्र॥ अदा
देः लुक्॥११॥ द्विपदा॥ अदादेः धातुगणात् ठत्य न्तो यो अप् प्रत्यय
तस्य लुक् भवति॥ अनेन सर्वत्रापो लुक्॥ तत्रैव वर्तमाने तिप्
सिप्थस् स्थाद्यतेषु स्वसेव पेति दकारस्य तकारः॥ अत्ति
अत्तः॥ अदंति॥ अत्सि॥ अत्थः॥ अत्थ॥ अद्मि॥ सर्वत्र स्वरव्यादौ
व॥ अद् यादादयः अपृक्ते रि॥ अदादेर्लुक्॥ ततः सर्वत्र॥ अ
धात्॥ अघातामित्यादीनि पाणि॥ आशीःप्रेरणयोः॥ अप्प्रत्य
यल्लुकि कृते कारे खसेव पाग सानां॥ स्वर॰ ठपि तो व ठह्यो मैः

15

१५

तङिति वा तातङादेशः। अत्तु। अत्तात्। अत्तं। अदंतु। मध्यमपु
रुषैकवचनं सूत्रं। कसात्।। पि १ दि ३।। हुझल्भ्यो हेर्धिः। हु इति
वचनस्य धिरित्यादेशो भवति। तातङ् आदेशे कृते न भाति।।
रव र०। अद्धि। अत्तात्। अत्तं। अत्त। उत्तमपुरुषे सर्वत्र स्या। अ
दा। अदाव। अदाम। अनद्यतने। प्रत्ययलोके कृते दिवादावद्
स्वनादेः इत्यस्य डागमद्वये कृते भयत्रापि सवर्णे। अदे
दिश्येति। अदो धातोः परयोः दिप् सिप् प्रत्ययोः अडागमो
भवति। तेनाडागमः। टित्वादादौ। रव०। वावसाने।। आदत्। आत
कारादौ रवसे वपा गसानां। आत्तां। आदन्। आदः। आत्तं।

आत।आदं।आह।आम।वचपरिभाषणे।ब्रूतिप्रग्रपाग्र
हादेर्लुक्।वोःकुः॥वक्ति।वक्तः।बहुत्वे विशेषः।वचनेर्वंदे
शोऽ तिअन्तेअन्तः इत्येतेषु प्रक्रियायां लुप्त वचिरंत्यं लन्नपरे
षु वच्युज्यते रूपावनारे लुव वेः सार्वधातुके प्रथमपुरुषस्य
बहुत्वाभावः किंतु बहुत्वे क्व वः मदं भवति।वच्मि।वक्थः।व
क्थ।वश्मि।वच्वः।वच्मः।वच्यात्।वक्तु।वक्तात्।वक्तां।वदंतु
वग्धि वच दिपूर्दिश्योर्हे सात्।वोःकुः।वा वसाने।अवक्।अव
ग।अवक्तां।अवदन्।अवक्।अवग्।इत्यादि।ब्रूतिपरस्मैपदी
नां प्रयोगः अथात्मनेपदीनां धातूनां प्रक्रिया॥तत्र शीङ् धातुः
स्वप्नशयनार्थे ङकारानुबंधत्वादात्मनेपदी।शीते आते।अप

कर्त्तरि आशीर्वादे लिङ् । सूत्रं । शीङः ६ । एकपदं शीङ् धातोः । यावादिवर्जि
तु सर्वत्र गुणो भवति । इति इकारस्य गुण एकारः । शेते । द्विव
ने । एकत्र यथायाते । बहुत्वे शेरते । इति स्थिते सति । सूत्रं । शीङ
५ । अंते ६ । रुट् ११ । अतो लुः । उन्नो । एदोतोतः । द्वितीये हवेत्प
द सूत्रं । शीङ् धातोः परस्य विधिसंभावनाद्युर्ये विभक्तित्र
यस्य प्रथम पुरुषबहुवचनस्य अंत इति पदस्य रुडागमो
भवति । टित्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । र् इति आगमः । शी
ङ् अंते इति स्थिते । सूत्रं । आतः ६ । अंते ५ । अत् ११ । अकारः
ने अत्र अनत् तस्मादनंतः ५ । आद्ये पदद्वयेऽत्र लोप्तुः । उन्नो
एदोतोतः । तृतीये वपान्त्र बेजबाः । वत्पष्ठ्यामि द सूत्रं । आ

त्मनेपदसंबंधिनः प्रथमपुरुषवद्बहुवचनस्य अंते इत्यत्र रस्य अदित्यादेशो भवति। अंते इत्यस्य अते इति भवति। अंतां इत्यस्य अतां अंत इत्यस्य अत भवतीति भावः। पदं आकारात् उत्तरस्य न भवति। व्यंजनात् अवर्जस्वरात् परस्य अंत अंते इत्यस्य अकारो भवतीत्यर्थः अनेनां ते इत्यस्य अते। स्वरं। पोरते। मध्यमपुरुषैकवचने क्लिलाल्स थः॥ शेषेशयाथे॥ एअय॥ शेध्वे॥ शायेशे वहे। शेमहे। विधिसंभावनयोः। शी ० आत्मनेपदे ईत इया तां इत्यादि। अयूकर्तरि। अदादे र्लुक्। शीङ् इति गुणः सर्वत्र एअयू स्वरं। शयीत। शीयीयाताम् इत्यादि। आशीः प्रेरणयोः वर्तमानवत्स्वरादेः एअयशीङो तोरुट्। आ तां तोदनतः। मध्यमपुरुषे

१७

कवचने धिकालत्सपः शेतांशयातांशेरतां। इत्यादि। अनघतने
शीङ् तेनादयः। अपकर्त्तरि। अद्यदेल्लुङ्कृ। दिबाघावद् शीङः। बकुले
शीङोंतो रुद्दः। आतांतोदनतः। अशेत। अशयातां। अशेरता। इत्या
दिपूर्ववत्। आघोमययपदीघालुप्रक्रियामाह। ब्रूञ् व्यक्तायां
वाचि। ब्रूञ् धातुः प्रकट जेल्यने ऽर्थ मकार उभयपदार्थः। त
त्र वर्तमानपरस्मैपदे ब्रूञ् तिबादिः। अपकर्त्तरि। अद्यदेल्लुङ्कृ। वि
शेषमाह। अबादेश्ते इप् पिति। त्व स्वम व त्सतास्मि नू
त्सिम॥ चलुघ्यदमिदं सूत्रं यद्वा इत्व तु वस्त्व वे मूवत्स्मरवि
सेवपा० दस्यतः। स्वं० तेन दकारे परे पि इ पूप्रत्ययब्रूञ्धा

तोः तकारसकारमकारादौ पिजिपरे ईप्प्रत्ययो भवति।
आदिशब्दस्त्रित्वः। यदा अपूआदिः प्रथमं यस्य अवादिः अ
पूलकूइत्यर्थः। तस्मिन् अबादौ तु अपाल्लु किकते सतीत्य
र्थः। इ पूअ त्रापि ला नानामिनो गुणः। कोविलो पितं विनापि
इकारप्रत्ययं कथयंति तन्मते प्रथमं गुणः ततः ईकारप्रत्य
यः। अन्यथा इकारस्य ङित्वे गुणाभावः। ततः ओ अ द्वा व्रवीमि
इति सिद्धं। द्विवचने ब्रूतः इति स्तुगमः। नन्वत्र प्रसये लोपे
प्रत्ययलक्षणं नयाति इति न्यायात् न्यायात् अपप्रत्ययनिमि
त्तो गुणो कथं न भवति। नैवं लुकि कृते सति तन्निमित्तं बु
वचने ब्रूअं तिइति स्थितौ। अथ इयुउवकरणार्थं योगो

रियुवौ स्वरे ॥ इति तथा यकारवकारकरणार्थं वपुनः । वपुन
स्तूचांतरमाहवतारयति ॥ नुधातोरिद्योवा इति सूत्रद्वये
मर्तमाने स्त्यपिताभ्यामत्र संपूर्णकार्यसिद्धावसत्यं
रयउवूकरणार्थं वपुनः स्तूचांतरमाहवतारयति ॥ नुधा
तोरिति । नु स्नु धातु स्नु नुधातुः तस्य नुधातोः ६ १ स्वादेनु
रिति स्वादेरुत्पन्नस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति
इवर्णात् धातोः संबंधिनः इवर्णस्य उवर्णस्य च इयुवौ भवतः
इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव् इति स्वरे परे । अत्र नापि विशेष
माह । अनेकस्यादित्युपुनः अनेकः स्वरः संयोगपूर्वरहित
स्त्र्योधातोर्भवति । तत्संबंधिनोरिवर्णोवर्णयोर्यकारवका

राम

रौ भवतः। एभूतस्य तु विकरणसंबंधित वर्णस्यापि वत्वं॥
लुप्तवाक्यात् क्वचिदेकस्वरस्यापि वकारः यथा यति। क्वचिदने-
कस्वरस्यापि इय यथा इयं लुः धीर्धातोः धीर्वा इति सूत्रद्वये न
केवलस्य इकारस्य उकारस्य च इत्यादिकार्यं। अत्र लुधातो-
रित्यनेन सर्वस्य इवर्णस्य वइयादिकार्यं भवति। अतो याव-
शेषः। अत्राप्ल वर्णस्य विशेषमाह॥ नानपो रिति। तिवादि
वलुष्टयस्याप्प्रत्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य। ततो
विभक्तिचलुष्टयवर्जितो विभक्तिगणोऽनप् कथ्यते। ततो
ऽनप्संबंधिनि स्वरे परे उवर्णस्य वत्वं न भवति। किंतु उव्
भवति। यथा जुहुवतुः इत्यादि। अनपि इति ग्रहणात्

(१७)

ङुहोतेरेवञ्चपविषयेवक्तारः यथाजुहोति। अन्यत्रतनेयथासं
गोभवति॥ अत्रब्रू इत्यस्यअंतोअकारेपरेएकस्वरत्वात्सं
योगपूर्वत्वात्उवादेशः ब्रुवंति। सिपिमिपिष्वईप्रत्ययेकृते
गुणःउवाब्रवीषि। किलात्ब्रवीमि। हसादौविभक्तौअविशे
षः॥ इतिपरस्मैपदीप्रक्रिया। आत्मनेपदेआतोतोदनतः। इ
तिअंतेइत्यस्यअतेइत्यादिशः पश्चात्स्वनादौसर्वत्रउवादेशः
हसादौनविशेषः। ब्रूते। ब्रुवाते। ब्रुवतइत्यादिनिरूपाणिज्ञे
यानि। अथतिवादिषुब्रूञ्अदादेशोविशेषमाह। ब्रुवइत्याद
॥म॥ पंचानां। इहवर्त्तमानेप्रथमपदं सूत्रं। ब्रूञ्धातोःपरेषांतिवादि
नांतिप्रतस्अतिइत्येतेषांपंचानांक्रमेणणपअतुसउस्

यपध्यप्रृग्रण्यु स्निह्यते नेप्रसन्ना देशा भवंति। बू स्थाने बृ न्ना ठ उ
त्यादेशो भवति। अकारवर्णार्णार्थः। अनेन काकारोहल्व्यर्थः।
किंतु सवर्णे ग्रणाबाधिकारं भविष्यति॥११॥ पकोरोपि न्कार्यो
र्थः। नकार्यमग्रे भविष्यति। स्वरादो स्वरः यप् विषये विशेष
माह। स्कृत्वं। त॥ सांकेतिकं ष्ट ७१ कुवो न्ना हन्नादेशो कृते हकार
स्य थकारे परे नकारादेशो भवति। अनेन हस्यतः॥ स्नात्वा।
स्नाहं स्तुः। इति वर्तमाने। अथ विधिसंभावनयोः॥ बूव परस्मै
पदे यादयः दि ऊपूकर्तरि। अदादेरितिलुक्। बूयात्। बूयातामि
त्यादि। आमाने पदेचस्मर्वनापालुक्। ९ तुधानो निविनितउ बू स्व

२०

२०

ब्रूवीयातामित्यादि। आशीः प्रयोगे। ब्रू अस्य कर्त्तरि अद्यादेलो
ट्। तुपिपरे एकवचने बा दावीपित्ति ईमीति रूप प्रत्ययः गुणः अ
ब्रवीति पदे तातसः देशः। ङित्वात् गुणनिषेधः ब्रूतात्। ब्रूतां।
ब्रूअंतिरूप्य च तु धातोरिति उवादेशः ब्रुवंतु। ब्रूहि। ब्रूतात्। ब्रू
तं। ब्रूत। उत्तमपुरुषे त्रिषु पि च्च नेषु गुणः। स्वखवाणि। ब्रुवा
व ब्रवाम। आत्मनेपदे। ब्रूतां। ब्रुवातां। तु धातो ब्रुवतां। आतोने
दनेतः। तु धातोः। ब्रूषि ङ्किला स्यषः। ब्रुवाथां। ब्रूध्वं। उत्तमपुरु
षे गुणः। औअव। ब्रवै। ब्रवावहै। ब्रवामहै। अनेघत्न नोदपि
वावसाने। अब्रवाद्वीवित्ति ईट् इति ईपप्रत्ययः। गुणः। ओअबव

वाद्यवह्न्यस्त्रब्रवीत्। एवं क्षिपि वृद्धिप्रत्ययो गुणः स्या। शेषेषु स्व

राद्येनुधातोरित्युक्तं। अन्यत्रापि विशेषः। अभिगुणः। ओं आ

आत्मनेपदे अंतविषये आतोंतो दन्ततः नुधातोः स्वराद्ये सर्वत्र

ओं अवशेषस्तु गमं। एवं आदादीनां लुगिविकरणानां यथासंभव

प्रक्रिया। प्साभक्षणे। प्साति। वशकांतौ। अभिलाषा। वष्टि। ह

नहिंसागत्योः। हंति। मामाने। माति। ख्याप्रथने। ख्याति। प्रयाप्रा

पणोगमने च। याति। वागतिगंधनयोः। वाति। जागृनिद्रा

क्षये।। जागर्ति। वचिक्षिदुःष्यतायां वाचि। वष्टि। व्यावष्टे। आसउ

पवेशने। आस्ते। चकासृदीप्तौ। चकास्ति। भादीप्तौ। भाति। शासशि

२१

२१

वे। स्नाति। ला आदाने। लाति। रा आदाने। राति। इत्यादयो धातुपा
ठकारेयाः॥ अथ कादिप्रक्रियामाह। यद्यपि कादेरप्यपोलु
ग्भवति। तथापि अदापेक्षया तस्य प्रक्रियाविशेषोस्ति भेदोस्ति
त्येवं दर्शयति। सूत्रं कादिपादिः अव्ययं वा॥ आद्येनाभिनो व
द्वितीये विसर्जनीयस्य सः। सोऽक्षाभिक्षः। त्रिपदं कु इत्याद
गणात्वधातुपाठोक्तादुत्तरस्याप् प्रत्ययस्य लुग्भवति। तस्मि
न्स्वलुकि कृते सन्निधानो द्विर्वचनं द्वित्वं भवति। कुदानादत
योः। कु अव्ययं धातुः प्रयोगाग्नितर्पिरोऽर्पितो मार्थिवर्तते इत्यते
त्वतेनपरस्मैपदी। कुः। तिवादिः। अप्रकर्तरि। कादेर्द्विरस्येति

अपोल्लुकि कृते द्वित्वं कुरु इति प्राप्ते। अथ शेषधातूनां द्विरुक्ति
रणविशेषमाह। सूत्रं। स्वे स स्वर ११ आदि॥ द्विः ११ अव्ययाने
द्वितकोऽस्य द्विः ११ वर्त्तः पदं सूत्रं। हसादौ अनेकस्वरे धातौ एक
एवासंयोगा अनेदौ व्यंजनौ तेव धातौ आद्यः एकोऽवयवोऽक्षरं
सस्वरो द्विर्भवति। सर्वद्विभावे कृते पुनर्न द्विर्भवति। जागृद्यु
त्यादौ अनेकस्वत्वा तत्र जागृत्यवयवो द्विर्भवति। प्रकृत्यत्र
प्रकृत्यवयवो द्विः क्रियते। एतत्सूत्रमत्र प्रसंगाल्लिखितं। अस्य
कार्यं अग्रे पपावइत्यादौ भविष्यति। अत्र हुधातौ रेक एवावय
वोऽस्ति। सूत्रं। कुहश्चुः कुहौ तयोः कुहो द १ द्विपदं द्वित्वे कृते
सति पूर्वसंबंधिनोः द्वित्वसंबंधिनोः कवर्गहकारयोः चवर्गादेशो

२२

भवति। ननु कवर्गस्य चवर्गो यथा संख्ये न भवति। परं हकारस्य
चवर्गत्वं कथं क्रियते अत्रोच्यते। मातृकायां ठे शषसह इत्यत्र ह
कारस्य वर्णस्थानवर्तित्वात् हकारस्य चुत्वे झकारो भवति। अथ
वा वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति वचनात्। चवर्गमध्ये हस्य सव
र्णीतः अतो हस्य झो भवति। सूत्रं झपानां ६७। जवा झपा झज
वव पाः १३। द्विपदं सूत्रं। पूर्वसंबंधिनां द्वितीयसंबंधिनां झढधघभा
नां जडदगबाः खफछठथानां क्रमेण। चटतकपा भवन्ति। इति वि
वेकः। झपानां जबेभ्यः। अत्र दीवर्तमानत्वात् जवाः स्युः खफछठथानां
चपेभ्यः। पूर्ववर्तित्वात् चपाः स्युरित्यभिप्रायः वर्गद्वितीयादीनां
चपाः वर्गचतुर्थानां जबा इत्यर्थः। इति पूर्वझकारस्य जका

रः।पित्वाऊ्रणः।ऊ्तु होति द्विवचनेऽत्त्यादिकं जकारादेशपर्यंतं प्रागवत्‌।बऊ्त्व
नेऊ्तु ऊ्त्रं ति इति स्थिते सति सूत्रं।६।४।२ति कात्वात्‌ऊत्व द्वित्वो ज्ञातोऽन्ते रस्यत्र
ति इति पदस्य त्यादिविभक्तिवचनस्य अकारस्य अकारो भवति।अनेकात्व
रस्येत्यादिनाऊकारस्य वकारः।ऊ्तु कति।सिपि गुणः।किलाः।द्वित्वबऊ्त्वे
योः प्रागवत्‌।मिपिऊ्तु गाजादेशपर्यंते कृते गुणः।द्वित्वबऊ्त्वयोः विशेषमा
ह।सूत्रं६।४।१७।२।९।३१ लोपः वऊः परं सूत्रं।प्रत्ययसंबंधिन इति प्र
त्ययऊ प्रत्ययसंबंधिनः ऊकारस्य धातुसंबंधिनोऽप्फकावमोर्वकारमकारयोः
परयोर्वा लोपो भवति।कश्चित्‌ प्रयोगांतरेष्वन्यत्रापि धातावपि वर्तमानस्य
धातुसंबंधिनोऽफ्फकारस्य वा लोपो भवति।अनेन कश्चिदन्यत्रापीति वमोः
परयोः वाऊकारलोपः।ऊ्तु कः।ऊ्तुऊ्वः।ऊ्तुलः।ऊ्तुऊ्मः।विधिसंभावनयोः ऊ्
(?)यादिः।अपृक्तर्तरि कादिष्वकुतो प्कः।गपानां जबवपाः।ऊ्तुऊ्यादि

(२३)

२३

त्यादि रूपाणि। अथ छंदसि विभक्तिविशेषमाह। छंदसीति। छंदसि वेदे निबा
द्धिवर्तमानार्थविभक्तिगणो विधौ विध्यर्थे वा वक्तव्यः तत्रोदाहरणं। अग्निहो
त्रं जुहोति इति विधेः ऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः॥ अत्र विध्यर्थस्य तिबादेः पा
णिनीमते लोड्भवति। अथ आशीः प्रेरणयोः लुगादिकं जकारपर्यंतं पूर्ववत्
लुपि पिपरे गुणाः नातङ् आदेशो ङित्वान्न गुणाः द्वित्वे विशेषः। बहुवचने द्वेः इति
अंतोऽस्य आदेशो कृतो अनेकस्वरस्येति वुकारः। स्व० जुकतु। मध्यमपुरुषैक
वचने हुशल्भ्यो हेर्धिः इत्यनेन हुधातोः परस्य हेः धिर्वक्तव्यः। इति हि स्थाने धिः जुहुधि
जुहुतात्। उत्तमपुरुषे सर्वत्र गुणाः। उऽवस्व० जुहवानि जुहवाव जुहवा
म। अनेयतने कृतिप् अपकर्त्तरी कादेर्द्वित्वाकृते ऽकः। रूपाणां जवव
पाः। दिवादावद्द्विपिपरे गुणाः अजुहोत् स्व० अजुहुतां। अथ उत्तमपुरुषैकव
वने विशेषमाह॥ स्मृतेः अनुदात्तङ्मः॥ द्विपदादादेर्हिंसकात्यस्यस्यअने

इतिवचनस्य सर्वस्यापि ऊस्त्यादेशो भवति। कृते द्विवचनादुत्सिपरेलु इ
तिवचनाऊ णाः। ऊ वा स्व०। अजु हस्तः। अजु हो। ग्रु णाः। ऊ न मपुकथैक वचे
ने ऊ रा। स्वः। अजुऊं वा व मो। स्तु ऊ र्वे मो। वुं स्युका र लोपो। अजु का। अजुऊ प
अजुऊ स। अजुऊ म॥ इति कादिपरस्मैपदीनां प्रक्रिया॥ अथात्मनेपदी
नां प्रक्रियामाह। ऊ ता ऊ ङ् गतौ। ऊ कार ऊ इत्कार्यार्थः। ल्वा घो दितका
र्यो ऊ कारश्चात्मनेपदार्थः। ते नात्मनेपदानि प्रयोज्यानि। ता ८ ते आ
द्वि। अ पूकर्तरि विकादेर्विस्वा। कुतो ष्फः ऋ पानां जताते इति पुनर्वि
शेषमाह। ऊ स्वः ११ एकपदं सूत्रं। पूर्वं संबंधिनः दीर्घस्य ऊस्वो भव
ति। अनेन पूर्वस्य जा ऊस्वः। जताते इति स्थिते। सूत्रं। भ्व नो द्विरुक्ते ९१
द्विपदं। ऊ भ्व अधारणपोषणयोः। ऊ ता ऊ ङ् गतौ। माङ् माने इत्येते षां पूर्व

२८

संबंधिनोऽकारस्य इकारो भवति। अपप्रत्ययस्य लुकि कृते सति। केचित्तु
पूर्वस्य स्वरस्येति पठंति तन्मते स्त्रीकारे ऊस्य इति सूत्रस्यैवेयर्थं स्यात्।
अपद्रुभृत्रधातोः पूर्वस्य आकारस्य इकारमन्यंते तन्नासा। इति सूत्रे रा
ऋकारस्याकारं सव्यं विधाय इकारादेशः क्रियते। इति पूर्वस्य इकारः।
सूत्रे द्वे २ नो १ राविपदसूत्रं। द्विविति द्विकृतस्य कृतद्विलस्य धातोः तो
पूर्वक्तो आकारलोप इकारो भवतः। तदेवव्रतिकावोविशेषणाव्याप्तिवृष्टे।
लोप इत्यादि। नातः इति सूत्रात् आकारस्य लोपोनुवर्तते। तथा ईह मे इ
ति सूत्रात् इकारोनुवर्तते। यतः सरस्वतीदत्तसूत्रे क्रमेणापूर्व ईह से न
तः इति सूत्रद्वयं तदग्रे दैस्तोइ इति सूत्रमस्तिति तेन द्विकृतधातोः आकार
स्य ङिति स्वरे परे लोपः ङिति हसे परे आकारस्य इकारो भवति। इति ङि

न्ति हसे परे ईकारः। ङिति स्वरे वा आकारलोपः जिहीतो जिहातो। अतेइत्यत्र

आतो तोदन्ततः इति सूत्रेणाअंतोऽन्तदेशो जिहत। इत्यादि। ष्ठा पाशि विधि

संभावनयोः इत्यादौ नि ङित स्वरपर वाऽसर्वधा कालरलोपः स्व० जिहि

तो जिहीयातां इत्यादि। आशीःप्रेरणयोः। तामादिषु द्वित्वादिके पूर्वस्य

इकारादेशपर्यंतकृते देशोऽन्ते नङिति हसे इकारः ङिति स्वरे आका

रलोपः। अतोपरे आतां तोदन्ततः उत्तमपुरुषैकवचने ए ए ए जिहा

द्वित्व कुलयोः सवर्णोपि ला दाकारस्य लोपा नाऽनघतनेतं नी

दिषु प्रागवत प्रक्रिया। अपूकतेर्नि। का देर्वि स्वाकुहो स्कः सपानां जब

वृपाः क्रस्वः अमोलु कि। दिवादाव द्वादेशो इति ङिति हसे ईकारः ङि

ति स्वरे आकारलोपः अजिहीत। अजिहातां अजिहत। आतो तोदन्

(25)

२५

ता: इत्यादि। कवित्तुस्तकेडुभ्रंभ्रधा र रा पाष रायोरित्यस्यापि रूपाणि
दृश्यंते। नकारानुबंधित्वादुभयपदित्स्य परस्मैपदेत्लुगादिके इकार
पर्यंतकार्ये कृते पिति परे गुणः। भ्रतिपूः अपूकर्तरि। कादेर्द्विः प्रत्यसू
त्रांतरः। सद्दौ सांकेतिकत्वात् षष्ठीलोपः। अ॥ द्विपदां रूपानां जब
वपाः। गुणः। देइति अस्तो अत् दादेशः केवलमत्र भकारस्य जबादेशो
बकारः। सिपि किलात्। विभर्ति। बिभृतः। बिभ्रति। शरंइत्यादि रू
पाणि। यादादौ इकारदेशापर्यंतं प्राग्वत्। शेषे। विशेषः। आशीःप्रे
रणयोः। प्राग्वत्कार्ये कृते पिति परे गुणः। हे हौ स्ता तङादेशे न गुणः
बिभर्तु। बिभृतात्। बिभृतां। धिः। चो जेरा स्वनुं। विभृहि। इत्यादि। अ
नद्यतने त्रिष्वपि एकवचनेषु गुणे कृते दिस्योर्हसात्। इदिप स्तिपोर्लो

पः॥ श्रोः॰ अबिभः॥ अबिभृतां अनि पत्ने अनड्भ्यगुणः॥ स्वप्नं॰ अबिभः
अबिभः॥ अबिभृतं॥ अबिभृत॥ अबिभरं॥ अबिभृव॥ अबिभृम॥
आत्मनेपदे पि॥ बिभृते॥ बिभ्राते बिभ्रते॥ बिभृषे॥ बिभ्राथे॥ बिभृ
ध्वे॥ बिभ्रे॥ बिभृवहे॥ बिभृमहे॥ बिभ्रीता॥ बिभ्रीयातां॥ बिभ्रीरन्॥ इ
त्यादि॥ बिभृतां॥ बिभ्रातां॥ बिभ्रता॥ इत्यादि॥ अबिभृत॥ अबिभ्रातां अ
भ्रत॥ इत्यादि॥ केचित्तु आत्मनेपदेनाधिकारोऽचङ्भृञ्धाञ्ळपठंति
माङ् माने प्रमाणे परिमाणाकारणार्थी ङकारानुबंधित्वादात्मनेप
दी जहातिवत्॥ नुवर्त मवेत्तद्वज त्वे भवतः॥ क्त्वः॥ भृगो लुकिादि
त्तौ इति आकारलोपः॥ इकारश्च पूर्ववत्॥ मिमीते मिमाते आतो तोद
नत इत्यादि॥ विधौ सर्वत्र दत्तो इकारलोपः स्व मिमीता मिमीयातां इत्यादि

(26)

२६

आशीः प्रेरणायोः । मिमीतां । मिमातां । मिमतां । मिमीष्व । मिमाथां । मिमीध्वं ।
मिमे । ऐऐ । मिमावहै । मिमामहै । इत्यादि । अनद्यतने । अमिमीत । दे स्तो
अमिमाता । अमिमत । आतां तो इन तः । इत्यादि । ओहाक् त्यागे । अशाप्यो
कारः न्वा घो दित इति कार्यार्थः । ककारो धातुभेदज्ञापनोपनार्थः । हदा
ति वा तूपत स्मे पदं हाः ति वादि । अपूकर्तरि । कादेर्द्वि म्व ऋ स्वः कुहोश्चः
रूपानां जबवपाः । पिति न विशेषः । ङिति हस्ते इकारः । ङिति स्वरे आकार
लोपः । न हाति । जहीतः । जहति । वा । इत्यादि रूपाणि । विधिसंभावनयोः
प स्मे पदे याद्यदयः । अपूकर्तरि । कादेर्द्वि म्वा । ऋ स्वः । कुहोश्चः । रूपा
नां जबवपाः । अत्र सर्वत्र ङित्त्वात् हसपरत्वात् द्वेस्तो इति इकारसंभवे वि
शेषमाह । जहातौ इति । ओहाक् त्यागे इत्यस्य धातोर्विध्यर्थे यादादौ

परेस्याकारलोपो भवतिस्म इतिनववचने षष्ठ्याकारलोपः ॥ स्०० जहा जज
णोताम्मित्यादि ॥ आशीः प्रेरणयोः ॥ त्तुवादयः ॥ जवादेशपर्यंतं प्राग्वत् ॥ त्तुपि
रूपद्वयं ॥ तत्राद्येनविशेषः द्वितीये ताताज्जादेशो ङिसादीकारः ॥ द्वित्वेनैपी
कारः ॥ बहुवचने देहिंति अंतः अंधादेशो जं तेनात इत्यस्याकारलोपः ॥ होहि
शेषमाह ॥ इर्वा ॥ ह इ स्व इ स्व इवा ॥ हो ॥ जहानेर्धा ते हो मरे द्वित्वाविल्येनेन
इकारः सिद्ध एव ॥ इकारे ईकार स्वबा भवति ॥ तृतीयरूपे विकल्पविधाना
दनुक्तो प्याकार एव भवतिष्यति ॥ तेन जहीहि ॥ जहाहि ॥ इति रूपत्रयं ॥ बहु जहिहि
वचने ताताज्जादेशो द्वित्तो इकारः ॥ जहीताम् ॥ द्वित्वयोपि कारः ॥ द्वित्तो ऽन्त
मपुरुषसर्वत्र सवर्णो ॥ अनद्यतने ॥ द्विवादयः ॥ जवादेशपर्यंतं प्राग्वत् ॥ ङि
त्तुअविशेषः ङित्ति हसे आकारस्य इकारः ॥ अन्त ठ सनेनु यादिकिङित्युष्ठु
सिद्ध्यनेनङसिङ्गः प्रतिषेधोतः ॥ तदा आलोपोपि माक्रीयतां इत्याशंका

टाङस्या लोपः इति अनङसि आदेशो कृते दकौ । इत्यनेन आकारस्य लोपो पि भ
वत्येवेत्यर्थः । इत्याकार लोपः । अज ङः अमि सवर्णे । अज हा । अजहीव दिनौ
अजहीमा अथो भयपदिनां प्रयोगमाह । ङधात्वधार णपोषणयोः सधातु
आदियस्यासौ दादिः तस्य दा १९ एकपदं द्विकं कस्य ग देधा तोर्धातुसंबंधिनः आ
कारस्य लोपो भवति ङिति विभक्तौ स्वरे च । दिस्ता वित्यस्यापवादः अनेना
पि दर्जेषद् स्वपि वचने षा कारलोपः तकारथकारेषु स्वसेच पाक सानोर्
ति दकारस्य तकारः स्व० द त्तः दोरिति अतो ऽ त्वदादेः दद ति । ददा सि । ददस्यः । द
त्या ददा मि । दद्वः दद्मः । इत्यादि रूपाणि । अलमनेपदेऽप्रप्रत्यया दिकं
स्वपर्यप्रागवत् । अवद्धि त्वात् ददा दे रिति सर्वत्राकारलोपः । आतां तोदन त
रति अतो ऽ त्व भकारतकारयोः स्वसेच पाक सानोर् इति दस्य तः सर्वत्र स्व०
दत्ते ददाते ददते अत्तो तोदन ततः द त्से ददाथे दद्ध्वे । ददे दद्वहे । दद्महे । याया दावे

अपप्रत्ययादिकंप्रागवत् ङित्वात् ददादेरिः इति सर्वत्राकारः। दद्यात्। इत्यादि
निरूपाणि। आशीःलिङ् बादयःपित्त्वविशेषः। दादेरिति। ङित्त्वाकारलोपः
देरित्यं तो। देतो विशेषमाह। दातो। दाद्देरआतोरित्याकारलोपः। स्व०
मो० तौ ११ विपदं ददद्दादीनांदाधाड्निषा दूना तोपरे द्विर्वचनस्यादित्व
स्यलोपाभेवत्याकारस्यचैकारः। देहि द्वितीयेलङ्नातङा देशेऽआकारलो
पः। दत्तात्। शेषंसुगमं। दत्तं। दत्त। ठन्नमपुरुषे सवर्णे० दद्यानि ददाव ददा
म। आशीः। तामादिषु दादेःस्वस्व वपाकसानां। स्व० दत्तां। ददातां। ददतां।
दत्स्व। ददाथां। इत्यादि। ददस्वइतिप्रयोगस्तु ददानि इत्यस्य आत्मनेपदि
नोधातुःरेय अनपतने। परस्मैपदे पि लङ्नो विशेषाः अभिसवर्णौ। ङि
त्तु दादेरिति सर्वत्राकारलोपः। तकारेषु स्वरेषु च पादस्यतः। अनठ सि
कते ठस्यालोन्यइतिशेषं सुगमं। अददात्। अददतां। अददुः। अददाः। अ

28

२८

दतां । अदत्तां । अददां । अदद्व । अदद्म । आत्मनेपदेतु नादिषु सर्वत्राकारलो
पः । आतो नो ऽन्तः इति अन्तो ऽन्तकारे थकारे च परे खसे च पा० । अदत्त । अ
दाता । अददता । अददत । अदद्याः । अददाथामित्यादि । डुधाञ् धारणपोषणयो
रिति धारणार्थः प्रसिद्धः पोषणार्थं श्रियः । डुकारञकारावनुबंधौ हु दाऽन्व
वत् । उभयपदित्वं परस्मैपदे धातिमू इति स्थिते । अभ्यासेन दि । कादेर्द्वि ध्व
जस्थः रूपाणां जश्चपाः इति धस्य दः । सर्वत्रापि ख्व विशेषः । ष्ठि ल्व विशेषमा
ह । पूर्वस्य इति तसे प्रत्यये परे पूर्वदकारस्य धकारो भवति । प्रथमदादे
रिति लोपं विधायडितीति सूत्रेण तस्मिन्नु थसिध्वेषु परेषु पूर्वदकारस्य ध
कारः । इति तकारथकारयोः धत्वं भवति । किं लं० स्यं० केचित्तु तथोरिः इत्येवं
सूत्रं पठंति । तन्मतेन धाञ्धातुस्य अर्थः धाधा लवर्जिते स्य स्यर्थः । ष्ठि लु
दादेरिति सर्वत्राकारलोपः खसे च पा० दधाति । धत्तः । धे: दादेः स्वं० दधति । ग्क्रादि

आत्मनेपदे सर्वत्र ङित्वादाकारलोपः। तकारस्य सकारधकारेषु पूर्वस्य
धतकारे चुपरे भष्वेजबाः इति दः। धत्तो। दधाते। दधते। आतो। तो। दन्त। दधत्यादि
याद्यं ऽपरेऽ भयो र्पि पदयोः अप्रत्ययादि जबादेशापर्यंतं प्राग्वत्।
दादेरिति सर्वत्राकारलोपः। दध्यात्। दध्यातामित्यादि। दधीत। दधीयाता
मित्यादि। आशीः परस्मैपदे ऽबादयः। जबादेशापर्यंतं प्राग्वत्। लिपि
पदय। एकत्रापि लाभ्न विशेषः। दध्यात्। द्वितीये तातङ् देशे दादेरित्या
कारलोपे ङितीति दस्य धत्वे खसे च पा० धत्तात्। एवं तातनए न्धेपि रू
पसिद्धिः। अतो द्वेरित्यादेशो दादेरिति आकारलोपः। होकुदा होइति पू
र्वलोपे आकारस्यैकारः। धेहि। धत्तात्। उत्तमपुरुषे सर्वत्र सवर्णा०। आ
मेनेपदे ऽजबत्व पर्यंते आदेशो कृते प्रथमपुरुष मध्यमपुरुषयोः
सर्वत्राकारलोपो तकारसकारधकारेषु पूर्वस्य धः तकारसकारयोः
खसे च पा० धकारे ऊवेजबाः। उत्तमपुरुषे कवचने एए ऐ दित्वबकुत्वये।

२९

सवर्णे॰धत्तां दधानां। आबोंतो दनतः दधतामित्यादि। अन घत्तनेद्वि
त्वादिकं प्राग्वत्। द्विवाद्यव द्वापि कु अविशेषः। दादेर्निति ति त्योकारतो
पुः। तकारेषु ङि ति पूर्वदधस्य ख से च पेतिधस्यतः अनङ भिकतेङस्या
लोपः अभि सवर्णे॰शेषं स्थाम। आत्मानेपदे सर्वत्राङि त्वादाकारलो
पः आतोऽल्तनका रथका रधकारेषु पूर्वदस्य धः स्व सेचपेति धस्यतः
सर्वत्र ख॰अधुत्तामु दधातामित्यादि रूपाणि। त्रिभि भयेति भेति
श्रीलीन जायाजिक्रेति। पमाल न पूर्णयोः। पि प्रीतौ। रिगा जि वशो
वृष्य भावनयोः। निशानि क्लि। विविवृष्य कनरो विवक्लि। दिष्टक्य
ष्टो वेवाष्टि। गगतो द्रुयाति। एवं कादयो यथासंभवं साध्याः। अर्पय
विकरणानां द्विवादीनां प्रसाधना। दिवु क्रीड विजगीषिता। दिवु धातुः दि
वुधातुः एषु षष्ठेषु वर्त्ततेऽत्र क्रीडा खेलन। विजगीषा जेतुमिच्छा। कान्तिर
भिलाष शेषाः प्रतितार्थाः प्रसिद्धि क्तक्रीडार्थ सो वच्छ त्यर्थ स्य वा

ठकावठ दित्कार्यार्थाः ठ दितः कोवेट् इति यो विकल्पार्थः दिपूपरतोन्य
दितिपरस्मैपदित्वा तिपादयः दिवु इति स्थितो स्तूनः दिवादेर्यः श्य
द्विपदं । दिवादेर्गणात् पठत्सु तिवादिषु दिपूपर्यंतेषु परेषु यः प्रत्य
यो भवति स स्वर एव । अपूकर्तरि इत्यस्यापवादो निषेधः अनेन न
वेत्रैप्रयप्रत्ययः । यावि कसे इति दीर्घः दीव्यति । दीव्यतः । अंती त्वत्र
अदेदादीव्यंति । दीव्यसि । दीव्यथः । दीव्यथ । उत्तमपुरुषे वा । नादीव्या
मि दीव्यावः । दीव्यामः । ननु अपूकर्तरि इति सामान्ये नोक्तत्वात् दि
वादेरपि अपूप्रत्ययः क्रियतां तेनाह । अयोपवादः निषेधः दिवा
देरारभ्य त्रयोदिगणां यावदपूप्रत्ययस्य निषेधः इत्यर्थः । स्वस्यापि
कारणस्य कथत् प्रमाणत्वादिति । याद्यो भवति वत्त । या इत्यादिनि
सूत्राणि प्रयोज्यानि दीव्येत् । दीव्यतां । आम्ह इ एदीव्येयुः । युस्तूदुस्य
उप । म्मोः । दीव्येः । यात्र आ इ दीव्यतां । दीव्यतां । याद्दीव्य व दीव्यवादी

(३०)

३०

घेमायां॥४२॥ तुबादौ हिवादौ श्यप्रत्यये कृते भवति वृत्कार्यं। दीव्य
तो। दीव्यतात्। दीव्यतां। दीव्यन्तु। अदी। दीव्यः अतः इति हलोपः। दीव्यतात्
दीव्यतं। दीव्यत। अदीव्यत। अदीव्यं। अदी। अदीव्याव। अदीव्याम। कोदाऽ
वं न नीगात्राविक्षेपे। इकारः आदीदितः इति विशेषणार्थः। नृत्यति
कुहवेस्विच्यो। कुह्यति। व्यधताडने। विध्यति। षिवुतंतुसंताने। सी
व्यति। विद्समतायां। राश्यअदर्शने। नश्यति। तृपप्रीणने। तृप्यो
तृप्यति। ञिमिदास्नेहने। मेद्यति। शमुदमउपशमने। शाम्यति।
श्लिष आलिंगने। श्लिष्यति। मदीहर्षे। माद्यति। असुक्षेपणे।
अस्यति। पदगतौ। पद्यते। शोतनूकरणे। श्यति। षोऽतकर्मणि
स्यति। दो अवखंडने। द्यति। साधसाधसंसिद्धौ। राध्यति। साध्यति
पुषपुष्टौ। पुष्यति। हुलहजिघांसायां। हुलति। जनीप्रादुर्भावे।
जायते। णहबंधने। नह्यति। नह्यते। भ्रमूखेदे। भ्राम्यति

तमुग्लाने।ताम्यति। भ्रमादेर्वायप्रत्ययोवक्तव्यः। भ्राम्यते।भास
ते।भ्रास्यति।भ्रासति।काम्यति।कामति।त्रसउद्वेगे।त्रस्यति।त्र
२३ सति।त्रुटिछेदने।त्रुट्यति।त्रुटति।इत्यादि।इतिदिवादिगण
प्रक्रिया।अथस्वादिप्रक्रिया।तत्रषुञ्पाठः।तत्रषुञ्अभिषवेनाम
आर्द्रवस्तुनोरससंग्रहणार्थंनिपीडनं।तत्रञकारउभयपदा
र्थः।षुतिपूइतिस्थिते।सूत्रं।आदेःषःसः।णोनः।तस्यासः।द्वा
स्वनस्वनः।द्वात्रिपदंसः।इतिष्टोवत्सूत्राणि।इतिपुल्लिंग
निर्देशः।अन्यथाद्वैकत्वंनपुंसकंस्यात्।षकारणकारादि
धातोःआदौवर्तमानयोःषकारणकारयोःक्रमेणसकारन
कारौभवतः।षकारस्यसकारः।णकारस्यनकारः।अत्रषस्य
सःप्रथमपरस्मैपदेप्रक्रिया।सुतिइतिस्थिते।सूत्रं।स्वादिभ्यःश्नुः।१।६

३१

पदं। स्वादेर्गणात् ष्वं ष्टुर्ष्टु तिवादिष्टुपरेषु नु प्रत्ययो भवति। अथ पुनः
प्रक्रियां तत्र माह। प्राक् पूर्वं मम्मुपसर्गस्य प्रयोगः। अतिङ् उपसर्गो धा
यते। सूत्र। प्रादेः पा० व० ११ तथा ४२। तो १२ स्तुनु मां द्रु २। पंचपद। प्रादेः कपू
सर्गात् परेषां स्वादीनां ष्टुः अभिषवोपांतः कर्मणि। ष्टुः। स्तुनो। अभे
षिङः वंधने। षिज। घंग। षिजपरिषि। गद्ध्यादीनां नमोदीनां वणाम् प्र
कीभावे। णोन्न प्रापणे। ष्टु। णादिस्त मस्त्रौ। णिदिकुत्सायां। इत्यादीनां
व धातूनां योसकारनकारौ तयोः क्रमेण तोपूर्व भाविनो एव पूर्वो व
स्थायावर्त्तमानौ षकार णकारो एव भवतः। तथा तेषे वेत्याहि। त
या। इति सूत्रेणोक्तं पदं तस्यार्थः। तेषे वा निमित्ते षि ति। अत्रायं भा
वः। षकारस्य षकारनिमित्तानि कवर्गं इलप्रत्याहारलक्षणानि
नकारस्य णत्वनिमित्तानि षकाररेफऋवर्णाः। अवप्रत्याहारक

वर्गापवर्गव्यवधानानि। ततोयथा प्रउपसर्गान्तेकवर्गस्थ हलप्रत्याहा
रस्यव्यवायोभवति। तदातस्मात्परस्य सकारस्य षकारोभवति। य
दावोपसर्गेषिकारुरेफऋवर्णानामन्यतोभवति। नकारस्य वाऽथप्र
त्याहारस्य कवर्गपवर्गान्तरं न भवति। यदैतदानकारस्य णकारोभ
वति। अत्राप्युपसर्गे हलप्रत्याहारतोन स्तुनोतेः सकारस्य षकारः
प्रणमतीत्यादौ नकारस्य णकारः। अभिष्टुनुदन्तिस्थिते सूत्रेनप्र
उपूर्वन्नूपूतस्य न्नूपः दृशा स्वादेकत्पन्तस्यन्तु विकरणस्य तेनादेशा
त्पन्तस्य उपप्रत्ययस्य चापि निविभक्तौ परतो गुणो भवति। ततः अ
नेगोनेत्येइति नस्य णः। अभिष्टुणोति इति सिद्धा। अभिष्टुणोति
सोमयाजी यज्ञदीक्षितः सोमं अमत्तवल्ली अभ्यस्तुनोत्यादिनाम्व्य
वधानेपसंवक्ता व्या अभ्यष्टुणोत् सोमयाजी यज्ञदीक्षितः सोमं अम

तद्वल्लीं स्तुनोति खंडयतीत्यर्थः। अथ सामान्येन ङ्यप्संगं विना रूपाणि
दर्शयति। स्तुनोति। नृपः। स्तुनुतः। अतिपरेऽनेकस्वरस्येति वकारः
स्तुन्वंति। स्तुनोषि। नृपः। स्तुनुथः। स्तुनुथ। स्तुनोमि। नृपः। वस्मसोः अ
वमोर्वन्नुकारलोपो विकल्पेन। स्तुन्वः। स्तुनुवः। स्तुन्मः। स्तुनुमः। यादे
शेऽआदेशप्रत्ययः इति षकारस्य सकारः स्यादेतु। ङित्वाद्गुणो न। शेषं अ
शेषं। तु वा देपि तिपरे नृप इति गुणः। अतिविषयेऽनेकस्वरस्य
ति वकारः। स्तुनोतु। स्तुनुतात्। स्तुनुतां। स्तुन्वंतु। तो विशेषमाह। उपध
ङि तिङ्सिङ्मोरस्य सोऽर्वीहः द्वित्वपदप्रत्ययसंबंधिनः उकार
ङितेरस्य हेर्वचनस्य लुग्भवति। उरित्युक्ते प्रत्ययसंबंधिनः स्तुनोप
रंतु। कुर्विद्दत्यादौ हेर्लुङ्कृतनिषेधः। अत्र सूत्रे यत्र वाग्रहणात् तत्र विक
ल्पार्थः। किं। संयोगात् उकारस्य हेर्लुक्न निषेधार्थः। संयोगपूर्वादुकारस्य

हेल्लुकू भवति । यथा नक्ताधाकुः नक्तधाकु ष्यतनूक नरोकाष्ठादिस्नू
दमक नरोछेदनेत्यर्थः । नक्तहि स्वादेनुः पुनीरागानंत्ये । स्न० नदराउ
हिद्ग्निसिद्धं । एवं त्वदणुहि । अत्र संयोगपूर्वत्वात् हेल्लुकूनते नात्र
स्नूवै नियमात्ता । नाम नेकार्थत्वाद्वा शब्दः प्रयोगांतरेनिषेधार्थः । स्नु
न्तो । स्नुन्तुतात् । स्नुन्तुतं स्नु नुतात् । उत्तमपुरुषेन्नूपद्वृतिगुणः । श्नो । अ
स्नु । स्न० स्नुनवानि । स्नुनवाव । स्नुनवाम । अत्र नघतनेत्रु प्रत्यया तत्पू
र्वविद्रात्रि षष्ठ्येकवचने षुनूपः ह्रतिगुणः दिपिवावसाने सिपिस्ले०
पिश्नो अस्नू श्नेकस्वरस्य त्यनि विषयेव कारमवयोश्नौ वमोर्वक्त
कारस्य विकल्पेन लोपः । सर्वत्र द्विवाद्यावद्दृ । अस्नुनोत् । अस्नुनु
ता । अस्नुन्वन् । अस्नुनोः । अस्नुनुतं । अस्नुनुत । अस्नुनव । अस्नुनुम
अस्नुनुव । अस्नुन्म । अस्नुनुम । अत्रात्मनेपदे वर्त्तमाने लुप्रत्ययांते

कार्ये कृते स्वरादौ अनेकस्वरस्येति वकारः। अंते आतां तोदनेतः हसाद
वविशेषः। स्तुनुते। स्तुन्वाते। स्तुन्वते। स्तुनुषे। स्तुन्वाथे। स्तुनुध्वे। स्तुन्वे।
स्तुन्वहे। स्तुनुवहे। स्तुनुमहे। स्तुन्महे। विधिसंभावनयोः। तादि
सर्वत्रासंयोगपूर्वत्वादुकारस्य वकारः। स्तुन्वीत इत्यादि। आशीः। पि
ति स्वरे नेनूप इति गुणः। ओ अव्। ङिति स्वरे। अनेकस्वरस्यासंयोग
ति वकारः। अंतो ऽत्। स्तुनुता। स्तुन्वाता। स्तुन्वतां। स्तुनुष्व। स्तुन्वाथां।
स्तुनुध्वं। स्तुनवै। नूपः। ओ अव्। स्तुनवावहै। स्तुनवामहै। नूपः। अन
द्यतने तीतो हसादावितिविशेषः। अंतो ऽत्। स्वरादौ सर्वत्र अनेक
स्वरस्यासंयोगपूर्वस्येति वकारः। वमयोर्वा उकारलोपः। अस्तुनु
त। अस्तुन्वाता। अस्तुन्वत। अस्तुनुथाः। अस्तुन्वाथां। अस्तुनुध्वं।
अस्तुन्वि। अस्तुन्वहि। अस्तुनुवहि। अस्तुन्महि। अस्तुनुमहि। स्याद्यपि

रूपाणि। एवं तद्वत्त्वक्षू तनूकरणे। तक्ष्णोति। तक्ष्णुतः। तक्ष्णुवंति।
नुधातोः। एवं तक्ष्णोति। आप्लृ व्याप्तौ। आप्नोति। षिञ् बंधने। षिनो
ति। चिञ् चयने। चिनोति। चिनुते। वृञ् वरणे। वृणोति। स्पृ प्री
णने। स्पृणोति। शक्लृ शक्तौ। शक्नोति। टुदु उपतापे। दुनोति।
धुञ् कंपने। धुनोति। हि गतौ। प्रपूर्वः। प्रहिणोति। अशूङ् व्याप्तौ।
अश्नुते। अश्नुवीत। अश्नुतां। आश्नुत। धीवृ प्रीणने। इत्यादे
प स्यादिति चादिशब्दात् धिवि इत्यस्य धि आदेशः। धिनोति। इत्याद
यः स्वादयः यथासंभवं साध्याः। अथ रुधादिगणप्रक्रिया। रुधिर्
धातोः आवरणे। आच्छादने निग्रहणे निरोधने वा इत्यर्थः। इरनु
बंधः इरित्संज्ञकः। इरितो वेति वक्ष्यमाणसूत्रेणाङ् प्रत्यय
करणार्थः। अयं धातुः स्वरितेत्वादुभयपदी। तत्र परस्मैपदे यथा रुध्

35

३४

तिस्थिते। सूत्रं। रुधादेः ५। नम्२२ रुधादेर्गणात् त्वयकुर्विदितिवादिषु नम्
प्रत्ययो भवति मकारस्यानविध्यर्थः इति स्थित्यं अत्र मिदचोन्त्यात्परात्यये वक्त
व्य इति स्यानविधिर्था। तेन रुकारधकारयोरन्तरे नम् प्रत्ययो भवति स्म
मवकनुधितिइतिस्थिते। सूत्रं तथयोर्धोधः तथोस्तथयोः तयोः द्र २ धः २१ यद्वा
तथोर्धोधः त्रिपदं झभां ताद्धातोः परो यो विभक्तिप्रत्ययसंबंधिनौ तका
रथकारौ तयोर्धकारो भवति अध इति धाधानो ४ नभवति इति निमका
रस्य धकारः। भू भुभौ० इति न राः रुबे रुबाः ४ स्यदः स्वर० रुणाधि
दिवचनेरुनधूतं सु इतिस्थिते। सूत्रं नम्वेअस्यचनमस्तस्य
मसः द्वि अद्व इ रस्य मध्ये अतो युः ठञो। एदोतोतः द्विपदं नमस्त्येत
स्य रुधादेरन्त्यस्य विकारस्य अभु विद्धिधातो स्व संबंधि
नोऽकारस्य ङिति विभक्तौ परे लोपो भवति इति तासिपरेनमोऽका
रलोपः। नश्चो द्विः इति तस्य घः रुबे रु बाः ४ स्यदः स्व० ने स्वाप दांतेम

से० इत्यनुस्वारः रुंद्धः। वृकुवचने नकारस्य मध्यस्याकारलोपः रुसे
०स्व० सिप् मिपिपित्येऽलोपाभावात्। षुनो० सि पि स्व से व पा० स्व०
चसि तथोर्द्धः इति धः रुबेजबाः नमसोस्येत्यलोपः। नश्चापदांते।
वस्यमसोरप्यलोपो न श्चा। शोपिस्तगमं। यादादौ परे सर्वत्र ङित्वा
त्तनमोऽलोपः। नश्चाद्यत्यनुस्वार श्च स्व० रुंधादीत्यादि रूपाणि। त्रे
वादौपि क्ङश्नलोपाऽभावः केवलं नस्य णः। रुणद्धु। ङित्वे श्नका
रलोपोऽनुस्वारात्तथोर्द्धः रुबेजबाः हिस्थाने रुसाद्धि हेः रुबेजबा
तातङादेशे नमोऽकारलोपः तथोर्द्धः रुंद्धि। रुन्धात्। रुंद्धं। रुद्धा। रु
णधानि। रुणधाव। रुणधाम। पित्वादकारस्य लोपो न स्व व० श्रे
षं सुगमं। अनद्यतने दिवादयः सर्वत्र नमः त्रिषु एकवचनेषु पि
त्वादकारलोपो न। श्न षुनोर्णो नं ते। स्तत्वं। द्विश्च सिश्च द्विसी तयोः

दीस्योः॥ हृ रा॥ हस्सात्व ॥ ५१ हसाडुत्तरोयोर्हिपू सिपो तयोर्लोपो भवति
इति हिपू सिपोर्लोपः॥ हिपिवावसाने इति धस्य तकारद कारो इति
पदद्वयं॥ अरुणात्॥ अरुणाद्॥ द्वित्वबहुत्वयोः न मसोस्येत्यलोपः
न ध्वापदान्ते मसेः॥ तथार्द्धः॥ अबेजबाः॥ धस्य दः॥ अरुणः॥ अरुणव॥ अस्य
मध्यमपुरुषेकवचने सिपि॥ ल्लुन्मे विशेषमाह॥ वावसाने॥ तिधका
रस्य दकारतकारौ॥ तत्र एकत्वरूपे दकारत्वं वादिस्थाने लिख्यते
सूत्रं॥ दः॥ द्वा ११ हसः॥ ११ दकारस्य सिपि विषये वा सकारो भवति॥ अत्र
नवा दकारस्य सकारः॥ सस्यापि सर्गः॥ अरुणः॥ अरुणात्॥ अरुणा
द्॥ द्वित्वे बहुत्वे च न मसोस्येत्यकारलोपो हि प्राग्वत्॥ अरुणवं॥ अरुणव
उत्तमपुरुषेकवचने पि त्वात् नेत्याकारलोपः॥ ष्टुनोः॥ डिः॥ त्वतनम
सोस्येत्येकारलोपः न ध्वा॥ अरुणवं॥ अरुणव॥ अरुणध्म॥ ध्वामेन

पदे वर्तमाने कृधः । तस्मादिकृधादेर्नम् । नमसोस्येत्यलोपो न ष्यापधां
ते० तथोर्द्धः । सकारे परे स्वसे वपा० धकारे कृबेजबाः । शेषं कृगमा । कृंधे
कृंधाते । कृंधते । कृंत्से । कृंध्वे । कृंधे । कृंध्वहे । कृंध्महे । विधौ रुतादीनि । न
मसोस्य । न ष्यापधांते० स्व० कृंधीत इत्यादि । आशीः प्रेरणयोस्तामादे
यः । नमसोस्येत्यलोपो ऽडित्वं घट् स्कन्नपि अकारानुलोपः सर्वत्र न ष्या
तथोर्द्धः कृबेजबाः अंतो ऽअत् । स्वे० स्वसे वपा० धे परे कृबेजबाः ।
कृंधां । कृंधातां । कृंधतां । कृंत्स्व । कृंधाथां । कृंध्वं ।। ऽ तमपु कृषे सर्वत्रापि
त्वान्नमसो ऽलोपो भावे स्व० कृणधै । कृणधावहै । कृणधामहै ।
अनद्यतने तनादिषु सर्वत्र नम्प्रत्यये कृते नमसोस्येत्यलोपः ।
न ष्या० इति त्युन्तुस्थाने । तथोर्द्धः । कृबेजबाः धे परे धस्य दः । सर्वत्र
स्वरे० आतो ऽतो ऽदनतः दिवादावट् । अकृंद्ध । अकृंधातां । अकृंध

(36)

३६

अरुंधाः। अरुंधीयां। अरुंधं। इत्यादि। एवं भिदिर् विदारणे। भिनत्ति
भिंतः। भिंदंति। भिंते। भिंदाते इत्यादि। छिदिर् द्वैधीकरणे। छिनत्ति
अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु। अनक्ति। अंक्तः। अंजंति। भंजू आ
मर्दने। भनक्ति। भुज पालनाभ्यवहारयोः। भुनक्ति। भुंक्तः। भुंजंति
भुंक्ते। हिसि हिंसायां। हिनस्ति। तृहि हिंसायां। तृणेढि। तृह इंगाग
मः। व्यंजनादौ पिति। तृंढः। तृहंति। पिष्लृ संचूर्णने। पिनष्टि। शि
ष्लृ विशेषणे। विशिनष्टि। इत्यादयो रुधादयः संपूर्णाः। अथ तनादि
गणप्रक्रियामाह। तनु धातुः विस्तारे उ स्वरितो डु भयपादी उकार नै४
उच्चारणार्थः। तनु इति स्थिते। सूत्रं। तनादेः ५१०५।।१ तनादे
र्नीतो गणात् बलुष्टु तिबादि तिषु परेषु उप्रत्ययो भवति। पके
रः पित्कार्यार्थः। गुणः कर्वणार्थः इति उप्रत्ययः पित्वन्नपगुणः

करणार्थः। अतिङ उप्रत्ययः पित्सु नूपधातिगुणः। एवं। कृसाधावविशे

षः। वस्मसोर्म्वो वेति विकल्पेन उकारलोपे प्रत्यये स्मपदयोः। तन्वः

ति। तनुतः। तन्वंति। इत्यादि। यासादेः उप्रत्यये कृते सू० तनुयादि

रूपाणि। तनुवादेः उप्रत्यये कृते पित्तिनूपधातिगुणः। आतिं एवं

अमिश्चोऽवि। वमयोः आवोर्वा लोपः। पदशेषं स्मागमं। आत्मनेपदे

तु नोतिवदरूपाणि। तनुते। तन्वाते। एवं। तन्वते। आतोंतो दन्त

तनुषे। तन्वाथे। एवं। तनुध्वे। तन्वे। एवं। तनुवहे। तनुमहे। तन्वी

तन्महे। तन्वीत। एवं। तनुतां। अतनुत। ४। इत्यादि। डुकृञ् धातो

करणार्थे। डुकाने। डि न त्रि म के न तक्तन रुक्ताः पार्थः। अकारः

उभयपदार्थः। कृ० परस्मैपदे तिबादयः। तनादेरुप्र। सर्वेषां गुणः

अकारस्य गुणोऽरा। तिपि सिपि मिपि। उप्रत्यये स्य गुणः। डि

स्तु विशेषमाह। सर्वं॰ डि॰ ११ अत दरसांके॰ ३११ एकचद्दयं स्वरे। अन्य
त्रवपा॰ त्रिपदं करोतेर्धातो ङिति विभक्तौ परतो अकारस्या कारो
भवति। अनेन पिद्धजे सर्व चकइत्यस्य कु। अते इत्य च ३ वां। वकार
लोपप्यानं दीर्घः न भकुरछुरां इति यो विहसे इति दीर्घत्वाभाव
यदाह दौमे प्राचार्याः दीर्घत्वप्रत्यपलोपस्य तच्छ्रितोकारस्य वा भिमि
नावकैव्योति। कुर्वंति। करोषि। नूपः। कुरुथः। कुरुथ। करोमि। नूप
रमयो विशेषमाह। कृगो नित्यमितिक्ष न इति करोतेर्धातोः उप्
प्रत्यय संबंधिनः उकारस्य मकारादौ विभक्तौ परतो नित्यं अवि
कल्पेन लोपो भवति। इत्यकार लोपः। उलोप वकारयो दीर्घत्वा
भावः इति यो विहसे इत्यनेन दीर्घत्वं निषेधः। डित्यड्डुः। कुर्वः। कु
र्म्मः। यादादौ उप्रप्रत्ययः गुणः। डित्यड्डुः। सर्वं वाकरन ६१ ये॰ १ करो

तेर्धातु कृतस्य उप्रत्ययसंबंधिनः उकारस्यलोपो भवति यकारे
परे अपि सर्वत्र उकारलोपः कुर्यादित्यादिरूपाणि। कथं उप्रत्य
ये कृते सर्वत्र गुणः तथापि रूपद्वयं। एकत्र नूपरइति गुणः अन्यत्र ता
ते आदेशे ङित्त्वान्न गुणः। ङित्यद्विरित्यकारस्य ॰सर्वत्र नामादिषु
तपर्यंते षूकारः अत्र तपरे उवं। मध्यमपुरुषैकवचने रूपद्वयं।
एकत्र ओर्वोहेः अन्यत्र चातउ उ ते मपुरुषे सर्वत्र नूपरइति गुणः
ओऽद्रावृत्ति नेणोन ते पित्वात् ङित्यद्विरिति अभावः। करोतु। कुरु
तात्। कुरुतां। कुर्वंतु। कुरु। कुरुतात्। कुरुतं। कुरुत। करवाणि
करवाव। करवाम। अनद्यतने दिवादौ उपप्रत्ययः धातोर्गुणो रपि
त्वविषु नूपरइति गुणः दिवादौ वद्ध। ङित्वाङित्यद्वुः अ इति उवं। अमि
आत्रवृ। अवमयोः उओ नित्यं इति उलोपः। अकरोत्। अकुरुतां। अकुर्वन्

३८

अकरोः। अकुरुतं। अकुरुत। अकरवं। अकुर्व। अकुर्म। आत्मनेपदे वर्त्तमाने एते
उप्रत्ययः। धातोर्गुणः। ङित्यगुणः। आतो नोऽन्तः। इत्यंतोऽत्र स्वरेषु सर्वत्र
उवं स्वर०वमयोः कुर्वोर्नित्यं उलोपः। कुरुते। कुर्वाते। कुर्वते। कुरुषे। कुर्वा-
थे। कुरुध्वे। कुर्वे। कुर्वहे। कुर्महे। इतादौ उपप्रत्ययगुणः। ङित्यगुणः सर्व-
त्रउवं। कुर्वीत इत्यादि। तनादिषु प्राग्वत्प्रक्रिया। कुरुतां। कुर्वातां।
कुर्वतां। कुरुष्व। कुर्वाथां। कुरुध्वं। करवै। करवावहै। करवामहै। अन-
द्यतने। अकुरुत। अकुर्वातां। अकुर्वत। अकुरुथाः। अकुर्वाथां।
अकुरुध्वं। अकुर्वि। अकुर्वहि। अकुर्महि। वणु हिंसायां। वणोति।
मनु बोधने। मनुते। इति तनादिप्रक्रिया। अथ रुधादिगणप्रक्रिया
माह। रुदधातुः व्यपनेपीडायां। अकारउच्चारणार्थः। इरेव इतश्चाउम्
युपदी लुङ्इति स्यति। सूत्रं। रुधादेः ५ अः ११ रुणद्धि धातोर्गुणात्स्वरे उपुं
तिवादिषु परेषु अप्रत्ययो भवति। इति सर्वत्र अप्रत्ययः। अपि तादिषि

तिप्रत्ययस्याङित्त्वान्नगुणः। शेषं भवतिवत्। तुदति। तुदतः। तुदंति।
अदद्युत्यादि। यासदोश्च प्रत्यये कृते यासुसुद्। यामिय इति सूत्रणि
प्रयोज्यानि। तुदेत्। तुदेयातां इत्यादि। तु बाधे दिबाधे च पूर्वे भवतिवत्।
तुदत्। लङि अतुदत्। आत्मनेपदे। तुदते। तुदेते। तुदंते। तुदसे। तुदतां॥
अतुदत इत्यादि। एवं भ्रस्ज पाके। भृज्जति। वृश्चू छेदने। वृश्चति। म
ल्लमाद्धरो। मुवति। कृती छेदने। कृंतति। कृ विक्षेपे। किरति। मिलि
ब्रुडने। मजति। स्पृश स्पर्शने। स्पृशति। स्फुर स्फुरति। प्रच्छ ज्ञीप्सायां।
पृच्छति। सृज संसर्गे। सृजति। मृङ् प्राणत्यागे। म्रियते। हगतो। आदे
स्वश्चाङ्पूर्वः। आद्रियते। इति तुदादिप्रक्रिया। अथ क्र्यादयो।
डुक्रीञ् धातुः द्रव्यविनिमये। द्रव्यपरावर्तनं वस्तुनो मौल्येन ग्रहणं
इत्यर्थः। डुकारञकारावनुबन्धौ। डुकारो क्त्रिः त्रिमक् कार्यार्थः
ञकारान्नुबन्धत्वादुभयपदी। क्री इति स्थिते। सूत्रं। नाश्च। सांकेतिके

नाद्देः ५१ द्विपदं। क्री इत्यादेर्गुणाभावः क्रोष्टु इति बाधित्वा पूर्वेणा प्रत्ययो
भवति। इति ना प्रत्ययः सर्वत्र ष्टुनो णो नं तोऽम्ब पङि। त्क विशेषमा
हास्त्रने। ई ११ सांकेतिकं। ठ से ७१ ना इति प्रत्यय संबुधि नाकार
स्यु ङिति हसे परे ईकारो भवति। अनेन नतसिथसिपवसमतोष्व
परेषु आकारस्य ईकारः क्रीणाति। क्रीणीतः स्वरविशेषमाहा। ना
हो सांकेतिकं। आतः द्विपदं। क्र्यादेः त्यन्तस्य नाइति प्रत्ययसंब
धिन आकारस्य ङिति स्वरे परे लोपो भवति। इत्यादि परे आकार
लोपः। क्रीणन्ति। क्रीणासि। पिबादीकारो न क्रीणीथः। क्रीणीथ।
क्रीणामि। क्रीणीवः। क्रीणीमः। यासादौ सर्वत्र ना प्रत्ययः ष्टुनो णः।
सर्वत्र ई हसे इती कारः क्रीणीयादि त्यादि रूपाणि। लं बाधित्वा ना प्रत्य
यः सर्वत्र ष्टुनो णो। ता नङादेशौ। बादीकारः। उ नेमि पुरुष सर्वत्र सव
र्णा अत्र लङ् त्यन्त नातः ई त्याकारलोपः ङित् क्त सर्वत्र ईकारः क्री

स्याति। क्रीणीतः स्वरे विशेषमाह। नाद्१स्यं केति कं क्रीणाति। क्रीणी
तान्तु। क्रीणीतां। क्रीणन्तु। क्रीणीहि। क्रीणीतात्। क्रीणीतं। क्रीणी
त। क्रीणानि। क्रीणाव। क्रीणाम। अनद्यतने। नाप्रत्ययः। द्विवाधव
द्यापि तु विशेषः। ङिति ह्रस्व ईति। कारः ङिति स्वरे नातः। इत्याकारलो
पः। अक्रीणात्। अक्रीणीतां। अक्रीणन्। अक्रीणाः। अक्रीणीतं। अक्रीणीत। अ
क्रीणां सवर्णे मोन्तस्य। अक्रीणीव। अक्रीणीम। एवमात्मनेपदे
क्रीणीते। क्रीणाते। क्रीणते। क्रीणीषे। क्रीणाथे। क्रीणीध्वे। क्रीणे
क्रीणीवहे। क्रीणीमहे। क्रीणीत। क्रीणीयातां। क्रीणीरन्। क्रीणी
थाः इत्यादि। क्रीणीतां। क्रीणातां। क्रीणतां। क्रीणीष्व। क्रीणाथां। क्री
णीध्वं। क्रीणै। क्रीणावहै। क्रीणामहै। अक्रीणीत। अक्रीणातां। अक्री
णत। अक्रीणीथाः। अक्रीणाथां। अक्रीणीध्वं। अक्रीणि। अक्रीणीवहि।
अक्रीणीमहि। विपूर्वस्य क्रीणातेर्विक्रयणार्थे वर्त्तते नात्मनेपदे

या.

८०

विक्रीणीते। विक्रीणाते। विक्रीणते। विक्रीणीत। विक्रीणीतां। विक्रीणी-
तां। इत्यादि रूपाणि। ग्रह उपादाने ग्रहणे इत्यर्थः। स्वरितेतो उ-
भयपदी। ग्रह इति वाद्यः। नाप्रत्ययस्य ना। ग्रहादृयङ्क्ति॥७४॥ ग्रि प्र
ग्रह उपादाने। ज्या वयोहानौ। वेञ् तन्तुसंताने। व्यध ताडने। वश कान्तौ।
अभिलाषे। अनुवृत्याजीकरणे। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। एच्छा वा। भ्रस्ज पाके। प्र-
च्छ इदन्ते इत्येतेषां संबंधिनो यकारवकाररेफाणां किति ङिति च परे सं-
प्रसारणं भवति। यकारस्य इकारः। वकारस्य उकारः। रेफस्य ऋका-
रः। इति संप्रसारणसंज्ञकानि। अतिप्रतिपत्तिविनाप्रत्यये ङिति
निमित्तभूते रेफस्य ऋकारः संप्रसारणं। गृह्णाति। तस्यादि-
त्तु इहसौ नातः इत्यादि सूत्रेण। नीणा ति पित्त्वायादेव पूर्वे सवर्णे
नाप्रत्यये जते ग्रहा किङितीति संप्रसारणं ईहसे इति ईकारः। गृ-
ह्णीयात् इति रूपाणि। क्र्यादेर्नाप्रत्ययः। सर्वत्र संप्रसारणं। वा

नऊ ईरीडि ल्यादौ हसे ऊ इति ईकारः उत्तमपुरुषवर्जं सर्वत्र इति ति
से ईकारः स्वरे नात इत्याकारलोपः उत्तमपुरुषे सर्वत्र सवर्णे हो
ऽविशेषः सूत्र हसात् श्नः श्नान ११ सांकेतिक हो ७१ हसात् क्र्यादेर्ग
णात् लोट् मध्यमपुरुषैकवचने हौ परे श्नान प्रत्ययो भवति। नन
नाप्रत्ययो न भवति। नाप्रत्ययनिषेधः। इति श्नान प्रत्ययः संप्रसा
रणा। पुनःअ ततः इति हेर्लोपः। गृहाण। गृह्णीतादिति। अगृह्णत तने
जीर्णातिवत्। अगृह्णात्। अगृह्णीतां। अगृह्णन्। अगृह्णाः। अगृ
ह्णीतं। अगृह्णीत। अगृह्णां। अगृह्णीव। अगृह्णीम। एवं पुष पुष्टौ
पोषणे। उदात्तेतत्वात् परस्मैपदी। पुष्णाति। पुष्णीतः। पु
ष्णन्ति। पुष्णीयात्। पुष्णातु। अपुष्णात्। हौ तु पुषाण इत्यादिरूप
णि। एवं मुष स्तेये चौर्ये। मुष्णाति इत्यादौ हौ तु मुषाण। अशु भो
जने। अश्नाति। द विदारणे। दृणाति। दृणीतः। गृ निगरणे। गृणा।

41

४१

ति॥ ग्रंथ संदर्भे॥ ग्रथ्नाति॥ मंथ विलोडने॥ मथ्नाति॥ ज्या वयोहानौ॥ घा
ह्रस्वः जिनाति॥ इति क्र्यादि प्रक्रिया॥ एवं भ्वादिना॥ क्र्यादि पर्यंतानां
लकारेषु तिवादिषु कर्तरि विकल्पे कौ प्रक्रिया साधनं ज्ञातव्या॥ कर्तृ कौ हि
प्रथमांतः कर्ता॥ सकर्मके धातोः द्वितीयांतं द्वितीयांतं कर्म॥ क्रियापदं द्व
तत्ता यथा सम्भवं आत्मनेपदीनां आत्मनेपदं परस्मैपदीनां परस्मैपदं उभय
पदीनां चोभयपदं॥ कर्तुः एकवचने सति क्रियाया एकवचनं॥ कर्तुः द्वि
वचने सति क्रियाया द्विवचनं॥ कर्तुः बहुवचने सति क्रियायाः बहु
वचनं॥ अकर्मके तु धातोः कर्माभावः सकर्मके यथा राजा राज्यं
करोति॥ अकर्मके यथा देवदत्तः शेते इत्यादि ज्ञेया॥ अथ शास्त्रांतरे
विभक्तिव्यत्ययस्य स्वतंत्रमाह॥ एतच्छ्रोत्रि॥ एतन्न तिवादिप्रप
ञ्चेन विभक्तिवचनव्यत्ययः पाणिनीयानां मते सर्वधातुकसंज्ञं भवति
प्रपंच अग्रे वर्तमाने णवादि॥ आशीर्यादादिः स्वसत्त नेतादि॥ भाव

ष्यंतीक्रियानुयुति। भूतार्थः। तद्वाएं विभक्तिषट्कं पाणिनीयमते स्य
आर्द्धधातुके संज्ञ भवति। यद्यपि अर्धधात्वादिषु तिबादयो दिवादये
स्य भवति। तथापि तासां प्रत्ययानां तरभावादर्थांतरत्वात् पृथक विभ
क्तिकत्वं वचनमेव स्त्रीकार्यं तत्रादौ। स्यति। स्यतः। स्यतिर ति स्यत।
स्यतास्यन्। दना इत्यादिरूपविभक्तिदर्शनात्तेषामस्माभिरपि
गणानां आर्द्धधातुकसंज्ञा॥ ॥इति श्रीचंद्रकीर्तिसूरिविरचिता
यां सारस्वतदीपिकायां विभक्तिचतुष्टयस्य कर्तरिप्रक्रिया॥ अ
थ भावकर्मणोरिति। अथेत्यनंतरं पूर्वं कर्तरिप्रक्रियानंतरं भावकर्म
णोः भावश्च कर्म च भावकर्मणी तयोः भावकर्मणोरिति कर्मणि
कार्यं किं प्रत्ययपरे प्रक्रिया साधनादर्थ्यंते। तन्नत्यादि विभक्तेः किं प्र
द भवतीत्याह। सूत्र। आत ११ भु वि ११८ कर्मणि ११९ ११ अकर्मके

४२

न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः। यङ्का इति कप्रत्ययांतः समासः। तेभ्योऽ
कर्मकेभ्यो वा सकर्म रुचिते भ्यो लज्ञारतो घथ वाचकेभ्यो धातुभ्यो
भवतीति भावे भावो कौ। तथा सकर्मकेभ्यश्च वा सकर्मसहितेभ्यः क
रणार्थादिभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्मकौ आत्मनेपदं भवति। अयं भा
वार्थः। भावो कौ तृतीयांतः कर्ता अकर्मधातोः आत्मनेपदं शानाम
पि भक्तीना प्रथमपुरुषैकवचनं॥ भावो कौ एकमेव रूपं। कर्मकौ तृ
तीयांतः कर्ता प्रथमांतं कर्म क्रियाया आत्मनेपदविभक्तिवत्कृत्य
यकप्रत्ययांतमेव कर्मणः एकवचने सति क्रियायाः एकवचनं। कर्म
णो द्विवचने सति क्रियायाः द्विवचनं कर्मणो बहुवचने सति क्रिया
याः बहुवचनं भवति। तेन भावे कर्मणि च विभक्तिवत्कृत्य यप्रक्रिय
यां यक्प्रत्ययस्यागमा णाबादिषु केऽतु भावो कौ कर्मा कौ च सामान्ये

नात्मनपदप्रक्रियायकप्रत्ययोनभवतीत्यर्थः कर्तरिप्रथमायत्रोद्वि
तीयातत्रकर्मणि। धातोरुभेपदेस्यातामेतत्कर्तृक्रिलक्षणं॥१॥
कर्तरितृतीयायत्रप्रथमानत्रकर्मणियकुप्रत्ययात विज्ञेयंधातोरा
त्मनेपदं।भावेकर्तातृतीयातःकर्मवात्रभवेन्नहि।क्रियायाश्चै
कवचनंभवेच्चात्मनेपदं३ अथाकर्मकधातुलक्षणमाह।ये
कर्मेतियेधातवःकर्मापेक्षयाकर्मवाछारहितंक्रियांकथयंति
तेधातवोकर्मकाउच्यंते।नानेवकश्चित्श्लोकेनाह।लज्जास्था
दि।क्रीलजायांलस्जीव्रीडायां।त्रपलजायां।भूसत्तायां।अस
भुवि।विदसत्तायां।गतिनिवृत्तौ।जागृनिद्राक्षये।०एधवृद्धौ।दि
क्षये।ञिभीभये।जीवप्राणधारणे।मृङ्प्राणत्यागे।शीङ्स्वप्ने
दिवुक्रीडायां।रुचिदीप्तौ।घतिदीप्तौ इत्यादयःधातवःकर्मापेक्षा

श्री

23

४३

यंनहितांक्रियामात्रुभिर्त्यकर्मकाः।यथादेवदत्तेनलज्जते।प्रद्रेण
शय्यते।भूयते।भवता।इत्यादि।अपग्रंथकारएवंक्रियतोप्यकर्म
कानाह।भूः।एध।आस।शीङ्।प्रभृतयः।सत्तास्थितिसमृद्धिवृद्धिश
यनस्थानासनेभासनेलज्जाजीवनरोहणेवदहनेनत्यप्रलापेक
थि।स्तर्पुथ्येरुचिशोकदोषमरस्पर्द्धाविगानेषुवर्त्तेयोधात्रुरकर्मकः
भयमदोमादप्रमादेषुच।।१।।अथयत्किंप्रक्रियामात्रसूत्रायकर्मा
वत्स्पष्टु।१२।धातोर्भावेकर्मणिचचतुर्षुपूर्वोक्तेषुतिबादिषुपरेषुयक्
प्रत्ययोभवति।ककारोगुणादिप्रतिषेधार्थः।अयमितिसूत्रंविशेषणा
र्थमभावस्यैकत्वादिति।यतःकर्माण्यनेकानिभवन्ति।भावस्त्वेकः
एव।क्रियासामान्यभावःकर्मविहीनोःभावःधात्वर्थःकेवलःप्रत्युत्पन्ना
वइत्यभिधीयते।ततोभावस्यैकत्वात्प्रथमपुरुषस्यएकवचने।

मेव भवति। मान्यानि वचनानि॥ भू१ आत्मनेपदे तेयक्प्रत्यय। भूयते
१ एवं शेषेष्वपि न वलकारेषु कर्मवकर्त्तृरूपं ज्ञेयं। भूयेत भूयेतां अभूयत
४ इत्यादि। भवता भूयते। एवं भवद्भ्यां भूयते भवद्भिर्भूयते इति सा
मान्यतएकवचनातोक्तिः। एध वृद्धौ। एध्यते सामिकैः। एध्येत १ एध्ये
तां २ एध्यते ४ आस उपवेशने। आस्यते। साभिः पुरुषैः। शीङ् स्वप्ने। य
क प्रत्ययः शीयते इति स्थिते। शीङो द्१ऽ यङ् यकि ७१ शीङ् धातोः य
कि परे सति अयङादेशो भवति ङकारोन्त्यादेशार्थः तेन ङिदन्ता
दीकारस्य अयङ् आदेशः अकार उच्चारणार्थः। शय्यते भूङ्याः
केचित्तु शीङोऽयङ् यकीति न पठंति। किंतु शीङः सर्वत्र गु
णो भवतीति। किंत्वपि गुणविधानं यक्षु विस्वरव घकारः। शी
एअय। स्व० एवं साधयंति। शाय्यते १ शाय्येतां १ अशाय्यत १ एवं अ
र्मकाणां धातूनां वक्ष्ये पिगरीष्ठ भावे धात्वर्थसामान्यविवक्षायां

४४

आत्मनेपदस्यैकवचनस्य एकैकमेव रूपं भवति । एवमन्येष्वपि कर्म-
काधातवो यक्प्रत्ययान्ताः साध्याः ॥ अथाकर्मकाणामपि सकर्मकत्वमा-
हा । अकर्मकोऽपीति । अकर्मकोऽपि धातुः कदाचिदुपसर्गपूर्वकत्वे
सकर्मकतामनुभवति । प्राप्नोति । एतमेवार्थं तदरेण श्लोकेन दृढय-
ति । उपसर्गेणेति धात्वर्थो बलादुपसर्गेण प्रादिके धात्वर्थो धातोर्ब-
लात्कारेण अन्यत्र अन्यस्मिन्नीयते प्राप्यते । अन्यस्मिन्नर्थे संचार्य-
त इत्यर्थः । यथा हृञ् हरणेऽस्य धातोः प्राद्युपसर्गयोजनेन अर्थान्त-
रं भवति । हृञ् धातुः तावत्पूर्वं हरणार्थः तत्प्रत्ययान्तस्य विपूर्वकत्वे
न क्रीडास्थानवाच्यत्वं यथा विहारः । [illegible] आङ्पूर्वस्य भोजनार्थत्वं य-
था आहारः । संपूर्वस्य विनाशार्थत्वं यथा संहारः । प्रतिपूर्वस्य द्वार-
पालार्थत्वं । यथा प्रतिहारः । प्रतिहारादेर्यञुपसर्गस्येति दीर्घत्वं प्रपू-
र्वस्य घातार्थत्वं । यथा प्रहारः । अनेन दृष्टान्तेन अकर्मकोऽपि धातुरुप

ता२

सगबिलेनअर्थांतरंप्राप्नुवन्।सकर्मकत्वंप्राप्नोतिइत्यर्थः।एतस्मि
न्नर्थेशहरणाभूअनुपूर्वः अत्रानुपूर्वस्यभूधातोः तानार्थत्वंविज्ञा
नार्थत्वंवातेनसकर्मकतासंपन्ना।ततःकर्मणितिबाद्यात्मनेपदंतेय
कृवत्कर्षु।अनुभूयते।अनुभूयेते।अनुभूयंते।अनुभूयसेइत्यादिरू
पाणि।आदाषद्रः।अदो।मोरा।इत्यादिरूपैःसिध्यंति।एवंशेषास्वपिति
ष्षुविभक्तिषुअनुभूयेत।अनुभूयतां।अन्वभूयत।१।इत्यादिनिरू
पाणिभवंत्यंतइत्यर्थः।अथसकर्मकलक्षणमाह।।येतितियेधातवः
कर्मापेक्षयासहितंक्रियापदंकुर्वंतितेसकर्मकाउच्यंते।तदेवोदाह
रति।डुकृञ्करणेऽत्रकर्मणिणिते।यकुप्रत्ययःस्यात्।अत्रयकुकृत्वम्
यकृतस्मिन्न्युकिश्रअकारस्यऋदादेःइत्यकारेप्रत्ययेयकृप्रत्यये
वपरेरिङ्आदेशोभवति।अत्रङकारोव्यवधानार्थः।येइतिसूत्रेणादी
र्घस्यनिषेधः।क्रियते।क्रियेते।क्रियंते।इत्यादि।अत्रोदाहरणं।देवदत्तेन

45

४५

कटः क्रियते। देवदत्तेन कटौ क्रियेते। देवदत्तेन कटाः क्रियंते। खंरागैः सुखाभिः सुख
साधनेषु वस्तुषु त्यस्मात्कृभिलाषैः दुःखी क्रियते। अहं विरागैः दुःखाभावे रागद्वे
षमात्सर्यादिपरीतारिविरागास्तैः सुखी क्रिये। यतिपुरुषचर्यई दाहरणानि। एवं
क्रियेत। क्रियतां। अक्रीयत। अन्ये चोदाहरणान्युरव्यापयते। अक्रीतिसूत्रं
ग्रंथकवालि सिवतंअप्रत्यये परे रिङ्गदेशोदाहरणा। मृङ् प्राणत्यागे मरणं
हगतो आदेवा आङ्पूर्वो दृङ् भय चापि कर्तृ तिआत्मनेपदे तदेश। अथ किंइतिनि
ङादेश। म्रि। ङ्रि। एके स्वरतो त्तियोगपूर्वक तार्ने नु धातो रिति इय म्रियते म्रिये
ते। म्रियंते। म्रियसे। रोगी पुमान् म्रियेते। म्रियेत। म्रियतां। अम्रियत। आद्रि
यते देवदत्तेन धनं आद्रियते। अप्रत्ययस्य संगान्तकर्तृकोदाहरणाद्यामिद
मुक्त। भावे तेवम्रियते। एतादृशमेवैकरूपं भव। रोगिणापुरुषेण म्रियते
वलुणमपिलकाणाणा एकएव रूपं आद्रियते। सकर्मकतां कर्मणि नव ए
वरूपाणि। हस्व हरणोनेकर्मणि यक्प्रत्ययः रिङादेशः। क्रियते धनं चौरेण
धनमिति अन्यो कैप्रथमा। चौरेण धनं क्रियते। चौरेण धनानि क्रियंते।

वैरेणात्वं क्रियसे। वैरेणायुवां क्रियेते वैरेणायुयं क्रियध्वे। वैरेणाऽहं
क्रिये। वैरेणावां क्रियावहे। वैरेणावयं क्रियामहे। एवं वकृञ्
गरोष्ठु। सूत्रं। ये ९१ यकारे परे पूर्वऋस्य दीर्घो भवति किंति परे। वि
नवयने। यक्। चे। चीयते। ष्ठिका। ष्वीयते। स्तिवुक्र वचनोदाहरणा
कृदनाईनयोः। हूयते। देवदत्तेन अन्नं चको हूयते इत्याक्रदाहरणा
नि। हूयते। हूयते। अहूयते। डुदान् दाने। दाते। यक्। घादोरिहः १ नामि
नौ नः। द्वि पदं। हाईः। घा। धा। स्था। रा। गा। मा। पिबति। हूराः। ओहाक्। घेट मो
षि। घो। इत्या देर्धातोः अकारस्य इकारादेशो भवति किंति। न व्यपी
ति वक्तव्यं। तेन प्रदाय। इत्यादो इकारो न। अनेन दा इत्यस्य दीर्घ इति दी
र्घः। दीयते। दीयेते। दीयन्ते इत्यादि। दीयेत १ दीयतां १ कर्मणि आशी
र्प्रेरणायै। ददाहरणात्। डुधाञ् धारणपोषणयोः। धा। पूर्ववत्। धीयते १ धीय
न १ धीयतां। अधीयत १ इत्यादीन्युदाहरणानि। निपूर्वसौ धातोः। सं

७६

यार्थत्वमिति। निधीयते। धात्वंभुमौ विस्तुशाहनरणां। एवं माङ् माने मीय
ते। पा पाने। पीयते। पीयेत पीयुना। अपीयते। इत्यादि। कैगैवैशाव स
वे। मध्यदारणानो हृइआ ११ सांकेति॰ संध्यक्षराणांधातूनां अंत्यस्य र
स्य अनेपि विषये कर्तरि तिवादि वलुगणवर्जितस्थले आकारो भ
वति। अनेन कइत्यस्य का। तदा घुभावात् इकारेयन। यक् प्रत्ययः। घु
भावात् इकारोन भवति। कायते इत्यादि। गै। गीयते। गीयेते। लादि
त्यादिकारः। य इति दीर्घः। यलुकीयते। रीयते। इति हृश्यते। नस्त्रि त्यं
श्वाहाक त्यागे। हीयते। पा पाने पीयते। ष्ठा गति निवृत्तौ। स्थीयते। स्थी
येते। इ स्थीयते। अस्थीयत। भावेषो अंतकर्मणि। आदेच। सः सः सो
संध्यक्षराणामा। घादेः षःसः इति दीर्घः। विभ्रवनुपसर्गात्। अवस्थीयते
व्यवसीयते। तनु विस्तारे। विस्तानेऽभयचापि ते। यक्प्रत्ययः। सूवंत
नोते हृश। नहृरसांकेतिक। आप पवा। २१ वलुघरा। तनोते नकारस्य याके

परेवाआकारादेशोभवति।अनेनएकत्रआकारादेशः।द्वितीयेतांविशेषं।तायते९
तन्यते९वाशब्दादेवजायते।जन्यते।इत्यादावपिवा।तायेत।तन्येत।तायतां।तन्य
तां।अतायत।अतन्यत९आकारःआगतो।तेपरेवाऽयक्।सूत्रं।गुणा।११अर्ति।
संयोगादीतयोः।इतिगता।वित्यस्यधातोः।संयोगादेऋधातोऋकारस्यकिति
ङितिचयकियङिकितिणाथे।आशीर्यादौङिप्रत्ययेचपनेगुणोभवति।ऋ
कारस्यगुणोऽरोभावेऽर्यते१अर्यते।अर्यतां।आर्यत९एवंस्मृ।स्मर्यते।स्म
र्यतां।स्मर्यतां।अस्मर्यत९इत्यादि।अथकर्मकर्तृप्रक्रियायांकर्मकर्तृलक्षणं
तदुदाहरणाद्वाह।यत्कर्मापि।गुणसंयोगात्वस्तुमध्यस्थितंस्व
कार्यादिमार्द्रवादिगुणस्यसंयोगात्।उपचारात्कर्तृत्वेनविवक्ष्यतेक
ध्यतेसकर्मकर्तेत्युच्यते।यतःक्रियमाणंतुयत्कर्मस्वयमेवहिसिध्यति।सु
करैःस्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तृत्वेनविवक्ष्यतेकथ्यतेसकर्मेतितद्विदुः।तत्रापिए
तदेवयकप्रत्ययांतस्येवोदाहरणमुच्यते।पच्यते।अत्रओदनस्यस्वयमेवपाक
सिद्धौसामर्थ्यंकर्मकर्तृत्वंकर्मैवकर्तृजातानपुनःतृतीयांतःकर्ताभवति।भिद्

४७

रविदारणो भिद्यते काष्ठं न। वेवक्ति देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति स एव वक्ति नाहं भिनद्मि किं-
तु काष्ठं स्वयमेव भिद्यते। अत्र स्वयं भेदनसामर्थ्यं काष्ठस्य कर्मकर्तृत्वात्। तथा छेदने
देवदत्तः केदारं लुनाति। स एव वदति। नाहं लुनामि किंतु केदारः स्वयमेव लूयते
एवं गुरवो गुणैः स्वयमेव विधीयते। इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि। अथ कर्मणि
द्विकर्मकस्योदाहरणं। द्विकर्मणीयस्येति द्विकर्मकं यस्य धातोः कर्मद्वयापेक्षा
भवति स द्विकर्मकः। तत्र द्विकर्मके कर्मद्वये एकं मुख्यं कर्म अपरं च गौणं यदर्थं
क्रिया आरभ्यते तत् मुख्यकर्म। कर्मणी तौ हि। इत्यादीनां मुख्यकर्मणि प्रथमा गौ-
णकर्मणि द्वितीया। अस्योदाहरणं। णीञ् प्रापणे। आदेशः त्वः नीति यक् नी-
यते। नागरकैः नगरवासिभिः पुरुषैः वनेचरो वनवासी भिल्लो नगरं नीय-
ते प्राप्यते। नागरिकैः वनेचरौ नगरं नीयेते। नागरिकैः वनेचराः नगरं नीयं-
ते। अत्र वनेचरस्य मुख्यत्वं नगरस्य गौणत्वं तेन वनेचर इत्यत्र प्रथमा। एवं क-
र्तृकौ नागरिका वनेचरं नगरं नीयन्ति। इत्यादीनां गौणे अत्र मुख्ये कर्मणि

प्रथमामुख्ये लक्ष्यितीया। डुडुयाच यांचायां। डुंकारो ऽथुप्रत्ययार्थः। डुकारो ऽस्ति त स्त्रिमक्
इति त्रिमक् प्रत्ययार्थः। नकारो नभितइति सूत्रविशेषणार्थः। याच्यते। यक्‌या
च्यते पशियावकेन यजमानो भोजनं याच्यते। अत्र भोजनं यजमानो याच्यते।
अत्र भोजनं यजमानो गौणकर्म। भोजनं मुख्यकर्म। एवमादीनां लयथा रूविक
घावित् अत्र मुख्यकर्मणि प्रथमा। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। प्रच्छार्थेऽस्त्यर्थः। ते। यकृ ग्र
हाङ्किति ये ति संप्रसारण। पृच्छ्यते। पथिनः पाथः पथानं पृच्छ्यते। नदी पं वाधा
ब्येणाम्ना वार्यस्तत्वं पृच्छते। अथ द्विकर्मकधातवो यथा। डुह प्रपूरणे। डुडुया
च्या यां। रुधिरावरणे। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। णीञ् विञ्‌ शासजि। अथ मथि दण्डि
वहकृषि एते न्ये च न्युताद्विकर्मकाः ज्ञेयाः। तदुदाहरणानि ग्रंथांतरेभ्यो
ज्ञेयानि। डुकृ याच्यार्थरूधिनू प्रच्छि चिञ्‌ शासिद्विकर्मयुक् नीवहृ कृषि म
थि दण्डिग्रहि मुष्यन्वा द्विकर्मकाः। एषामादीनां मुख्ये कर्मणि प्रथमा या स्यादी
नां लत्र मुख्ये कर्मणि प्रथमा प्रश्नादीनां ल यथा रूपो पदालमुख्ये कर्मणि

४९

प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया । यदा तु मुख्ये कर्म
णि द्वे अपि प्रत्ययेनाभिधीयेते तदोभयत्रापि प्रथमा । उक्तं । ण्यादेर्योन्यतनिः क
र्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि प्रत्यययातिया च्यौदि गौणेऽन्ये तु यथा कवि । गत्यादी
नां मुख्ये कर्मणि प्रथमा । यथा पृच्छ्यते पंथाः पथिकेन पांथः अत्र मुख्यो मुख्य
कर्मणी प्रत्ययेनाभिधीयेते नोभयत्रापि प्रथमा । यत्र तु मुख्ये कर्मण्येव पंथाः
प्रत्ययेनाभिधीयते तदा मुख्ये कर्मणि पांथो द्वितीया पथि प्रथमा । पृच्छ्यते पांथः प
थिकेन पांथाः । यदा तु अमुख्ये कर्मणि पांथे प्रथमा यस्तदा मुख्ये कर्मणि पांथि
द्वितीया । पांथे प्रथमा पृच्छ्यते पंथानं पथिकेन पंथा इत्यादि । इति विभक्तिवृत्त्य
यस्य भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया ॥ अथ णावादिविभक्तिपंचकस्य कर्तरि प्रक्रिया
प्रस्तावयति । पुनः कर्तरीति विभक्तिचतुष्टयस्य भावकर्मणोर्यकि प्रक्रियाउ
क्ता । अथ णबादौ विभक्तिषट्के कर्तरि कर्मणि प्रयुज्यते इष्यते इत्यर्थः । सूत्र ।
परो दश ७१ अदतो भ्योऽपरेऽङ्गोऽवरः परो दत्सामित्यतो दे । कविदमाख्यतस्य परत्वं प्र
तिपरशब्दस्याद्ये प्रयोगः । अदन्तशब्दस्य परत्वं । परः शब्दोऽव्ययं तो निपातो ग्रह

तेयनार्थवाचकः नयरशब्दः। यथा तु कृकवित्प्रक्रियमते कृपारस्करादि
त्वात्सुडागमः। णबादि न्यग्ध्या दशापियदानि सांकेतिकप्रथमैकवचनां
तानि। एवमेकोनविंशतिपदसूत्रे पदोक्षेरद्वियागोचरेऽत्रतीतेग
तेकाले णवादयोऽध्यदशप्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवंति
एषां पाणिनीयमते लिडिति संज्ञा। अथ भूधातोः परस्मैपदे प्रक्रिया
दृश्यते। भू णप्। णकारो वृध्यर्थः। पकारो पित्कार्यार्थः। भू अ इति स्थि
ते सूत्रं। द्विः॥ अव्य० च॥ द्विप्रत्यणबादिसंयोगे सति धातोर्द्विवचनं द्वि
त्वं भवति। भू भू अ इति स्थिते सूत्रं। अ॥ अभ्यस्य भू भ्व अभ्यौ तयोः अ
त्रि भ्योः द्वयोः आदिर्यस्या सो णादिस्तस्मिन् णादौ॥ आद्यो सवर्णो द्वि
तीयेनाभिनोरः। द्विपदमिदं। णादौ परे द्वित्वे कृते सति पूर्वस्य द्वित्वे कृ
तपूर्वस्य अकारस्य तथा भूधातुसंबंधिनः उकारस्य च आकारादेशो भ
वति। यद्यपि आसरत्या दो आकारकरणं विनैव सिद्धि स्यात् पि व्या
नथा आनजआनर्वदृत्यादित्ति द्वयर्थे अकारस्यात्वे इति पूर्वस्य इत्यस्य

४८

भाक्रस्वरूपानां जबवृयेतिभकारस्य वकारः स्तूने भुवः द्वश्वुकू ११ भूधातोः
र्णबादौ परे वुक् आगमो भवति किंत्वादृते उकारे चोवारणार्थः वुकि विधा
नसामर्थ्याद्वै वृद्धिगुणावृद्धिर्न भवतः । स्व० बभूव बभूवतुः बभूवुः । बभू
वथ अत्तिस्थिते स्तूने क्राद्यैः कआदिर्यस्यासौ कादिस्तस्मात् क्रादेः परस्मादेः
ह्वश्वह्निपद्दाडुकन्नकरत्तो स्तगतो हु भन्नधानरापाष्ठराथोः वसू वरो
द्भगतो । ष्क स्नवरो स्नु भस्कुतो । द्रूत्यतेभ्यो हुभ्यः परस्य वस्रू प्रत्याहारादि
र्णादिगरास्य वस्र प्रत्याहारः आदौ यस्यासौ वसूप्रत्याहारादिस्तस्य वसे
प्रत्याहारादेः थपूर्वामासे । धोवहो इति प्रत्ययस्य इडागमो भवति यथावे
कथं समर्था बभर्थ । ववर्थ । दुद्रोथा स्तुष्टोथ । तुष्टोथ इत्यादौ इडागमो नास्ति
न्यस्मादातो स्तु इडागमो भवति यत्तो निषेधः प्राप्तिपूर्वो । को भवतीति एभ्यो
धातुभ्यः इड निषेधेन्यस्माद्धातोः इड् भवतीति नियमः इति भूधातोः णबा
दिषु स्वरादिष्वतीति षुपकारवकारेषु इडागमः । स्व० बभूविथ बभूवथुः
बभूव बभूविव बभूविम बभूविम । बलिः बलिराजा बलवान् बभूव । एवं

रामलक्ष्मणो बलवंतौ भुवतुः। पांडवाः बलवंतः बभूवुः। त्वं बलवान् बभू
विथ इत्युदाहरणा। उपवषपाके। उभयपदी। तत्र परस्मैपदे पच्
णवादयः एकवचने पच् अ इति स्थिते। द्वित्वं। सस्वनुस्वारादि द्विरुक्तिश्चेद्
निआदेशावयवस्य पकारस्य द्वित्वं। पपच अ इति स्थिते। सूत्रम्। अत उ
उपधायाः ७।२।११६ धातोरुपधाभूतस्य अकारस्य ञ्णिति णिति परे वृद्धि
र्भवति। कारस्य आकारो वृद्धिः। पपाच। द्विवचने पपच् अतुस् इति स्थि
ते सूत्रम्। गाधिः ११ किल् ११।२। बोधि ष्टाहु ११ स्तुपि व जितोऽन्यो वि
भक्तिगणाः। कित्संज्ञो भवति। अथ कित्प्रयोजनमाह। सूत्रम्। लोपः।
पचां ह कित्ति ६।४।१२०। अस्य ६।४ पस्य ६।४ यां धातूनां द्विर्वचन
स्य अङो ह्यः। पानां जबन्धपा इति जबादेशो न भवति तेषां पत्वादि
नापव सदृशानां। तया पहापुह। वल्ल। वत्। तन्नमन् इत्यादीनां पूर्व
स्य द्वित्वस्य किति णादौ सति लोपो भवति। एकुएव हसोयस्य सयहाए
कस्यैको संयुतो केवल संयोग नाहि तयूर्वपरो हसो यस्य सएकहस

५०

रस्य एकहलसहायस्य असंयुक्तहलमध्यस्थस्य अकारस्य च एकारः। चकारात् यु
क्तनिमित्ताभावेपि। नेदे। फलेम। जेने। पेत्नपे। ग्रथादीनां यत्र पूर्वलोपो
भवतः। तथा जेपु। भ्रेमुः। त्रेसुः। फेणुः। राजे। भ्रासे। भ्लासे। जेलपुः। शेमुः। स्वेमुः। राधृ
एतेषां विकल्पेन यत्वपूर्वलोपौ भवतः। इति सूचितं। अनेन पूर्वपकार
स्य लोपः। धातोरकारस्य च एकारः। पेचतुः। पेचुः। थपि पपच। थप् इति स्थि
तौ वेट् थप इति। अनिटोधातोर्नोपरस्य थपो वा इडागमो भवति। नैकस्व
रादनुदात्तादिति सूत्रेणायेऽनिट्। उकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सृजिदृशिभ्यां च प
रस्य थपः इडागमो वा वक्तव्यः। सेट् थपः किं। लुलविथ। अत्र इडागमसहि
तस्य थपः। किं संस्राव। वेट् थपः सेटः किं। त्वेवेति द्वावपि द्वावपि वा स्त्रैको
वस्या सूचकौ। नट् विकल्पार्थं वाचकौ। तेन अर्तिव्येञ्च अद्यस्तुव धातू
नां थपो नित्यमिट्। एकस्वरान्तानामनुदात्तानामपि नित्यानिट् सृजिदृ
शां च थपो वा इट्। कोदन्तथपो इट् न भवति। तथा ददिथ पपिथ इत्या
दौ आकारलोपश्च भवति। अत्र किं लादपूर्वस्य लोपः। अकारस्य एका

रस्यैवा। अन्यत्कित्वात्कार्यं न भवति। तथोक्तं। अर्त्तिर्वेदस्य पस्याद्दिउ यमस
जि दृशो वेपि दे शाल्व नं स्यानिट्यानि दृक्कुः स्वि रा श्वस हम्ने व राहि तस
घस्तु त स्मा सं न स्यात्। किं वय श्वो क मक्षिन्न भवति खलु दृष्ये वलोपीवि
धातु नान्यत्कार्ये विधा तुं प्रा सिजगडु रितिस्य ष्टमाधामुनी ग्राः॥१॥ अ
स्यार्थः। अर्त्तेः सगतो वित्यस्य धातोः व्येन्सवरणे इति धातोः। अद भक्षणे
इति धातोः स्वपत स्य पु पोनित्यं इट्। अथ सृजि दृशोर्धातोः परस्य थपः पुनः
उपदेशे उ धारणा कालेअत्वतः अकारवंत स्य धातोः पुनः न्येयादिस्त पधातु
यतिरिक्तत्वात् रेच्प्रत्यये अनिटः स्वरांताद्धातोः परस्य थपो वाइट् स्या
न्नानित्यं अनिट् त पृत्ययोयस्य सा नित्यानिट्। तस्मादनित्यानिट्कः तु
पुनः क्वधातु वेर्जितो यो नेकारांतो धातुस्तस्मात्परस्य थपो नइडागम
मः। अथोदाहरणानि। आरिथा विव्ययिथा आदिथा। अत्र नित्यमिट्। ससृ
जिथा ससस्थ। ददर्शिथ। ददृष्ठ। येविथा पपक्थ ददिथा ददाथ। अत्र वा इ

अत्र वा इट् ह्रा ञ का यं गोत्र । सिंच स्फा रि था व वरि था । अत्र इट् ह्रा अन्यस्मान्ना
पृथ्व से टः थ पः किलं ठ क्तं तत्र एव पूर्वलोपार्थमेव अन्यत्किकार्यं न भव
ति। अत्रा घाः स्तु नी ञः इति स्यष्टं प्राणि जग ढुः स्त्रा ढुः । पेचिथ । ट् टं विना वे
ठः । पेपक्थ । द्वित्वं ठत्वयोः प्रथम पुरुषद्विवचनेन वत्प्रक्रिया । पेच
थुः । पेच । ठ व्व म पुम पुरुष सवधी राप्यवा वृक्तव्यः विकल्पेन णित्संज्ञा
भवति। अतो विकल्पेन वृद्धिः पपाच । पम योस्तु च्या देशा देरिती डाग
मः । लोपा पक्वाभिपूर्वस्य लोपो अकारस्य एकारः । पेचिव पेचिमा । अत्रा
त्मनेपदे पूञ्चाते इरे इत्यादयः सर्वे च द्वित्वे कित्वात्पूर्वस्य लोपः अकार
स्य ऐकारः । सकारथकारवकारमकारेषु क्रादेशादेरिति इडागमः । श्री
षष्ठगमापेचे । पेचाते । पेचिरे । इत्यादि । डुकृञ् करणे । प्रथमं परस्मैपदे
णावादयः । द्वित्वे । कृ कृ अ इति स्थिते । कोहारशा के ० अः ११ कारद्विपद
द्वित्वे कृते सवर्णति पूर्वसंबंधिनः ऋकारस्य अकारादेशो भवति इति

कः कुहो ष्कः चकस्त्र इति स्थिते सूत्रं धातोद्द १ नामिनः द १ धातोरंत्यभूतस्य नामि
नो ञ्णिति च परे वृद्धिर्भवति । इति अकारस्याकार इति वृद्धिः । चकाराद्विलव
कुलयोः आर । चकलः पपि । क्रादेर्णादेरिति इडागमः निषेधः गुणाः चकथ
द्विलबकुलयोः । आरं । णबुत्तमौ वा णिद्वक्तव्यः । एकधातो नामिन इति वृद्धिः अ
न्यत्र पित्वात् गुणाः । चकार । चकर । वमयोः क्रादेर्णादेरिति इट् निषेधः चकृव
चकृम । उदाहरणानि । मो । राज्यं चकार । आत्मनेपदे स्वरे सर्वत्र । आर । सेकारस्यादि
लात्वेऽसः कृतस्य इति षकारः । थे परे सूत्रं । नामिनः ५१ नु च लारः तेषामन्तबकुणा
द्द्याधह १ द ११ चकृःपृद । नाम्यंतात्धातोः परस्यापि विभक्तिचतुष्कयवर्जितस्य
आद्धातुकविभक्तिषद्कस्य संबंधिनः धकारस्य ढकारो भवति । परं च लु
र्णातिवादी नांधस्य ढो न भवति । सेटोइलोदेति वक्तव्यात्तेन कर्मणि
अनुबभूविढ्वे । अनुबभूविध्वे । इजि रूपद्वयाम्त्र च णवादिसंबंधिनो धे
इति धकारस्य ढकारः । चकृढ्वे । लपवनतरणयोः । ततारः स्कसम त्वपू

५२

कैस्याकारस्याकारायां। परोक्षायां गुणः। संवत्सरतः। आनर्वति ते रतः। तेऽकः।
आस्य धातोः भुवि भवनं भूः। तस्या भुवि सत्तायामित्यर्थः। स्मरणादिः। द्वि ख्या आ
भ्योर्णाहा विति पूर्वस्याकारस्य आकारः। सवर्णे। स्वरादौ सर्वे च स० वसादौ वि
कोदेशादिः। सेट् धातोः पित्ति वर्जनम। सौ सो से त्ये लोपः। आस। आसतुः। आ
स्तुः। आसिथ। आदेशादिः। आसथुः। आस। आसिव। आसिम। इत्यादि। यद्यपि
अन्य व्याकरणेषु अस्तेर्भु रसावेधातुके अस्तेर्भुवा इति अस धातो भू
आदेशः कथितोऽस्ति तथापि रघुकाव्ये तपानां प्रथममास पपात प
ख्यातः। तथा कुमारसंभवे लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः। तेनास लोके
पितृमान्विते नाइत्यादि महाकाव्य प्रयोगदर्शनादत्रानुभूति स्व कृपया
वार्यः। आस इति प्रयोगः कृतवान्। कासादीति। कासू आदि येषां ते कासा
दिः। प्रत्ययान्तो धातुः प्रत्यय इत्युच्यते। कासादि प्रत्यय कासादि प्र
त्ययान्तः तस्मात् कासादि प्रत्ययान्तात् परो आम्॥११॥ कृ च अस अस्त्व भू

म्य कस्मुवः परेऽग्रे यस्मात् स कम्नुपरः ॥ त्रिपदं । कासादेर्धा
तोः कास्‌ आस्‌ एव कास्‌ जागृ विद्‌ दरिद्रादयः अयउ धए ध ई द
ऊह म्‌ दिहु राउ इत्यादेर्धातोः प्रत्ययांतो म्‌ वा । सति णाबादिस्याने आ
म्प्रत्ययः तस्माच्च परः कृ अस्‌ भू धातूनां मध्यादन्यतमस्य धातोः
प्रयोक्ताप्रयोगो भवतीत्यर्थः । तस्य च धातोः णाबादेः पूर्ववत्प्रति
या आमप्रत्ययः पित्सर्वकर्तृयः । कास्‌ धातुः शब्दकुत्सायां का
सरोग इत्यर्थः । कास्‌ णाबादिः कासादीत्यादिना आम अनेन कास्‌
धातुरात्मनेपदी । ततः आत्मनेपदे ए प्रभृतयः प्रयुज्यंते इत्येके
अन्ये त्वाहुः । आस्‌ भू धातुपरस्मैपदिनौ ततोऽत्र भावे आत्मनेप
दमिति इह तु प्रसंगाद्दर्शितं । कचित्तु कासामास । कासांबभूव
इति रूपाणि दृश्यन्ते । तदुक्तो प्रक्रियाकौमुद्यां आम्प्रत्ययवत्
कृञोऽनुप्रयोगस्य आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स धातुश्चेदात्मनेपदी त

५३

हिम्भिन्तु प्रयुक्तस्य कृञोऽप्यात्मनेपदं ॥ असभूवोः ॥ असभूवोः स्तु परस्मै
पदमेव आतो णाबादिषु परेषु । असभूवोर्द्विर्वचनं । सवर्णे ॥ प्राग्वत्
प्रक्रिया ॥ कासामास ॥१॥ कासांबभूव ॥१॥ कासांचक्रे ॥१॥ कासते स्म भू
त्यर्थः । चकास धातुर्दीप्तौ राप् आम्प्रत्ययः । अंगे के । द्विर्वचनादि
के पूर्ववत् । चकासांचकार ॥१॥ चकासामास ॥१॥ चकासांबभूव ॥ पक्षे जे
जागार ॥१॥ प्राग्वत् प्रक्रि एधश्चात्मनेपदे ए । आम् कृञो एधांचक्रे ए
धांचक्राते एधामास ॥१॥ एधांबभूव इत्यादि । विद ज्ञाने विद आम्प्र
त्ययः कृ प्राग्वत् प्रक्रिया विदांचकार ॥१॥ विदामास ॥ विदांबभूव ॥
पक्षे विवेद ॥१॥ विदेश्चनाशीःप्र रस्योप्यामिछतिके वित् । विदांकरो
तु ॥१॥ जोनाल्लिप्यपः नन्तु विदामित्यत्र आमोऽकित्वात् स्त्री का
रे उपधाया लघो रिति गुणः । कथं न क्रियते तत्राह । आमिति
आमि प्रयोगे परे सति विदधातोर्गुणो न भवति । अपरेषां यथा स्त्रे

ले८

पि द्विवं। अत उपधाया इति वृद्धिः विपूर्वः। विललाप। विलेपतुः विलेपुः। विलेपिथ। वि-
लेपथुः। विलेप। विललाप। विललप। विलेपिव। विलेपिम। अत्र स्वप्नेवै विद्यं
एवं च र गतिभक्षणयोः शब्दादि द्वित्वं। अत उपधायाः। विपूर्वः। स्वरं द्विवचना
दे लोपः पश्चा कित्ये चास्य विचचार। विचेरतुः। विचेरुः। विचेरिथ। इत्यादि।
अथोदाहरणानि अह किलेति ध्वयेन मतेः सन्देहे अभ्यागमः इत्यर्थः। अत्र मदन्तं ना-
म वंवे कल्य वैचित्र्यमित्यर्थः। अथापन्हवे यथोदाहरणानि गाम। उत्तमे यथापूर्वं
कुतो ह्यः। अत उपधाया वृद्धिः। जगाम। इहान्यस्माद्देशात् कलिंगादिदेशे-
षु तीर्थयात्रां विना गतः अयुक्तो यतः अंगवंगकालिंगेषु सौराष्ट्रमगधेषु
च तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हति। १। केनापि कश्चिद् उक्तो
भोत्वं कलिंगं किमिति जगाम इत्युपायाचित्तदोषभीतः सन् पुनस्तु वदा अ-
हं कलिंगं न जगाम इत्यपन्हवः। गमॢ सृप्लृ गतौ स्मृ धातु श्व गतो गमना-
र्थः। लिट् कार्यो लिटः पार्थः। लिट् अनुषादे ङः दित्वकार्यार्थः। गमू २ णबादिः द्वि-
त्वम् अभ्यासादि ह्रस्व द्विः। कुतो ह्यः। अत उपधाया वृद्धिः। जगाम। द्वि [illegible] ५

विचचार

५९

५७

न४

जगमस्त्रक्तु स्र इति स्थिते । सूत्रं । गमादू इ स्वरे ७२ गमॄ गतौ । हन हिंसागा
त्योः । जनी प्रादुर्भावे । खनु खनने । घस्लृ अदने । इत्येतेषां उपधाभूत
स्य अकारस्य किति ङिति च स्वरे परे लोपो भवति । [illegible] उ प्रत्यये नेति वक्त
व्य । तेन अगमत् इति सिध्यति । इति गमो अकारलोपः । जग्मतुः । जग्मुः
थापि रूपद्वयं । एकत्र [illegible] थपः । किंवादेत्व पूर्वलोपो भवति भरणात् राए
त्व पूर्वलोपो योरेव नि श्रयात् । अत उपधाया लोपो न भवति । अतो जग
मिथ । कोचि जगमिथ इति अपि न क्रिं व्यंउडा भावे केन श्रापद्दानो वे
जगन्था इति रूपं अथ तु सप्तने गमा स्वरे ।। गा बु त्रमो वारिशात् । एकत्व
द्वित्वे चन्वयच हनावमयोः कादरणा दिति तिरूडा गमुः गमा स्वरे जग्मिव
जग्मिम । अगस्त्यो मुनिः दक्षिणां दिशां जगाम इत्युदाहरणं । एवं हन
धातुः हिंसागत्योः हिंसार्थे गमनार्थे च हिंसार्थः प्रसिद्धः । हन्तारणा बाधि
द्वित्वं । कुहोश्चुः रूपानां । सूत्रं हन्तेः घा व्यं १५ ने ७२ हनो हकारस्य घकारा
देशो भवति नकारे णिति च परे । अनेनात्रापि परे हकारस्य घकारः । अनेनुप

पि

धायावृष्कि। अत्रो दाह नराणां। मुरांगनोत्ति। किल निश्चितं। अथवा किलेति
श्रूयते वासुदेवः। कंसं जघान। कथंभूतो वासुदेवः मुरागाने इति मुरः स्यं
न्य स्यांगना स्तासा के जलस्य लोपे [illegible] लोल प्रत्यरायः सं० मुरागना
वैधव्य कारकइत्यर्थः। पुनः कथं वासुदेवः लक्ष्मी मुख मेव अंभोजकमल
नस्य नस्य विलासे भंगाइव भृंगाः भ्रमरः इव तथा जगात्त्रयस्य भुवनत्र
न्र९ स्य त्राणो न तु भूतः कस्य सहस्राः इदृशो वासुदेवः कंसं जघान। द्विवच
नादौ द्वितादिकेकार्ये गमां स्वरे इत्यकारलोपः। हनो घ्न इति हकारस्य
घकारः। नकारे णिपति चपरे। अत्र नकारे परे हकारस्य घकारः। खं० ज
घ्नतुः। जघ्नुः। घ्नपि वृद्धे थपइति विकल्पेन इडागमः। जहनिथ। अत्र
घत्वाभावः। कुत्रापि जघनिथ। इति घकारो दृश्यते। नन्वोतातनेण
वगन्तव्यो। इग भावे पक्षे नव्याप दांते कसेइति अनुस्वारः जहथ। पुनर्द्वि
त्वबहुत्वयोर्गमा स्वरे०। हनो घ्नो ग्रन्तसेणापि रूपद्वयं। एकप्रवद्धि। त
तउमय त्रापि हनोघ्नो। जघान। वमयोः कादेशादि गमां स्वरे। हनोघ्न

५८

जघ्निव । जघ्निम । जनी धातुः प्रादुर्भावे प्रकटं भवति । जनित्व । ईकार इति
कार्यार्थः । आदीदितिः ईदित्कार्यार्थः । ज्ञान । आत्मनेपदे एप्रभृतयः । दितो
स्वरश्रादिः । सर्वत्र गमा स्वरे इत्युपकार लोप क्ङित्यनङि । गजजे
रे । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जज्ञिषे । वहे महे इत्यपरे कार्यादेशादेशिनिर्देश
गमः । किं त्वम्० । राजाज्ञेषे इत्यादि । जनादिना लकरमा जगदनुवि
ठः स्थि । रूपानां० वर्गयोर्वर्गेयास्सवर्णो इति न्यायात् । ठ स्थव । शेषस
गमा जमिम्षत्च रखा न पूर्ते केन कपवखान्त्रा पूर्ते रखा नादि कर्मकमे
रो नीति पूर्तकेन । द्विरुक्तिनादेशो गमाम्नरे १ स्व० थाप्रिवेद्र थपः । कमयोः । को
देशादिः । गमास्वरे० घस्लृ अदने भक्षणे । लकारो लित्पुषादि इति लि
कार्यार्थः । घस्तः । राबादि । द्वित्व कुत्व हो श्वः । रूपानां० राघेस्मनुगपधायाम्
लिटि द्वि । द्विवचनाद्येगमास्वरे० इत्यलोपे कृतेकेन चितस्थने शाकतस्थे
निभरान्नमस्यन्धात् सबाधि नः सस्य अकृतत्वाद् किला सस इत्यस्याप्राप्ति
तत्र विशेषमाह । घसादेः षः । घस्लृ अदने शास्त्र । अनुशिष्टो वसानिवा सन्त्वे

तेषां संबंधिनः सकारस्य कषकारो भवति इति घस्सधातोः सस्य षत्वं। रुषे
वपा० इति घस्य केः कषसंयोगे क्षः। सू० जक्षेकुः। जक्षा। जघसिथा। जघस्थ।
वेट् थपेन्नीडागमः। द्वित्वे ऽनयोरसुश्रकारलोपादिकं पूर्ववत्। जक्षोऽत्वम
पुरुषेणित्वविकल्पेन एकत्र वृद्धिः। जघास। जघस। द्वित्वे ऽनयोः। क्रादि
रादिनित्ती ऽडागमः। गमांस्वने। घषादेः षः। खसेवपा० प्रागवत्। कषसं
योगे क्षः। सू० जक्षिव। जक्षिम। अस्य घासजघासा। तएकवल्त्वरसा
द इत्युघ्नरा। इधनधनो। सू० णवृद्धिः। द्वित्वा रुस्वः सूत्र नि। रा
प ११सा केति कत्रिपद्दाश्रकारान्तान्ताद्धातोः परस्यो प्रथमपुरुषे उत्तमपुरु
षेणप् तस्य डो इत्या देशो भवति। उकारष्टीलोपार्थः। उकारण विनापि
रूपसिद्धौ यतो उ इति डित्वकरणात् तो युगिति युगागमो निषेधार्थः
कृते पि युगागमो टिलोपः स्यादेव। स्व० ददौ इति रूपं अस्य श्लोके न श्रा
कारान्त धातूनां णपि उदाहरणामाह। घनो तद घनदौ पुनः सुघातपि
राषृयदुग्धादिपपौ। पापाने इत्यस्य प्रयोगः। तदा प्रीतः पुमान् स्या नै
न स्थौष्ठागति निवृत्तो गति इत्यस्य प्रयोगः। विरक्तोधन हि सा न्तुस्या

५८

वनं यथौ। याप्राप रोऽइत्येतेषां रूपाणि क्रमेण साधयिष्यंति। अत्र दधाते

दधा विति रूपं। द्विर्वचने द्विर्वेक्त स्वे के तेद् द्ध अकुस्सूत्रे स्थिते। रूनं अत्तद्ध

नम प्र अनयू न द्विम नू अनपि ११ यत्र अप प्र त्ययो अयकेतीरी त्यादि द्विर्व

चना नभवन्ति तस्यां विभक्तौ परतः तस्या एव किति ङिति च स्वरे परेद्

द्विर्वस्वरे धातोराकारस्य लोपो भवति अत्र णावादिः अनन्ते नापि पिति

बिना सर्वपि प्रत्यय। किं तत्राकारलोपः। स्व० दधतुः दधुः। दद्कौ

दकुः। थपि धातोरनि ट त्वात्विट् थपति विकल्पेनइडागमः। सिटः। किन

मिति पक्षागीका रे आतोन पि इत्याकारलोपः। थपि किलादिन पूर्वलो

पो नान्यत्र तथापि किलवे निवारशब्दात्रथपि आकारलोपः ददिथ। इडा

गमाभावेन विशेषः ददाथ। द्विर्वचनयोः नात्रअनपि ददथुः। दकुः

उत्तमपुरुषे णापि डौ आदेशः। टित्वाद्धि लोपः। ददौ। द्विर्वचनयोः चा

देशादिः। आतो नपि ददिव। ददिम। एवं पा पाने। पपौ। पपतुः। पपुः। इत्या

दिः ध्यति नत्वास्थापाल्ग। गतिनिवृत्तौ स्थितौ। आदेशस्तत्रः। षस्य सः। निमि

त्ताभावे। नैमित्तिकस्याप्यभावः इति ठस्य थः। स्थापरस्मैपदे सानाद्य

द्वित्वं ॥ ऊस्तः स्थस्थाम्नो इति स्थिते । गति निरस्तौ स्थितौ । सूत्रं ॥ शशात्वपर
खपाः ॥ १ ॥ संयोगपूर्वस्य धातोः द्वित्वे कृते सति वृत्त रूप द्वित्व संबंधि तस्य
शशारखय संयोगे सति शश्चाद्रुतेराः ॥ अप्रेलत्तैभानाः खपाः शिष्यन्ते ।
द्यन्ते न शासः । आद्ये वर्तमानाः शसाल्लुप्यते इत्यर्थः । पूर्वस्य हस्य द्विशाष
इत्यस्यापवादः । अत्र पूर्वस्य शसस काटोल्लुप्तः पकारो अवशिष्यते । पस्या
म्ने इति स्थिते । रूपाजबचयाः खफलठथानां चटतकपाः ॥ इति वर्गीयवि
र्गेरास्वरोतः ॥ इति । पस्तनः आतोण पूडौ तस्थौ । शेषं ददाति वत् । आ
तौ न पीत्यादि । एवं प्राप परो गमन्वा येयो ययुकुः । येयुः इत्यादि । र
स्माधातुः शोवा स्नाने । आदेहस्मस्नः णवादिः । द्वित्वाकृत्स्वा । सूत्रं पूर्वस्य
ह्लसंबोर्ह्निः सानां वासफलानां मुताः संयुक्तानामादिः ॥ ११ ॥ अथवा हः सं
ति ष्टपकृ पदसाकेति कप्रथमेकवचनानां विवचुते सति पूर्वरूपस्य संयो
गे सति श्चाद्विमोहसः शिष्यते रस्तन्ने न्यो द्वितीयाल्लुप्यते । इति न स्यलोपः
स्नातो णापू डौ इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥ नृक्षतौ । नृकारोऽभयपदार्थीः तत्रपर
स्मैपदे राबादिः । आदेस्मस्नः । परोपृद्वित्वाश स्वान्त्व पाइति सिकानलोपः

57

६०

लुङ्यविशेषः किलान्ऽत्ति मोलस्य सकारस्य षकारः । तस्मिंयोगे दृष्टु भिक्षुः
इति लकारस्य टकारः । धातोर्नामिनः इति द्विः । श्वोश्वाव । लुष्टाव । द्वित्वे
कृते थेः उ धातोरित्युव । लुष्टुवलुः । लुष्टुवुः । थपि इडागमाभावो द्विकेमेव रू
प । कादेर्णादेरिती उागमनिषेधः । लुष्टोथ । द्वित्वकृते थेः उ धातोरित्युव
लुष्टवलुः । लुष्टुवुः । उत्तमे णापि रूपद्वयं । एकत्र धातोर्नामिनः इति द्विः । अन्यत्र गुणः । लु
ष्टाव । लुष्टव । द्वित्वकृते थोरिडागमाभावान्न विशेषः । लुष्टुव । लुष्टुम । यद्यपि अत्र
षेष्टा लुः उभयपदी तथापि पुस्तकेषु अत्राधिकारे परस्मैपदमेव दृश्यते । आत्मने
पदे लुष्टुवे । लुष्टुवाते । लुष्टुविरे । लुष्टुषे । लुष्टुवाथे । लुष्टुध्वे । लुष्टुवे । लुष्टुवहे । लु
ष्टुमहे । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । प्रायः पूजायां तादर्थ्ये अकारः स्वरिते
तः ततो धातोः स्वरितेत बाडुभयपदिनः तत्र परस्मैपदे यजू । अद्वित्वं । स स्वर
आदिः । ययज इति स्थिते । ऋतो णवादौ ०१ पूर्वस्य ६ । यजादीनां यजवचे
प्रछव्रश्चभ्रस्जादीनां वेधा ऋतां पूर्वद्वित्वस्य णवादौ परे सम्प्रसारणं भवति ।
यकारवकारेफाणां इकार उकार ऋकारा भवंति तिन्न संप्रसारणासंज्ञ
काः भवंति । अत्र सर्व[illegible] सर्व स्वरस्य यकारस्य इकारः संप्रसारणं । इ

ष्वप । वप । वद । [illegible]

स्त्वनादृकस्य इकारः। अनुपधाया इति किं। सह्याया जनार्दनमित्युदाहरणं। विश्व
नेपथ्यजन्तुसह्य इति स्थिते। गावादौ पूर्वस्येति पूर्वस्य यकारस्य इकारः। सं ने। यणो
इ ई इ अउ अ ऋ अ ऋ लृ तः। उ संप्रसारणं। किं इति। [illegible] पं व प द मिदं स
नें ग्रहादीनां लुकि तिपरे ङित् परे च संप्रसारणं भवति। यजादीनां लुके व
लोकि तिपरे एवातः। पश्य कृ सू वे करय लु सप थे गो यङि संप्रसारणात् ते च प्र
क्रियायामध्ये एष कृ सू न मस्ति स्वपि सप सिध्येनो ङि इति अपना सपृष्येन्न
केभ्य ग्रहादीनां मध्ये व्यङ्ग्रहणं। ततो यङि प्रत्यये संप्रसारणार्थं नान्यत्र य
ज्ञेश्रविद्वत एव वादे वपरिभाषणे। निघ्नपशये। वहप्रापणे। वेञ तंतुसं
ताने। व्येञ संवरणे। व्हेञ प्राकाने। टुवप बीजतंतुसंताने। वद व्यक्तायां
वाचि। वस निवासे। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। इत्येतेषां यकारवकारयोः कि
ति परे संप्रसारणं भवति। यवराणामिति अत्र रकारग्रहणं ग्रहार्थं। किंति
संप्रसारणं। सूत्रे ऽनुवर्त्यर्थं। इयाचते इति यकारस्य इकारः। वकारस्य उ
कारः। रकारस्य ऋकारः संप्रसारणमुच्यते। स्वरस्त हितानामेव दीर्घ

ण५

(54)

दीर्घः ईकारउकारऋकारा भवंति। ह्रस्वानां ह्रस्वा एव इकारउकारऋकारा
भवंति। अन्वधार्यकारस्य ईकारे कृते पूर्वेण ईकारेण सह सवर्णदीर्घ
सह ईजतुः। एवं कृत्वे ईजुरिति। यद्यपि रूपद्वयं एकत्र वैटप्यप्रसृति य
आगमोणबाधो पूर्वस्य इकारे कृते किल्लादेन पूर्वलोपाविति भणनात्
न द्वितीयसंप्रसारणाभावः। ते नहुयाजिष्यके विलम्बनकिलांगीकारे
संप्रसारणमन्यते। तन्न ईजिष। पूर्वाचार्यैरुक्तसपक्षो नाद्रियते॥
द्वितीये पूर्वस्य संप्रसारणे कृते छंदसा षष्ठाजादेः षः। छुभि छुः। यस्य
इयक्ष्वाके विलम्बनवोः कुरिति जस्य गत्वं खसेनव पेति गस्य किलंविधा
यइयवप्य इति रूपमन्यते। इयजतुः। ईजुः। इजे। इति पूर्ववत्। उत
मेरणापि एकत्ववद्विः। अन्यत्रेनापि लालसंप्रसारणा। नइयाज। इयजे
वित्वंवकुल्लयोरपियकारयोः संप्रसारणं पूर्ववत्। ओकारदेशादिमिती
डागमः। ईजिष। ईजिम। आत्मनेपदे ईजे। ईजाते। ईजिरे। ईजिषे। इत्वा
हिवचेधातोः परिभाषणे। जेल्पने। णवादिः सर्वे चादितं॥ णबादौ पू

वस्येति सर्वत्र वकारस्य उकारः। णपि अत उपधाया इति वृद्धिः। उवाच। द्वित्वब
हुत्वयोस्तु यजोयवेराणामिति वकारस्य संप्रसारणं। तव योः कं वलः ऊ
चुः। थपि परे वेद्वप इतीडागमः। पित्वाद्द्वितीयवकारस्य संप्रसारणाभा
वः। उवचिथ। ओकेषां चिन्मते उवक्थ इत्यपि रूपं द्वितीये रूपे चोः कुः। उवक्थुः
इत्यादि प्राग्वत्। वच धातुः परस्मैपदी अपणादिषु ब्रूञ् धातोः वच इत्यादेशो
भवति। तत्सूत्रेणाह। ब्रुवः वचिः। ब्रूञ् धातोः अन्येषु णादिषु कृत्प्रत्यये परके
दृतेपि वच आदेशो भवति तत्र परस्मैपदे प्रक्रियायां पिधात्वेव तत्र वच सदृशा
न्येव रूपाणि। आत्मनेपदे प्रभृतयः। वच आदेशः ततः सर्वत्र द्वित्वं णलवा
दो पूर्वस्य यजोयवराणामिति संप्रसारणं वयोः। सवर्णो। णादेश्च त्वादेशादि
ऊचे। ऊचाते। ऊचिरे। इत्यादि। ब्रूञ् धातोः रूपाणि। निवृप धातोः शयोः शये
ओकारो यी नित्यं तत्कृ इति कार्यं प्रियः। वपू। आदेशस्त्तः पूर्णाया दयः ९ द्वि
संप्रसारणस्याविशेषत्वात् पूर्वस्य हलादिः शेष इति न भवति। किन्तु णावा
दो पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्रसारणं सवर्णे च कृते। णपि अत उपधाया इति वृद्धिः
रूपापादि त्वे उवत्वयोः यजोयवराणामिति संप्रसारणं चुटुः। यपि रूप

६२

द्वयं प्रथमे वेदृपपः। रूप द्वये पिबा त्संप्रसारणाभावः। सुष्वपिथ। सुषुपथ सुषु
पिथ। इत्यपि केचित् तेचिंत्यं द्वितीये यजादयवचनामिति संप्रसारणं। सुषुपतुः
सुषुपुः। णपि रूपद्वयं। सुष्वाप। सुषुपा। द्वित्वबकुत्सयोर्यजादयवरणा कादेशा
देरितीडागमः। सुषुपिव। सुषुपिम। सस्वा सस्नु स्वस्नु स्वसहितं सुष्वाप। अप्र
कृ धातु। व्याप्तौ। ऊकारः आत्मनेपदार्थः। ऊकारऊदित्कार्यार्थः। आत्मनेपदेण
प्रभृतयः। द्वित्वं। तस्य रुआ हिः। अभ्यास इति स्थिते। त्स्यं। नुक। अशाद्वइ अप्र
ऊ व्याप्तौ। अजा। अश्वमेवा अर्दकृत्य इत्यादीनां द्विभावे कृते णावाहे परे पूर्वस्य
द्वित्वस्य नुगागमो भवति ककारस्यानकार्थः। किंवादते। ऊका० र ऊ वचनार्था
र्थः। द्वयोः अकारयोर्मध्ये नकारागमः। आश्नोणीत्वविति पूर्वस्याकारस्य
आकारः। स्व० वि पूर्वः इयं। शेषं सुगमो। व्यानशे भगवान्त्परमे श्वरः विश्व
संसारं व्याप्नोति स्म व्याप्तवान् नित्यर्थः। व्यानशाते। व्यानशिरे। सकारष
काकार षकारमकारेषु कादेशा देरितीडा। सेद्रूत्स्य त्र किलादं। व्यानशिषे
व्यानेशाथे। व्यानशिध्वे। व्यानशे। व्यानशिवहे। व्यानशिमहे। अंजु धातु मूर्ध
णाकांतिगतिषु म्रक्षणमभ्यंगः। चक्षुरंजनेन वा प्रसिद्धिः स्तु अंजनम्याथमेव

उकारोनुबंधः। अंजू। णावादिः। द्वित्वं। अन सस्वरमादिदिरदिरिति अकार
स्यैव द्विर्वचनं तत्र नुडागमो णावपीति अकारस्य आकारः। आनं
जे। आनंजतुः। आनंजुः। इत्यादि रूपाणि। सेट्त्वात् आनंजिथ। इत्येक
मेव रूपं। ऊठत्वमेणापि थपधायाऽभावात् तव्येदभावः। आनंजाथ। मया
स्तु कादेशादेरिति डागमः। क्वचित्तु कृज्जलेन अविशीने। आनं
जाम। तयोश्च कारात्र जजि इत्यर्थः। इत्युपाहरणा। एवमनपूजायां
भृत्यस्य आनर्च। आनर्चतुः। आनर्चुः। आनर्चिथ। इत्यादि रूपाणि। द्विव
चनेऽचीत्यादेर्वा। आनर्च्य। चिञ् चयने। चिञ् धातुः चयने। इच्छिकादिति कर्म
णि। चिणावादेः। चिनोतेरिति। चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये परे णादेशः प
रे कि इत्यादेशो वक्तव्यः। अनेन सर्वं चाकिमादेशः। तत्र द्वित्वं कुहोश्चु
णाधिधातोर्निमित्तः इति द्वित्वे। आय। चिकाय। द्वित्वं कुत्वयोरनेकस
नस्येति यकारः। चिक्यतुः। चिक्युः। अपि रूपद्वयं। पक्षे चकार। अपीतीड
गमे गुणः। चयाविकयिथ। इडभावे गुणः। केचिके थ। द्वित्वकुत्वयोर

६३

नेकस्वरस्येति यकारः। विक्यपुः चिक्यि वा चि णात्तमो वा णिल्। एकत्र धातोर्नि
मितः अन्यत्र गुणः। चिकाय द्वित्वं बकुलयोः कादेशः। अनेकस्वरस्येति
यकारः। चिक्यि वा चिक्यिम। नित्पूर्वकले स्त्रो विसर्गः। विसर्जनीयस्य सः
तो मकभिक्षुः। निश्चिकाय इत्यादि। राजा चौरं यावत् निश्चिकाय निश्च
यकारः अन्यपरः। अथवा कार्ये निश्चितं चकार। पदो किं आदेशाभावे चिच्या
य। चिच्युक्तः। चिच्युः इत्यादि रूपाणि। ग्रह धातोः उपादाने ग्रहणे। णाबा
दिः द्वित्वं णबा दोषपूर्वस्येति सप्रसारणं गरः इति रकारस्याकारः कु
होश्चः अगस्य जः। अत उपधाया इति वृद्धिः। जग्राह। द्विवचनादौ तु सर्व
त्र हलादिः रेफस्याकारः सपर्यंतं कत्वा कुहोश्चः इति तु स्वककारा
किति परे ग्रहादि क्ङिति संप्रसारणं रेफस्य रकारः। जगृहतुः। ज
गृहुः। थपि क्रादेशो हरित्री आगमे एकमेवरूपं जग्रहिथ। केचित्कुहो
ढः नपो र्हः ष्टुभिष्टुः। ढ्लोपे दीर्घः। एवं जग्राढ इति साधयन्ति। त
दशुद्धं। धातोः सेत्वादेकमेव रूपं स्यात्। द्वित्वे बकुलयोः ग्रहादिक्ङिति संप्र

सारणं। जगृहतुः। जगृहुः। राकृतेमो वाणित्वा। ग्रजग्राह। जग्रह। वृकारमु
कारयो रुत्कृर्य देणादेमिती। डागमे ग्रहो किङिति। जगृहिव। जगृहिम। व्ये
ञ् संवरणे। सं कोचने। णलादिः। विञ्च सउपसर्गपूर्व। णलादौ पूर्वस्येति पू
र्वस्येयकारइकारः इत्सप्रसारणं। दीर्घेव दीर्घइतिभणनात्। वीइति व्येञ्
इत्यत्र यकारस्य संप्रसारणं कृतेवकारस्यापि संप्रसारणं प्राप्तो। न संप्र
सारणोसंप्रसारणमिति संविव्येञ् इति स्थिते। पूर्वस्य ऊकरः। धातोनीमि
न इति एकारस्य ऐकारो वृद्धिः। ऐआय। संविव्याय। संविव्यतुः। प्रान्तः पुरुषः स्व
यानं स्वस्य अज्ञानं संविव्याय। संवरणे तस्मात् व्येञ् हेञो णलादौ संप्रसा
रणमित्यालं न वक्तव्यं। द्विलबकुलादिषु पूर्वस्य संप्रसारणो ऊरस्ववके
नेयजां यवरा णामि पुनः संप्रसारणं। वी। अनेकस्वरस्येति यकारः।
संविव्यतुः। संविव्युः। पपिवेदथपइति इडागमे मएव्यय। व्येमधातो
पपिनित्यमिट्। नविकल्पेन। संव्याविव्यइया। द्विलबकुलयोस्तयजां
मिति संप्रसारणं। अनेकस्वरस्येति यकारः। संविव्यथुः। संविव्यणापिवापातं

एकत्त्वेद्वधिः॥ ऐश्वायु। अन्यत्र एअय। संविव्याय। संविव्यय। वमयोर्यजामिति

४

संप्रसारसी कादेशादित्र नेकस्वनस्येतियकारः। संविव्यिवान्। विव्यिम

आत्मनेपदे संविव्ये। संविव्याते। संविव्यिरे। इत्यादि। वेञधातुः तंतुसंता

ने। वस्त्रस्य रचने निर्माणे इत्यर्थः। वेञोवायमनपिवास्वरे। वेञो धातोः अ

नपि विषये स्वरे परेवयआदेशो भवति। इतिणबाहेपरेवय आदेशः। नतो

दिसंणाबाहेपूर्वस्येति उकारः। अतउपधायाइतिवृद्धिः। उवाय। दित्वव

कृतयोर्यजामितिसंप्रसारणे सवर्णे। ऊयतुः। ऊयुः। थपिवेवेयइति

स्थिते। एकत्त्वेटथपेति इडागमेवया देशः। णबाहेपूर्वस्येति उकारः। एअ

य। उवयिथ। उडभावेणबाहेपूर्वस्येति। ऊस्वः। उवेथ। स्वरपरत्वाभावात्वय

आदेशो न। दित्वकृतयोः वयआदेशः। दित्वे। णबाहेपूर्वस्य। युजांयवरा

णामिति संप्रसारणं। सवर्णे। ऊयथुः। ऊयउत्तमपुरुषे वयादेशे कृते दित्वे

एकत्त्वे वृद्धिः। ऐश्वाय। उवाय। पदेगुणः। एअय। उवय। वमयोः कादेशे

निती इडागमे कृते वयादेशः नतो दित्वे। णबाहेपूर्वस्य। यजांयवराणामिति

संप्रसारणं सवर्णे॰ ऊचिव। ऊचिम। यत्र पक्षे वय आदेशो न भवति। तत्र द्विर्व
ध्यक्षराणामादि स्वा। अतो न्त्यपि। अग्रे दृश्यति पूर्वस्य वेमा। न उवाय। ऊयि
आकारान्तेऽपि द्विरुक्तस्य केशोऽणादेः सर्वत्र संप्रसारणं वक्तव्यं। हृस्व इति
स्थिते। ततो द्विस्वरूपस्वः। द्विस्वा। कुहोश्चुः। अभ्यासे जश्च। पाः। धातोर्नामि
न इति वृद्धिः। औ। आवु। आइ पूर्वः। अजुहाव। जुहु ऊ लुस्मृ इति स्थिते। ना
नयोर्वः। इति वत्वनिषेधात् नुधातोरिति अनेकस्वरस्यापिडव। आजुहव
तुः। आजुहुः। थपि वेट्यप इति विकल्पेन इडागमे उभयत्रापि गुणः। ओथि
ओऽव। आजुहविथ। आजुहोथ। आजुहवथुः। आजुहुव। आजुहाव। आजु
हुव। आजुहुविम। कादेर्णादेः। व्यध ताडने। व्यध णव। द्विः। द्विस्वा
णवादौ पूर्वस्य अन्तःपधायाः। विव्याध। अग्रे कित्निपरे यजादीनां इत्या
दि पूर्ववत् विविधतुः। विविधुः। थपि वेट्यप इति विकल्पेन इडागमः। विवि
व्यधिथ। इडभावे तन्थोर्धः। झषे जशः। विव्यद्ध। थपि वाद्भुभयत्रापि यजादीनां
णामिति संप्रसारणनिषेधः। णपि वा वृद्धिः। विव्याध। विव्यथ। कादेर्णादेः
यजादीनां। विविधिव। विविधिम। टुवप बीजतन्तुसंताने। धात्वपि। उवाप

६५

उपन्लुः । उवस्पिपा । उवपक्षः । वसन्निवासे । उवास । ऊषतुः । ऊषुः । घसादेः । घसि
शास्सिवसीति षत्वं । उवसिथ । उवस्थ । वहप्रापणे । उवाह । ऊहतुः । ऊहुः । उव
हिथ । उवोढ । ढोढे । तृपोर्द्धस्तुभिः ष्टुः । ढोढेलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । स्यादि
त्यादि । ऊढ । ऊह । ऊहाते । शेषं स्पष्टम् । प्रच्छधातुः । ज्ञीप्सायां । स्वार्थे इत्यर्थः । अत्र
प्रथमच्छकारः एकपद्वृत्तिरूपत्ने । एवादिरो द्वित्वं । एवाद्यो पूर्वस्य संप्रसारणं
इत्युकारः । अथवा पूर्वस्य । हसादिः शेषः । इति रकारस्य लोपः । छः इति छत्वस्य
द्वित्वं । एवमेतपाद्यतिकत्वं । अत्र वर्जनं पूर्वस्य वकारस्य उपधाने स्वेन भावः
अथवादित्वविनावच्छो कृतो यो ... विहीधोदपिचवक्तव्यमिति । वक्तव्य
त्वान् । छकारद्वित्वस्य नित्यत्वमवगन्तव्या । पप्रच्छ । द्वित्वबलत्वयोः कृस्य
द्वित्वादिकं प्राग्वत् । नन्वत्र कित्वान्द्वितीयसंप्रसारणं प्राप्नोति यतो न
ज्ञाह । प्रच्छादेः संयोगान्तकित्वाप्रच्छव्रश्चभ्रस्जादिधातूनां संयोगान्तस्य
कितोरणसौ कित्वं न भवतीति तदकित्वाभावान्नेसंप्रसारणं । पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः ।
यपि वृद्धच्यप्यतिपरं ... इडागमः । छस्य द्वित्वादिकं प्राग्वत् । पप्रच्छिथ । पा [illegible] द्वि
यरूपे पप्रच्छ पपप्र । द्वित्वे पूर्वस्य हसादिः संयोगान्तस्य लोपः । निमित्ताभावे

इतिवस्यच्छः।२ घ्रशापराजादेषः।ष्ठ मिष्ठः।स्त्र २० घपुष्ट।हिल्वेबद्धस्वयोः।प्राग्वत्।पप्रछ।उत्त
मपुरुषेणापिविशेषः।हिल्वबद्धल्वयोः।कादेशो देःशपंप्राग्वत्।पप्रच्छ।पप्रछिव।पप्रछिम
अयवचनस्य।णबादिहित्वे सूत्रयती।हृदःपो णःपुराणयोरित्यादि।हटाबेलात्कारेणाक
रणपोनःपुनःपुनःकरणं।हाटा अपौनःपुण्यं च हटपौनःपुण्यंतयो वर्त्यमानयो
णपस्थाने लोट्।इतिआशीःप्रेरणाविभक्तेः।लृवादिपरस्मैपदेमध्यमपुरुषेकवचनान्त
नानिपात्यते।धातोणपस्थाने केचिद्वोहिद्रुतिवचनस्यापि भवतीत्यर्थः।आत्मनेपदीना
प्रवक्ष्यति।तत्रोदाहरणं।शिशुपालवधे माघकाव्येपुरीमवस्कंदेति।तत्रप्रथमंधा
तनस्माधयिबातनोऽर्थःकथी नीयः।स्कंदिरगतिविशोषणयोः।स्कंद अवपूर्वः।आशीःप्रेर
णयोःहि।अपकर्तेरि।अतोहेर्लोपः।अवस्कंद।लून्धेदने।लूनाहि।नाऽयादेःप्रधेक
स्वाहृत्तो।लूनीहि।मुषस्तेये।मुषाहि।हस्यादानहो।अनतइति हेर्लोपः।मुषाण।हन्न
हरणे।हाहि।अपकर्तरि।गुणः।अतउति हेर्लोपः।हर।अथास्याश्लोकस्यव्याख्या
माघकाव्येकृसंप्रतिनारदवाक्यंथो अवशीरावणःनमुविदिषाकुंदनसहविग्रहावि
ग्रहक्तवाअहनिशादिवारात्रौदिवःस्वर्गस्य इदमममुनाप्रकारेण।अवस्थास्थाऽपदुवस
कोकथमित्याह।पुरीमितिपुरीं अमरावतीं हठात् बलात् अवस्कंद शोषया मासमन्त्
यानदंनेनामकवचल्।लूनीहि।पुनःपुनः लूनावदृत्यर्थः।नन्तानिमुषाणहठात् मुमोषाद्
त्यर्थः।अमरागनाःअप्सरसः।हनापुनःपुनःजहारेत्यर्थः।अत्रसर्वत्र हटपौनःपुण्य

६६

योत्लोट्च वचनस्यापिन बाधः प्रतिपादकत्वात् । हयते अवस्कंदा पुनःपुनः लुनाव वेला च मुमो
षपुनःपुनः जेकाराः एते धा थे षु अवस्कंदा लू नीहि मुषाणा हरणा एते लोपमध्यमपुरुषैकव
चनान्तत्रैयाः । एवमन्यान्यपि पुरुषाहरणानि ज्ञेयानि । स्कंदिर गतिशोषणयोः । स्कंद णपूर्वि
ष्व षाशादत्स्वस्याः पूर्वस्य ह्रस्वादि नित्यं नुस्वारलोपः । कुहोश्चुः । स्व १० अवस्कंदतुः । अवस्कं
दुः इत्यादि । लूञ् छेदने । लूञ् णपूर्वादि स्व र्ण स्वः धातो नामिनः । नवृद्धिः । औ आव लु
नाव । लुलुवतुः । लुलुवुः । लु धातोः । नानणो वः । अनापिविषये उवर्णस्य वत्वे नामु
त्यादि । मुष स्तेये । णपूर्वादि स्वाउ पधाया लघोरुपधाया गुणः । मुमोष । मुमोषतुः । मुमोषुः । हन्व हिं
सा । हणपूर्वादि स्वा कुहोश्चुः । गपानां जेघ्नः पाः धातो नामिनः । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः
इत्यादि । इति श्रीचंद्रकीर्तिसूरिविरचितायां सारस्वतदीपिकायां णवादिकः प्रक्रिया
एवं पंचलकाराः व्याख्याताः ॥ श्रीः ॥ अथ षष्ठो लकारः प्रारभ्यते । सूत्रं आशिषि १ । याद्यादि
न्यष्टादशप्रत्ययानि प्रथमे केवलानां तानि सा केतिकानि । एकोनविंशतिपदं सूत्रं धा
तोः केवलो धातुमात्राशिषि अप्राप्तप्रार्थनलक्षणायामपरस्य स्वार्थे प्रासन लक्षणायां यावाद्य
मानायां यादीनि योऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवंति । एषा वलिङ् इ
ति संज्ञा पाणिनीयानां भूः परस्मैपदि । बाद्यो यादाद्यः । भूयात् । भूयास्तां । भूयासुः भूमि
त्यादि । स पुरुष स्त्री मान् लक्ष्मीवान् भूयात् इति । घा । हरणा । अशीर्ष स्थातो प्रीमं

तौ भूयास्तां। ते श्रीमंतो भूयास्तुः। त्वं श्रीमान् भूयाः। युवां श्रीमंतौ भूयास्तां। यूयं श्रीमं
तो भूयास्त। अहं श्रीमान् भूयासं। आवां श्रीमंतौ भूयास्व। वयं श्रीमंतो भूयास्म
जीव धातुः प्राणधारणे। जीवेन। यात् जीव्यात्। जीव्यास्तामित्यादि। भवान् शतं व
र्षः शतसंख्यानि वर्षाणि यावत् जीव्यात् शतं शरद इति कालाध्वनोर्नैरंतर्ये
द्वितीया। सूत्रं। दादेः दा १ धे १ दाधास्थापागामाहासामित्यादेर्धातोः आकारस्य या
दादेः परे एकारो भवति परस्मैपदे नेतो न नेपदे दासीष्ट इत्यादौ न। दायात्। अत्र ध
कारस्य एकारः देयात्। धा इत्यस्य धेयात्। पा इत्यस्य पेयात्। स्था इत्यस्य स्थेया
त्। गै शब्दे। गेयात्। मा माने। मेयात्। ओहाक् त्यागे। हेयात्। षो तकर्मणि। अवसे
यात्। कृ यात्। सूत्रं। याशादौ १ एकपदं सूत्रं आशीरर्थे याशादौ परे धातोर्ऋकारा
न्तस्य रिङ् इत्यादेशो भवति परस्मैपद एव। अत्रापि इकारा एरिति दीर्घः निषेधात्।
क्रियात्। क्रियास्तां। क्रियासुरित्यादि इत्यादि। अत्रोदाहरणं। केशाः कवलाः अः
श्लोकः। इशो तु भूत्क श्व श्व ईश श्व केशाः। कैलासविस्तुमहेश्वराः। वो युष्माकं
मंगलकल्याणं क्रियासुः। अथात्मनेपदे कृ सीष्ट। कि ला विस्तु मत्त नव
मंगलं कृषीष्ट। इत्युदाहरणं। ननु पकारेत् नादिकं [illegible]

६९

९७

ॐ

त्वसिस्योर्ग्रहणं। तेन वेषीष्ट इत्यादिवत्समारागरूपेणगुणो दृश्यते। कृषीष्ट इ
त्यत्र गुणः कथं न कृतं स्वत्राह। सूत्रं [illegible] द। ऋ इति शब्दस्य पित्वं शोध्यं वते छ्यो
ष्ठेः कवृव नं [illegible] शीष्ट शीयास्तामित्यादीनि। ततः सिस्योः अनियोः इडागम
रहितयोः परयोः सिस्योः ऋकारस्य गुणो न भवति। अकृषातां। कृषीष्ट [illegible]
~~[illegible]~~ ओर्यासेते पर्ष्ठि लिङ्वक्तव्यं। तेनेउ पाद्ि
~~[illegible]~~ ऋकारस्य गुणनिषेधसामर्थ्यात् इद्वर्णवर्णयोर्गुणः कर्णा
ग्रथकृता प्रतिपादितं। ततः चिञ् चयने इत्यस्य चेषीष्ट इत्यादौ गुणप्रसंगः अ
धनात् कगमात् आशीर्यादादोषं किंचिदिति वक्तव्यं। तेन उच्यात् ता। यज्यात् ता। क्रि
ह्यात्। वे श्रो यात् ह। संयोगादेरेकारान्तस्य धातोरेकारो वक्तव्यः। स्यात् लवर्जं। ग्ले
ग्लायात्। ग्लेयात्। ग्लयात् इत्यादि। इत्याशीरर्थप्रक्रिया। इति षष्ठो लकारः।
अथ सप्तमः प्रारभ्यते। सूत्रं। ध्वो भुवः। ध्वस्तनः। तस्मिन् ध्वस्तने ७१ ता। तारौ
तारस् इत्याद्यष्टादशपदानि सा केति कानि प्रथमैकवचनानि। इत्येकोन
विंशतिपदं सूत्रं धातोः श्वः आगामिदिने भाविनी काले अर्थे तादयो अष्टादश
प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति। एषां पाणिनीयानां लुट् संज्ञा

भूतादयः इति स्थिते सूत्रं । असिभूस स्वतो वसी भूस्य पत्तेषां स्यपं । हूरद्दूक्षिपत्र

सूत्रं । सिभूतेसिः । इति इष्टार्थः स । तो । दि स्व स्त नो र्थ । अष्टादशको गणः स्य

प भविष्यति क्रियातिपत्त्योः धातोः परेषां अन्येते षां प्रत्ययानां इडागमो भवति

टित्वादादौ । अत्र प्रथमा तादिकस्य अडित्वात् गुण विधायते तेः इडागमः अ

थवा इडागमे कृते पि टित्वे सति ङित्वा भावात् गुणा करणे न दोषः । ओ० अव

स्वर० भविता भवितारौ इत्यादि रूपाणि ज्ञेयानि अस्योदाहरणं । श्वो भवति

तेति श्व इत्यागामिनि दिने प्रभाते कुमारस्य राज्य भारो राज्ये भविता भव

तीत्यर्थः । आत्मनेपदे एधिता । एधितावेति ता इच्छा त्यादेदिङ्गा वक्तव्यः । इष

इष्टा । एधिता यकृ मष्टं र्षरो । सहिता । सोढा । मोहिता । मोढा । लोहिता । लो

ढा इत्यादि । अत्र एदा व धातून इडागमो न भवति । तान् दर्शयति । सूत्रं ।

११ एक एवा च वो यस्य स एक स्वरः तस्मात् धातोः अनुदात्तात् । पा । चिपद सूत्र

यो धातुः एक स्वरात्मकः धातुपाठे अनुदात्ते इति संज्ञकः कथित स्मात्परेषां प्र

वैकानां सिसुत्ता सी स्य पां इडागमो न भवति । उदात्ताः सेटः स्युः । अनुदात्ता

स्तथा निट इति अनुदात्ता धातवो धातुपाठात ज्ञेयाः तथाव आकारान्ताः सर्वेपि

निटः दरिद्रावर्जं । भूसत्तायां । रुशशब्दे । ष्णु प्रसवे । रक्षु तेजने शीङ् स्वप्ने

६५

६८

मिष्म्र्यो । गुशा ... साथे । उ ष्या । सेग । तव्यो: । डी ड: विहाय स्वारान्तो श्रिन्नू सेवाया । वम संभ क्तो । वमुसंवरणे । इत्येते दर्जं अन्ये स्वरान्ता वर्जं अन्ये स्वरान्ता अप्यवर्णान्ता घातवोऽनिटो हे याः । ह रिद्रा वर्जं आकारान्ताः सर्वेप्यानिटः । उ आप्विवान्ति वृश्यो: श्रिन्नू सेवायां । एते वर्जं यि त्वाम्यन्ये सर्वेप्यानिटः । ठकारान्तेषु । स्तु । स्नु । णु । क्ष्णु । क्षु । द्रु । ऋ । रुडू । एतान्नू सप्त धातून् वर्जं यि त्वाम्यन्ये सर्वेप्यनिटः । ऋकारान्ताः सर्वेप्यसेटः । नकोप्यनिट् । ऋकारान्तेषु वम्स वरणे । वम्स संभक्तो । जागृ निद्राक्षये एतान्न त्रीन वर्जं यि त्वाम्यन्ये सर्वेप्यनिटः । ऋकारान्ताः सर्वेपि सेटः । एकारान्ताः षट् षडेवानिटः । ऐकारान्ताः सर्वेप्यनिटः । उकारान्ताः पंचैवानिटः । ओकारान्तो धातुः कोपि नास्ति । अथ व्यंजनान्ताः । तथा अत्राधिकारात्कृतं तत्र सूत्राणि लिख्यंते । अकेकान्ते नेट् । पचि वचि सिचि विचि रिचि रक्षि छ । प्रच्छ । इत्यादि । युजि रुजि भुजि भजि त्यजि रंजि भ्रस्जि यजि सृजि निजि विजि स्वंज सज । जेता । स्कंदि छिदि भिदि क्षुदि स्विदि पदि खिदि तुदि नुदि विदि हदि शदि सदि पदि स्कंदि दिहि स्विदि धान्ताः । राधि रुधि क्रुधि क्षुधि शुधि बंधि सिध्यति । युधि व्यधि साधि वृधि । हनमन्ये । नोत्ता । आपि तपि तिपि स्वपि वपि क्षिपि छुपि लुपि लिपि सृपि पः । पान्ताः । यमि रमि नमि गमि । भ्यो भाता । यमि रमि नमि गमि मेमी । रिपि धिरुषि धिरुषि श्लिषि विषि दिष्टादि

रा स्था शिम्प्ध शिभ्रु शिदंशो स्यात्। येषि पुष्याति कृषि प्रेष्यति दिषि रिषि विषि मिषि सिषि
शुषि मुषि दुषेः षात्। वसिघस्सेः सात्। दहि हिरिहि दुहि वानि मुहि मिहि तारुहि ति हिन्
नु भवति। इति धातवोऽनिट। एतेषा मध्ये धातुपाठादवगंतव्यः॥ अथ ग्रंथात् रएव केषुं
विदनि पामु दाह रं ग मा हा। उप व षु पाके। ना। अनिट बान्ने ट। चोः कुः। पु ना। पकारो
पकारः। पक्ता सि इत्यादि नु भयुपद रूपाणि। एवं दु दाञ्। दाता। दातारौ। दातारः। ठ
भयपदे। पा पाने। पाता। पातारौ। पातारः। परस्मैपदे। नव रूपाणि। विन वयने। चे
ता। गुणः। उभयपदे यो। पश। रूपाणि। णीञ् प्रापणे। उभयपदी। आदेस्मन्नः। नी
तादिः सर्वत्र गुणः। नेता इत्यादि। ष्टुञ् स्तुतौ। आदेस्सस्त्रः गुणः। स्तोता। इ१८।
इत्यादि। रुदा नादने योः। होता। जिजये। जेता। भिदि भेता। छिदु हेक न्ते इत्यादि
इत्यनिड्धातुरूपाणि। मस्जि शुद्धे। मस्जि ना दयः। मनोस्जि नशोर। किति
रसे नुमागमो वक्तव्यः। मस्जि शुद्धे। पश अदर्शने। इत्येनयोर किति रुसप
नुमागमो भवति। मि दंष्ट्रा त्वरा त्वराः। नष्वा पदं ते। स्को रा घो प्रे तिसलोप
वोः कुरिति जस्य गः। रवसौ वपे तिगस्य कः। मक्ता वौ इत्यादि। पश अदर्शने। आ
देस्सस्नः। पाश्शा। ता दयः। मस्जि निशिरिति नुमागमः। नष्वा० षु भाषराजादेः षः

66

क्षु भिक्षुः। नंष्टा। नंष्टारौ। नंष्टारः। इत्यादि। दृशि प्रेक्षणे। द्रष्टा। द्रष्टारौ। द्रष्टारः। एवं
स्रष्टा। कर्ता। १८। स्नाती ध्याता। पाता। माता। तारेतौ। हर्ता। मन्ता। जीविता। लविता
पविता। यविता। एवं तादि प्रक्रिया। अथ ऌकारः। सूत्रं। स्यादौ १ भविष्यति
७१ स्यप ११ त्रिपदं। भविष्यतीति भविष्यन्। भविष्यति। काले धातोः तिवादयः
स्यात्तु परस्मैपदात्मनेपदेषु बने षु परेषु स्य प्रत्ययो भवति। पकारः पित्कार्या
र्थः। पाणिनीयानां अस्य ऌट् इति संज्ञा। भविष्य। स्यादौ भवि०। सी सनामिद
ह। गुणः। ओ अव। किलो०। भविष्यति इत्यादीन् वृक्षपाणि। अदे। ओ। आद इति सू
त्रयोः प्राप्तिः प्राग्वत्। धर्मो ईड्भविष्यतीत्युदाहरणं। यज देवपूजायां। यज उभ
यपदी अत्रात्मनेपदं रूपं ग्रन्थाकुलतालिखितं। यजतीति स्य। यज स्य ते इति स्थिते
छशषराजादेः० सूत्रं। ष त्वं ष्ट ष्ठ षष्ठौ नयोः। षढोः ढ रः कः ५१ से ७१ त्रिपदं सं
ज्ञे। धातु सर्वेषां नोषकारढकारयोः केवलं भवति सकारे परे सति दीर्घवाप्य
विधिः। तेन मधुलिट् सु इत्यादौ लिहो धातो लोपि स्यादौ नकुलोऽस्मिन्नेनय जः षत्वं क
रस्य ककारः। किलो। कषयोः०। यक्ष्यते। यक्ष्येते। यक्ष्यन्ते। अदो ३ तमपुरुष
वोरा। भ्यासे। राजा देवान् यक्ष्यते। पूजयतीत्यर्थः। ३ हन हिंसागत्योः। हन
इति स्थिते ... हन्तेः ... हनिष्यति ... ५१ स्यप ६१८ नेवा तोः सका

रांताष्वत्तहर इत्यादि॥ गमेष्व धातोः परस्य स्यपः परस्मैपदे अनिट् स्यपि इडागमो भव
ति॥ गमेष्ठ्वे निपदं क्वेति कृत्वा प्रयोगदर्शनात [illegible] रविर्तं॥ नैके स्वरादित्विरूद्द्मि
षध्धे प्राप्ते अनेन पुनः प्रपूर्वः क्रियते इत्यर्थः परस्मैपदे णिदि निति गमेरेव गमि
ष्यति॥ आत्मनेपदे तु संगस्यते इति प्र[illegible]योगदर्शनात्॥ तथा च शब्दान
नेकारांताज तोरात्मनेपदेपि स्यपि इडागमो दृस्यते॥ हरिष्यति॥ ततो च हन्
हन्[illegible] धातोः हन् इतः स्यपः इति इडागमः क्रित्वा हनिष्यति॥ [illegible] हनिष्यति
हनिष्यति॥ अदे इत्यादि॥ नेकारां[illegible] डुकृञ् कपित्॥ स्यप॥ गुराः॥ मीस
वासी॰ करिष्यति॥ भविष्यति॥ गमिष्यति॥ हरिष्यति॥ हतिः आराधितः सन
पापं हरिष्यतील्लुग्रहहरणा सूत्रं॥ सदानः॥ ११ अनपि॥ १॥ त्रिपूर्द धातोः सका
रस्य अनपि विषये एवादि पविभक्तिषट्क विषये सकारे परे तकारो भ
वति वसनिवासे॥ वसति स्यप॥ अनेन सकारस्य तकारः॥ वत्स्यति॥ वत्स्यतः
र[illegible] इत्यादि॥ अत्र धातोः अनीटत्वात् सीसते नी इडागमो न अनपीति य[illegible]
व आवाधे वकाभि इत्यादौ सकारस्य तकारो न भवति॥ हतभस्मीकरणा॥
ज्वलनार्थे॥ तिस्यप॥ घ दे घः आदि जबानामिति दस्य धः॥ धत्त स्य प्रतिर

67

तिस्थिते स्वसे वपाकिला॰ कषसंयोगे । धक्ष्यति इत्यादि । उत्तमपूरसे
प्रपूरणं भामएकस्य द्विर्भावो करणं एकस्य पूरणा तस्मिन् गावादि हन्ने
रन्यर्थः । दुहति स्य पूर्वादर्थः । आदिजवाना । दुहस्य पूर्ति रुतिरस्य ते ।
सूर्यो उपधायाद्दलेघोः द १ । दिपुरंधा तोरूपधा मूते स्य लघोनी मि
नेः किति वृजिते प्रत्यये पूर्वे गुणो भवति इत्युकारस्य ओकारो गुणः ।
खुसे किला॰ कष संयोगे॰ धोक्ष्यति इत्युपहरणं । भिदिर् विदारणे
भिद् इति प्रस्य पप्राग्वत् । भेत्स्यति । छुद्य्यष ने पीड्ने इति पू स्वसे॰ उपधा
यालेघो नोत्स्यति । एवं रुध्र रोत्स्यति । विद्ल लाभे । वेत्स्यति । एतेषु प्र
योगेषु स्वनभि [illegible] धालुत्वात् सिसे तेत्यादिना इडागमो न भवति । ष्व्धु । शी
ङ् उभयत्र त्वात् मानेपदे । ते स्य पा सेट् धातुत्वात् सिसतेत्यादिना इडा
गमः । शीङ् इति गुणः । शेष्यते सूगमः । एधिष्यते । शयिष्यते । वृद्दता नोवे
द्धिष्यति । वोढा इडागनो । हास्यति । इति स्थिते । आकारां वन्धाहनि हास्य
ते । ओ हाक् त्यागे । हास्यति । डु दाञ् दाने । दास्यति । दास्यते । डुधाञ् धास्यति

भास्यते। दुन्नादि। ष्टुञ् स्तवे। स्तोष्यति। स्या स्यति। ला स्यति। ना स्यति। लिह। लिक्ष्य
ति। जि। जेष्यति। विजेष्यते। क्रेष्यति। विक्रेष्यते। दिह। धेक्ष्यति। स्तृ। स्तोष्यते। विस्र
प्रवेक्ष्यति। ग्रह। ग्रहिष्यति। ग्रह। ग्रहिष्यति। नह। नहिष्यति। भ्रज। भ्रक्ष्यति। आ
प्। आपस्यति। दिज। भ्रजिभिष्यति। कृ। कुरु। कुर्विष्यति। वा स्यति। आ। का स्यति। आ
हे यिष्यति। मास्यति। पा स्यति। पत्लृ गतौ। पतने वा। पतिष्यति। दिदिष्यति। भुज। पा
पालनाभ्यवहारयोः। पालन प्रासिद्धा अभ्यवहारो भोजनं। तत्र पालने परस्मैपदं
भोजने आत्मनेपदं। भुजति परस्मैपद ति। उपधायालघोः। चोः कुः। खसे। किला। क
षसंयोगे। भोक्ष्यति। भोक्ष्यते। वहति परस्मैपद। हो ढः। षढोः कः से। किला। कषसंयो
गे। वक्ष्यति। वक्ष्यते। बुध अवगमने। तिपरस्मैपद। आदिजबाजोनां भि तिबस्य भ
उपधायालघोः। खसे। भोत्स्यति। वृश्चति परस्मैपद। व्रश्च। षढोः। किला। व्रक्ष्यति
व्रश्च संयोगान्तस्य लोपः। चोः कुः। किला। कषसंयोगे। भ्रस्जो पाके। भ्रस्जति परस्मै
प। स्को राद्या श्चे जि स लोपः। व्रश्च षत्व। षढोः कः से। किला। कषसंयो। भ्रक्ष्य
ति। डुपचष् पाके। पचति परस्मैपद। चोः कुः। किला। पक्ष्यति। एवं वचा वक्ष्यति। म
स्जि शुद्धने। मक्ष्यति। मस्जिनशोर्झसि नुम्। नशाष्ट। दर्शने। नङ्क्ष्यति। विपूर्वः। विनङ्क्ष्य
ति॥ ॥इति भविष्यतिप्रक्रिया। अथ पञ्चमो लकारः। लृङ् स्यप क्रियायाः अतिका

68

मो भवतीति क्रियातिक्रमः। तस्मिन् लृङ् क्रियायाः कृतेर्व्यापारस्याभावः यानुपलब्धे
णायाः कार्यस्यवातिक्रमेकृतस्येकारणत्वं अनिष्पन्नो असिद्धो स स्यादिबोदिभुवि
भ क्रियु परतः स्यप प्रत्ययो भवति। अस्य पाणिनीयानां लृङ् इति संज्ञा। भू दिपुंश
नैनेनस्य पु। सीत्तता इती उागमः। गुणाः। अोऽव् क्लिलो० वीवेसानो। दिवादावट्
स्तं० अभविष्यत्। अभविष्यतां। अभविष्यन्। अदेअभविष्यः। अभविष्यतं।
अभविष्यत। अभविष्यं। अदे अभविष्याव। अभविष्याम। योरा० अथोदाहरणं।
यदि स्तुतिं श्रृणुराज्यं वा भविष्यत् तदा स्तुभिः तम भविष्यत् अ नस्तुभिः तः भ
वन्न लब्धो यायाः क्रियायाः अतिक्रमो भवनं। स्तुदृष्टिः श्रुराज्यभावात् पद
दिपस्यप्। वीः कुः क्लिलो० कषयोगे तः। दिवादावट्। अपत्स्यत्। ज्वल दीप्तौ। ल्य
कानेदिपस्य पू। दिवादावट्। सिद्धं त्वाद्दिट् सीसता सीस्यपामि इ। प्रपूर्वः। प्राज्वलि
ष्यत्। अथोदाहरणं। अपत्स्यभवान्। यद्यग्निः प्राज्वलिष्यत्। अत्र पक्व क्रि
यायाः अतिक्रमः। हन्तीदिपस्य प्। हन तः स्यपः इती उागमः। हनिष्यत्। प क्रो
शनौ। ल्क कारो नुबंधः। स्युपूर्वदिपू अनिट्धातुः क्लिलो० कषयो० दिवादावट्
अपक्ष्यत् ० अहनिष्यभवान् यदि शत्रु अद्रक्ष्यत्। अत्र हननक्रियायाः अति
क्रमः। भुजेरानु स्यपूरपभायाल घाः वोः कुः ज्वलस्पगास्वपा क्लिलो० क

७१
भ५
५८
९२

प० अभोत्स्यत यद्येवं हतेनैक्यात् उपदेशनेन तस्य। सीसतासी दिवादावृत्त। स्वराद्ये
सवर्णे० आसिष्यत् अभोत्स्यत भवान् यदि आसिष्यतो तत्र भोजनं सि
यायाः अतिक्रमः। परस्य रेणास्य हत्या यद्यपि भं न वेद्मि इदं मयाजीयिष्य
ताम्रस्मिन्नद्ये क्रयाविधानयत्नः प्रत्युपजाना विफलो भविष्यद्यत्यादि
क्रियातिपत्तिप्रक्रियाइति नवमो लकारः। अथ वृष्टान्तः। भूसत्तायाम्। धा
१ पातोः भूतमात्रे तत्कालो मन्त्रमात्रे ऽतीते काले ऽधीसि प्रत्ययो भवति
दिवादौ परस्मै भः सौरिति विशेषणार्थः अस्य पाणिनीयानां लड् संज्ञा
भूद्दिप्सीसप्रत्ययः स इति दिवादावद्वदत्र भूसत् इति स्थिते। द्वदः ५१पे
७१। दाधोः स्थाभूपापाभ्यां नेट् प्रत्येते भ्यः परस्य भूतार्थस्य सेर्लोपो भ
वति परस्मैपदविषये। सवर्णलोपो लुक् व्यत्ते। न लुकि ननि निमित्ते
मिति। भुवः सिलोपे इडागमो गुणश्च न भवति। अभू इति स्थिते। अस्तु परे
ए छिवद्वने अभूता। वकारस्य अभूव्न इति स्थिते। भुवः सिलोपे वुग
न्तव्यः। भुवः भूधातोः सिलोपे कृते सति स्वरे परे आनिस्व वुगागमो भ
ति। ककारो गुणप्रतिषेधार्थः। स्थानेनियमार्थ इत्यादि रुचारणार्थः॥

६९

७२

इतिश्च निवुकागमः। अभूवन्। अभूः। अभूतं। अभूत। अभूवं। अभू
व। अभूम। आद्यादि। डुदाञ् दाने। दाति प्रसि धेति दे वा दावेद्रा दादेः प्रसि
चलोपः। अदात्। अदाता। बहुवचने आदात्मन् इति स्थिते। सूत्रे सि च आत्म
चि हृवस्यादि कृतस्मात् स्यादिदः। ५१९ कपदः सेः भूतार्थे सन्तो। लेखाकारा
न्तदाः इत्यादेः विदूराने इत्यस्मात् जातो प्यप तुस्य अनः उस् भवति इत्यनेनः
उसे। उस्य लोपः। उसि परे आकारस्य लोपो भवति। केचित् आतो नपी
त्याकारलोपमिच्छन्ति। अदुः। अदाः इत्यादि रूपाणि एवमेव। अधात्।
आकारान्तात्। अधुः। अस्थात्। अपात्। गागतो। एकारो भेदार्थे नार्थः
इदि प्रादिथि हिवा दावद्दा दोदेः पे इति सिलोपः। इयाय इति। इयाय इति धातोर्भि
लोपे कृते सति गा इत्यादेशो भवति। ततो हसादिसान्ते द्वितीयोऽडागमः। अ
गात्। अगातां। बहुवचने स्यादिदः इत्यनेन उसं। अगुः। अगाः इत्यादि। घ्राधे
शोछोपेभ्यो विकल्पेन सेर्लोपः। घ्रा गन्धोपादाने। शो तनूकरणे। छो छेदने। षो
न्तकर्मणि। धेट् पाने। एतेषां सेर्लोपः। सस्य दोरागमा। तेनासि शब्दात्य
रयोर्दिस्यारिडागमो भवति। धेट्टाद्राशान्वा अघात्। अघासीत्। अस्मीत्

आशासीत। इत्यादि। घट्वेष्टायामित्येतन संभवेत्यर्थः। घट्। आत्मनेपदेन
न भूते स्तिः सिसता सीस्यपा। दिवादावद्योकिता छ्यु भिक्षुः। निषेधार्थमा
पूर्वः। ० मा अघटिष्ट इति स्थिते। मा७१। अड्डाट् अटः। द्विपदसूत्रं निषेधार्थमा
शब्दे प्रयुज्यमाने विनादिनिमित्तान्तं न स्यात्। अडागमस्य लोपो भवति
अनेन टलोपः। माघटिष्ट। इदं माघनामित्यर्थः। मायोगे भूतार्थायाः विभ
क्तेः आशीः प्रश्नार्थं तावत् कथ्या। इति वचनात्। माघटिषातां। माघटिषत
माताते। हृनंतः। माघटिष्ठाः। माघटिषाथां। माघटिषं। ध्वं चसे लोपः। माघटि
मा घटिषहि। मा घटिष्महि। एवं मेवं। इणा भूतार्थमध्यमपुरुषैकवचने
अआगाः इत्यत्रापि मायोगेऽटो लोपः। अरेनीवामत्रापि। त्वं साध्यसंभयमा
गाः मागव्र इत्यर्थः। एवं उनमपुरुषे आह। गावितेन मे दिनं गावै मुक्तस
टहं मागाः माप्राप्ये। एवं घटिष्ट मा मे तघटिष्या इति व्यवधाने मा पूर्वयो
अटोलोपः। स्मयोगेपीति। यथा मायोगे तथा स्म इति शब्दयोगेपि के
चित् अटो लोपमिच्छति। अभूत। अत्र पूर्वस्मयोगे अटो लोपः। एवं स्मभ
तात्र भूदित्यर्थः। वर्तेमानाया इति। वर्तमानार्थ्या यास्ति ...

२०

७३

केस्मयोहो। भजार्थिनाश्वनीनकामार्षिताव कुख्या। एवंस्त्रेधाहनसां क्षमिपू
अपूकतीरि।म्रदेर्ढुकं। धुव। आहस्रवति। तिपोणपूश्वाहेसाःधुवःआहस्रोद
शः। स्यागः। हरीतो मुनिःश्री स्त्मि।भावादीदित्यर्थः। एवंयुधिष्ठिरः। यज
तिस्म। यजकर्पोदित्यर्थः। एवंददातिस्म। विपुरह हरत्याहि। अत्र स्म योगे भूता
र्थता। हुकेऽन्वक्वीहि प्रासि। द्विवादावद। म्रू त्वे। पिात ११पे७१ पे परस्मैपदे पदे भूता
र्थमिथ्यस्य योगि। तस्मात् भवति। गो नाधानो नोर्मिनः। किलो० वादसाने० श्र
कर्षतदति। स्थनो मूत्रं। गोः। ४१ स्त्रिशब्दात् पूर्वोदिपासिपूर्स्येतयो गोडाग
मो भवति। इतो डागमः। टिलोपादौ। अकार्षीत्। कृ भिक्षुः। अकार्षीत् अकार्षुः
स्यादिः। अकार्षीत्। पूर्वःपर्यगाषीत्। जल्योजद्गत्यर्थः। पयगाई॰ः। ए
वं केशोतिनिरखाह पूर्वः। निराकार्षीत्। एवं तेभेहरोमुषन्यषीत्। पारिपूर्व
निरस्य कारेत्यर्थः। वदत्व तोयावाचि पुकटेजल्पनो वद्धातिपू भूते
सिः प्राप्ते। सेाोत्वात्। अनेठ पृथायाः। सी सता सीसु। हुाग मेदूहति।
सैलोपः। सवृष्टिभुवादीत्वो। द्विर्वचने। सीसमासी। किलो० वृ भिक्षुः अवादि
षुं। वदवचनेस्यादिदहत्यनः। उ रक्लिलो० अवादिषीरित्यादि। एवं प्रजगात्

८०

अव्राजीत्प्रपूर्वः। प्राव्राजीत्॥ व्रज गतौ इत्यर्थः प्राव्राजिषुः॥ लयं ने
ति। द्रव्यमस्य बृद्धे व इत्यनुलय् अते एषां ते ल्यवाः अच हकारांतानाम हमह
दयः। मकारांतानां यम रम क्रमादयः। यकारांतानां हय् णांतो युय त्वेषेइ
त्यादयः। तथा क्षण हिंसायां श्वसप्राणने जागृ निद्राक्षये हसे ह
सने। इत्यादि श्वि एजृ इत्यादीन् धातून् वर्जयित्वा अन्येषां नोपधाया
अं त्यान भिनो वा परस्मै पदे सेटि लि वृद्धिर्भवति। एतेषां तु सेटि लिपि
वृद्धिर्भवति ग्रह दिपासि। इडागमः। अत्र सेटि लिपि वृ पि हकारांतल
त्व वृद्धिः सेरिडागमः। इट् ईटीति सेर्लोपः। सवर्णे दीर्घः अग्रहीत् दिव
नादेर्द्रयोग्रहामितिइकारः। अग्रहीष्टां अग्रहीषुरित्यादि। एवं टुवम
उद्गिरणे। वमने इत्यर्थः अवमीत्। अवमीष्टां अवमीषुः। यम उपरमे
नियहणे अयमीत्। एवं अक्रमीत्। मकारांतत्वान्न वृद्धिः। ण्यग
नो अहयीत्। व्यय क्षये अव्ययीत्। क्षण हिंसायां अक्षणीत्। श्वस
प्राणधारणे अश्वसीत्। जागृ अदिप्र। भूतोसिः दिवादाद् दः। स्यन्दस्यै

७४

तिवृद्धेरभावः। सेरितीडागमः। गुणः। स्वं॰ अजागरीत्। अजागीत्। अजागरिष्टां। अजागरिषुः। अत्र सेरोत्वेप वृद्धिप्राप्तोऽप्यनेन रोत्वे वृद्धिः निषिधात्सर्वं च गुणः। वृद्धिप्राप्तो वृद्धिनिषेधे गुणो भवत्येव। एवं हसकर्मे अहसीत्। अहसिष्टां। अहसिषुरित्यादि। अ हिशब्दान्तर्द्धौ श्विगुनिवृद्धयोः वर्जयित्वा वृद्धियपा। ङकारः हिदितो अपुः प्रत्ययापौ श्रोकारोत्वा धोदित इति कार्यार्थः श्विइति श्वि ते द्विपाभूते सिः। सी सतासी॰ सेः। इट् इति गुणः। एअयादेशः। अश्वयीत्। यकारान्तोऽपि वर्जयित्वा वृद्धिर्यथा कटेव वर्णवरणयोः। अकटीत्। स्यागसंवरणे। अस्यागीत्। लगसंगे। अलगीत्। इत्यादिषु वृद्धेरभावः। कृत्तन्नसिद्धिवाधावद्वा। स्त्रनेलोपः॥ कसातः५। गसेः। स्तो स्काभिस्काः। वपात्रवजेवाः। त्रिपदं। कसादुत्तरस्य सेः गसे परे लोपो भवति। अनेन सलोपः। अकतो। एवं यथा सिद्धैव सेलोपः। नाम्यिनोऽन्वन्तर्णामितिधस्पर्शः स्वरादौ। वकारमकारयोर्व्याख्यालो॰ अतांतोदन्तः। इतिमनोऽयत्ताअ

कर्षंतां। अकर्षाम्। अकर्षाः। अकर्षाथां। अकर्ष्टं। अकर्षि। अकर्ष्वहि। अकर्ष्महि। स्वरादेर्वमयोरभ्वर्मसपरत्वाभावान्न सेर्लोपो न इत्यादि एवं धा
तोर्न सिद्धा दृहिरिति कारे कृते लोपो हस्वात् सेः शेषं करोति वृत्तान्
हि तो एवं भो अधित। एवं प्रास्थित। प्रास्थिषातां। प्रास्थित। प्रपूर्वस्थाति
ष्ठते रात्मनेपदं इङ् अध्ययने। उकारमात्मनेपदार्थः। इति न सि
इङो वा गीः सो इति इङः सदाम्रपि पूर्वः इय स्वरे इङ् अध्ययने इत्यस्य धा
तोः सोपरे वा विकल्पेन गी इत्यादेशो भवति अनेन गी आदेशः। किला
स्य भिक्षुः दिवृदावद्। इङः सदाम्रपि पूर्वः इय स्वरे। सुः अध्यगीष्ट
स्वाभावात् सेर्लोपो न स्वरादे किला। धेयरे ध्वेव सेर्लोपः ततो नामि
नो चत्वं णः धो ढः शेषं प्राग्वत्। पक्षे गी आदेशाभावे। इति न सिद्धि
वाद् वट। स्वरादेर्विनि द्वितीयो ऽगम सः एकेन सह अइए। द्वितीयेन सह
एएए। ततो ऽधि उपसर्गः पूर्वः इय स्वरे। पक्षे वृद्धि अध्यैष्ट। अध्यैषातां। अध्यै
षत इत्यादि। कषांतः शब्दो जल्पने तोदेषु सिद्धि इति ज्ञानात् किः दि

वा। सवद्। सौ सत्ता॰ सेरितीडागमः। श्रात्वा वा। श्रात्वाविसर्ईनिश्चयतो सू
त्रे। इटः। इटि शब्दियद्वा। इट्ठ तेरस्य सेः। इटि परे लोपो भवति इत्वाहि स्यो
विषये सिलोपः। सत्पूर्णो॰ हि वध ना हो सिप्रत्यया हि कं प्राग्वत्। क्विलो॰
नेकारे छु भिक्षुः। श्रनेः स्या हि हि इत्युक्त। शेषस्मृगमा। श्रराविष्ठं। श्रराविष्ठु
इत्यादि स्मन। कसाद्धतोरस्य सेपरो लोपो भवति। पचु। तन क्षि द्विवादा वद
श्रनन्तज सापिति सूत्रेण तो तनिय सि। ध्वे वसेर्लोपः। स्वरादौ तेना से
वेत्ते वो कुः। क्विलो॰ कपत्तं योगो दः। श्रंगो तृ। श्रपत्तो। श्रपद्ता। श्रपद्त
ता। श्रपद्वाः। श्रपद्वाधां। श्रपद्भ्यं श्रपद्वि। श्रपद्वहि। श्रपद्भहि। प
स्ये पदे श्रपाद्वी। तो श्रपात्तो। इत्यादि। एवं प्रकृति प। भूते सिः। द्विवादावृ
संयोगान्तस्य लोपः। णित्वे। श्रतउपधायाः। सेः। छ्रशषराजादेषः। षढो
कसि। क्विलो॰ श्रप्राद्वीत। श्रप्राक्षां। श्रप्राक्षुः। इत्यादि। कसादित्ति कां ग
सादेवे सेर्लोपो भवति। इत्युक्तेनात्ति का रणा मिति। जसव्यति रेको द्वा ह
रणामाह। एधूनन्दसि। सौ सत्ता॰ श्रडागद्वय। उभयत्रापि एए ऐ। श्र

इडागमे कृते कसाभावे त्से लैपो ना। किं तु क्लिला। ऐ विष्ट। इत्यादि। एवं
शीङ्। तनादिकं प्राग्वत्। इडागमः। शीङ् इति गुणः। दिवादावदू। सूत्रं
ऐ धाय। घेशाड् छा। प्राग्वत्। कृधूदिपू दिवो दावदू सूत्रेण। उ इत्यस्य सम्
रितत्स्यात् इरितः ३१ वा ३१। कपिरा भिदिर् छिदिर् इदितस्य कादिस्
इत्यादेरङ् नस्तु वेंधाधातोः। सूत्रेण दिवादौ परे वा ङ प्रत्ययो भवति। ङ का
रो गुणनिषेधार्थः। ङ प्रत्ययः परस्मैपदे एव यत्र परस्मै ङ प्रत्ययः तत्र से
भावः। अनेन ङ प्रत्ययः। अस्त्र अकृषत्। अकृधाम इत्यादि। परस्मै ङ प्रत्य
याभावे सिप्रत्ययः। से। अकधूम इति सिध्यति। सूत्रं। नास्ति इङ् तस्य द्।१
नामी अस्तिठ धप धा ते न अस्य इति नामिवान्। तस्य नामिवतः। इ शिष्यद
सूत्रं। नास्ति इट् यस्य स अनिट् तस्य नामिवतो नाम्युपधस्य नैकस्वराद् धातु
तो नादि इति सूत्रे यो अकत्वादनिटो धातोः संबंधिनो नामिनः परस्मै प्रदीव
षये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति। अनेन सर्व उकारस्य औकारो वृद्धिः। नातो ए
नेष्ठु कसादि इति सेर्लोपः। तथा ऊ। अवेजेधाः। अन्यत्र लोपः धस्यतः। अनः।

(73)

१६

स्याविदद्ध्युस्त। अरौत्सीत्। अरौत्सातां। अरौत्सुः। इत्यादि। आत्मनेपदेऽस्य सद्
अरुत्सातां। अरुत्सत। तादृवृद्धिः। रोद्धा। रुणद्धि। इति रुधादि। अथ प्रत्यय। अच्छि
च्छित्। अच्छिदत्। अच्छिदतां। अच्छिदन्। इत्यादिकरूपाणि। पदसिद्धि प्रत्ययेषु
रेषु परेषु कस्तादिनि सलोपेन वत्स्यपिक्वनेषु सवृत्ते परे यादयस्ततः। सि
श्रानि रेनामिवतः। शेषं प्राग्वत्। अच्छैत्सीत्। अच्छैत्सुः। इत्यादि। अनि
टःइति कादि वर्ण्यवैद्विनोऽदि परो। आयावाविवादि। विप्राभूतोऽसि। सिस
ता। सेरिति। हि स्याः रिडागमः। सेट ता। वृद्धि नी। क्रिः। उपधायाः लघोः
गुणः। सर्वत्रादिवादवद्। इट इटीति सलोपः। सवर्णं। शेषं प्राग्वत्।
अदेवीत्। अक्रिलत्। भिदुः। अदेविष्युः। इत्यादि। अत्र वसे टता। नामिनो
वृद्धिर्नोऽन्ये वषिद्रसे वायो। षिवतं। लगताने। आदेसः। सिवूत्ये सेव
ताद्यादि। षिवूध्यात्मनेपदीपरस्मैपदं हत्वा विंत्या। आत्मनेपदेत्वत्र सेवि
ष्य अत्र सेविषाता। अत्र सेविषताइत्यादि। इति दिवादिप्रकरणं। इति श्यादयदिवाप
वद्। इनं तु वधात इति तो वै तिङ् प्रत्ययः। अत्रा क्रिता हुतानि षेदेपि गुं

णो भवति। तदर्थमाह। नो के नित्यमिति। नकारेण नञायत्तं क्तो
ने [illegible] निषेधसूत्रमित्यर्थः। तन्नो क्ते क्वचित्तु अनित्यं। अनित्यत्वं अ
निष्ठितं दृश्यते भवति वा न भवति वेत्यर्थः। अतः क्ङिन्तु स्तीति गु
णप्रतिषेधोपि निषेधस्यानित्यत्वात् उपधाया लघोरिति गुणः। अद
र्शितु अदर्शनामित्यादि। पदोऽप्रत्ययाभावे दृश्यादिप्रासादिवादवद्
अनिटत्वादिडभावः। उपधाया लघोर्गुणः। अकारस्य च्छ [illegible] अदृशामि
द्व [illegible] स्थितो सूत्रं। [illegible] अ [illegible] दृशाम [illegible] १ दृशाद्द् [illegible] सर्वलोः हवेदश्रा
वलः पद। दृशादीनां दृश स्पृश मृश कृष तृप दृप इत्यादीनां धातू
नां संबंधिनो अदुपधस्यत स्य अवयवस्य गसेपरे इत्यादेशो भवति। स
स्वरएवाकंचित् [illegible] इत्यादेशाः पठितितन्ना [illegible] द्रष्टव्य इत्यादेशो अस्यैव दृष्टा
नो [illegible] अशो भवति। अत्र [illegible] इति निर्देशात्। दृशादीनां गुणोपि सूत्रितः सो
न पूर्वे गुणविधायकत्वात् [illegible] कर्तव्योत्पत्ति प्रायार्थः। तेन गुणः॥
[illegible] दृशा। ततो [illegible] इत्यादेशो [illegible] नित्ये इति सो [illegible] मिका [illegible]

(७)

स्वस्याकारोन्त्यः । सेरितीडागमः । ऊष्वरा षराजादेः । षढोः कः से । किलो॰
कषसंयोगस्य॰ । तामित्यत्र तकारो नकारादिति सेर्लोपः सर्वत्र कषाक्षरा
ना॰ सिलोपाभावपक्षे । किलो॰ कषसंयो॰ स्यादिवृद्धिः । अनेड स सिलोप
कुभिक्षु । शेषं स्तुगमं । अद्राक्षी । अद्राक्षुः । इत्यादि । एवं स्पृश स्पर्शने । अ
त्रासिप्रत्यय एव । इत्नुक्षाभावः । प्रत्ययेनाक्षस्प्राक्षीत् । एवं मृश
आमर्शने । विचारणो भाट नो विभेति कार्यं किं ते पूर्वं उपसर्गः । परामृ
षीत् । भीः । उभयपदीनां तातनासिद्धिवा घावदृ । सूत्रं । सिन्वसौ
ति स्योतयोः । नेन्वाः । सिस्योः ७ रुधातो रूपधाभूतस्य नोऽभिनोऽनितो इडागमे
ऽति तयोः सिन्भूतसिः सोषस्यैतयोः प्रवोक्तियोः परगुणानिषेधः तथा न
थासिध्येवाकसा । इति सेर्लोपः । अपवादं विना सर्वत्र एवसेवपादस्य तः
अतो वृधागवत् अभिता अभित्सातां अभित्सत इत्यादि । परस्मैपदे अभि
त्र । अभित्तां इति पदीत्वे निषेधो नासि वृत्तिः वाद्धिः अभैत्सीत् अभैत्सा
तां अभित्सुः स्वादिगणेनियोनिति॰ कि । सरो धातोः सिस्योः परयोः उपधा

योगुणोभवतीत्यर्थः॥ यथाक्तेषांतुः प्रवर्तते। क्ष्म तन्वनिसिसत्ता
दिवादयवृद्धात्केलांतउपधायाल्लघोरितिगुणस्यनेनिषेधः। अग्रे
ध्वेवस्तेलोपः ध्वंतोऽनेधशावंदिनाकिलो। तस्मोरणाष्ठुमिष्ठुः। शाष
कृगमांत्रवर्तिषातामित्यादिसूत्रे। ल्टकारोऽदंतयस्यसलित्पुषुअ
दिर्यस्यसपुषादि लि लत्पुषादित्व लिलत्पुषादिः तस्मान्नोलित्पुषादेः
पा ३।१।५५ इति पदेन ल्दृ इत्ययस्यस। ल्दृत्यादिवत्निकारोवल्टकारो
नुबंधलशंकापनोदायमात्रः। क्तः ल्टकारानुबंधात्पुषादेश्चवा
तोभूतार्थेदिवादिपरः डुः प्रत्ययोभवति डुःकारोगुणप्रतिषेधार्थः
सोनपवादः। गाम्लृस्रप्लृगतौ गमस्यपदिसर्उभयत्रापिङःप्रत्ययः। दि
वादावद्गाग्रगमेर्द्वा। ऽअस्पत्। एतौलितौ। एवंमुत्लृमोदने। ग्रांअमा
वेनात्रपुषुपत्रुतेफतवत्वत्रस्तपन्दस्वातिपदसिचप्रसुप्रसुप्रत्यत्व
थसद्दइत्यादि पुषादयः धातुपाठादेतयाः पुषपुष्ये पुषेरिदिपेडप्रत्ययः।
दिवादावट्अपुषत्। पु फततीन्ते फतेदिभ्योवाऽड्प्रत्ययेपरेसेपदेषे

७८

द्विवादावदहा । ङ प्रत्ययः । अप्युतन्ते । पदेङ प्रत्ययाभावे अघो तिष्ठ । अघो
तिष्टत इत्यादि । ङ वर्वे इति । न विधातोः ङ प्रत्यये परे गमागमो वक्तो
व्यः । मकारो मित् इत्यान्त्यरो वर्त्य रो पक्त व्यः वदार्दि पाः ङ प्रत्ययः । ङ वर्वे इ
ति वकारे गमागमः । ङ ओ अवो वुते । भू पावति । अवो वयः इति परे सौ
परे आत्मने पदे नव रूपाणि भवति एवं अघ्नुपत । अग्रहुमत । अनवन
अघ सत्य सूत्रे । हस्व शास्व पस्व हशा पाः अतेय स्य सहशाषात । न स्ती
नहशाषात । ५१ सकारी हकारान्ताति इह लिह इत्यादेः शकारान्ताद् दृशि
वा । जैषि वा पिशादेः षकारान्तात् तत्कृषादेः धातोः भूते ऐ द्विवादि परे सिः
स्थाने सक प्रत्ययो भवति । परं नामुपधात् अनिट इति । अविद्यमाने
टः इट् यस्मात् धातोः ककारो गुणनिषेधार्थः । स्थाने नियमार्थ अस्य
कारः स स इ एव न तिष्ठति । सिर पवादः । दुह प्रभृतयो धिय सक प्रत्ययः द्वि
वादवद । घ धि धि । आदि जवानामिति इस्य धः । इ सेव पा । घ धुकः । किला अ
षकयौ । अधुक्षत । दिह दौ गा अधिक्षत । एवं लिह अलिक्षत स्त इ घ तन्त
द्विवादौ सक प्रत्यये कते सिटः । षठो कस्तो क्षि लोकस । अलिक्षोतौ । ८ अ

६५
१५

आश्लिषत् । आश्लिक्षत् । विश प्रवेशने । सकप्रत्ययः । छ्वशषराजादेः षः । षढोः कः सि ।
शेषस्तु गमः । अविक्षत् । प्रपूर्वः प्राविक्षत् । ९ कृष विलेखने कर्षणे । सकप्र
त्ययः । अकृक्षत् । कर्षको हलेन भूमिं अकृक्षत् । क्लिष आलिंगने । आश्लि
क्षत् कन्यां इत्यादि । प्रच्छादिषु सिद्धिवदत् । संयोगान्तस्य लोपः । ... अतः उप
धायाः । नेकस्वरादनुदात्तादिति इट् न । किंतु सेरिति डागमः । छ्वशषराजादेः
षः ढोः कः सि । षत्वं क्षत्वं अश्राक्षीत् । अप्राक्षीत् । अप्राक्षीत् इत्यादि । भ्रस्ज भ्रस्जो मु
ने । अभ्राक्षीत् । अभ्राङ्क्षीत् । अभ्राङ्क्षीत् । भ्रस्जः रस्य स्थाने । एवं भवति । ते
न समनुपचालपि अकारस्यैव भवति । रंजु रागे । अरांक्षीत् । अराङ्क्षीत् । अराङ्क्षामि
त्यादि । वच परिभाषणे । अवोचत् । अवोचतां । अवोचन् । अस्यतेः परे । एषामिति
तङ्प्रत्ययः । द्विवचनादौ । अवोचतां । अस्यतेः थुगागमः । आस्थत् । आस्थतां । आस्थन् ।
पत्लृ गतौ । पतः पुम् वा इति पुकारागमे पुम् इत्यागमः । अपप्तत् । अपप्ततां इत्या
दि । निकृत्पा... रेभ्यो ... यानि । शास्यो ... मिति केवित् । अनेशत्
नेशाम् । नेमत्ते । अशमीत् । ... क्लिष्ट ... वित् । अपि ... स्यत् । अ
उवत् । अस्तु ... धेमि रमि ... न्याकारान्तानामिट् सकच । यम उपरमे ।

76

७८

दिवादयः ॥ उ प्रत्ययः । अध्वनते । पतेङ् प्रत्ययाभावे अपो निष्ठा । अधो
तिष्ठते ॥ इत्यादि ॥ डवेवीङ् तिवृ विधातोः ङ प्रत्यये परे गमागमो वक्तो
व्यः ॥ मकारो मित् त्यात् स्वरो वन्त्य रोपत्नव्यः । वेवाद्य ॥ ङ प्रत्ययः । ङ वेवी
ति वकारे गमागमः । ङ श्रोम्त्रवेवत । भूयावति । अवोववा इति पदे सौ
पदे आत्मने पदेन वरूपाणि भवति एवं अनुष्ठितम् । अनुभतो अनवतो
अध सतु सूत्रो । हस्वशा स्वप स्वहरो पाः अंते यस्य स हषाषात । तस्मा
तह शषात [illegible] सका ११ हकाना नाते उहलिहइत्यादेः शकारोना तु धि
वा जेधि वा पि शादेः षकारोनां नक्षादेः धातोः भूते पी दिवादि परे से
स्थाने सक प्रत्ययो भवति । परं नाम्नु पधान्ना अनिटइति । अविद्यमाने
टोः इट् रहित्वे धातोः ककारो गुणानिषेधार्थः । स्थाने नियमार्थ अस
कारः सस्वर एवानिष्ठति । सरपवादः ॥ दुहप्रमूलोदि सक प्रत्ययः । दिवा
दावद्वा ॥ दर्दिः । आदिजवानामिति दस्य धः । रूपमेव पा घसुकः । किलाः ॥ अ
घ काये ॥ अधुक्षतां । दिवद्वागां अधुक्षतां । एवं लिह अत्सादनेइ षदं भवति
दिवादौ सक प्रत्यये कृते लो ढः । ष ढो कः सः । किलाः कष ॥ अलिक्षता । स्वा

९५
१८

आश्लिष्य अश्लिक्षत्। विश प्रवेशने। सक प्रत्ययः। हशषरुहजादेः षढोः कः सि॰
षोधं स्तुगमः। अविक्षत्। प्रपूर्वः प्राविक्षत्। कृष विलेखने कर्षणे। सक प्र
त्ययः। अकृक्षत्। कर्षको हलेन भूमिं अकृक्षत्। श्लिष आलिङ्गने। आश्लि
क्षत् भूत्यादि। प्रक्षादिपासिहिंकादावर्ह। संयोगान्तस्य लोपः। लिप्य अतेऽप्य
धयुः। नैकस्वरादनुदात्तादिति इट् न। किं तु सेटि तीडागमः। हशषहजादेः
पुठोः कः सः। षत्वं घोलेवश्यशावीत् स्वाप्राप्त्या। अपाक्षीत् इत्यादि। भंज आमर्द
ने। अभासीत्। अभाड्लो। अभाड्दः। वद्धिस्तु स्वरस्थाने। एवं भवति। ते
न सनुपधालोपि अकारस्यैव भवति। रंज रागे। अरांक्षीत्। अराक्षामि
त्यादि। वद्धप्राप्तो। अवात्सीत्। अवात्तां। अवात्सुः। भूसदेपरा। एषादिवा
तोऽप्रत्ययः दिवादावट्। स्वरादेः। अस्य ड पुगागमः। अरास्यत्। अयास्यात्॥
पत्लगतौ। पतेः पुमवाई इति पुकारागमः पुदन्यागमः। अपतत्। अपप्तत्। इत्या
दि। निकृपाशि। अथातेरभ्योति यानि। शाश्वशास्योः वेत्वमिति केचित्। अनशा
त्। अश्रमत्। स्रमत्तेले अशमीत्। ष्वोड सु भ्योऽदितल्वात् अपि प्रयत्। अ
उवत्। असउस्तुवन्। धमिरमिनम्याकारान्तानामिट् सकवायमऽपरस्मै

77

७० मुकोऽशयो ला भपुल्ली भावे। एतेषां तथा श्रीकायंतानावधातूनां द्विस्त्र
नाटौ अन्ति धृमपि पूडगामः स्यातास गाग मस्य स्यात्। भूतीसिषिषये
भूयसीत्। भूयंसीष्ठां। अयंपसिषुः। अस्तीवे। अमरंतिष्ठां। आरतिषुः। अ
नंसीत्। अनंसिष्ठां। अनंसिषुः। अम्लासीत्। अम्लासीष्ठां। अम्लासिषुः।
अत्तासीत्। अत्तासिष्ठां। अत्तासिषुः॥ ॥ इति श्रीनागपुरीयतपागच्छश्री
चंद्रकीर्तिसूरिविरचितायां सारस्वतदीपिकायां णबादेः भूतार्थे स्य
विभक्तिपदस्य कर्तरि प्रक्रिया॥ अथ भावकर्मणोरिति। अणानंतर
एताः पूर्वोक्ताः परस्मैपदात्मनेपदादयः षड् विभक्तयः भावकर्मणोरिति। भो
वो लोके मोलो वनिरूप्यते। तत्र भावकर्मणोरस्य भेदवौनिपागुलो स
नैराम् अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे सकर्मकेभ्यः कर्मणि सिद्धमपि विभक्ती
नामात्मनेपदानि प्रयुज्यंते इति नियमः। तत्र प्रथमं भूधातोरेकवचने
लोपात्मनेपदे भावकर्मणोः प्रक्रिया निरूप्यते। भूमपये ये आत्मनेप
ए इदं यामं भोणोदो रूपः रूपाणां इति मस्यवान्देवौ वुकः। वभूवेद्र्ये

६९

२०

कमेवरूपंभावस्यैकत्वात्तथाअनुउपसर्गपूर्वकस्यानुभूधातोर्ज्ञानार्थ
त्वात्सकर्मकत्वं तेन अनुबभूवे अनुबभूवाते इत्यादि तदपि रूपाणि
स्युः साधना प्राग्वत् । सकारे षु शब्देषु परे कारे मकारे चादेशो इटोऽगा
मः । ध्वैव सेटो इलोपः । वत्वमिविकल्पेन वस्यादेशः । अनुबभूविध्वे अनुब
भूविढ्वे । इति रूपद्वयं । धोषं सुगमं । देवदत्तेन सुखं अनुबभूवे अनुसुख
मिति कर्माकेविन्नेभावकर्मणोः विकल्पेन । आभ्वो णादौ पित्याकारमन्य
ते तेन मते पचे अनुबभूवे इति रूपाणि । डुपचष् पाके । पूर्ववद्धिर्भ्वा लोपः
पवां कित्वेप्वास्य अकारस्यैकारः । पेचे । पेचाते । पेचिरे । सकारादौ कादे
शो हीति तीडागमः । पेचिषे इत्यादि । एवं तमुद्विसोनीतेने इत्यादि । म नंता
नेमे ने इत्यादि । साधोश्च स्नानकारणे । श्रोदस्नुः त्नेः । स्नाएद्वित्वं ह्रस्वः
पूर्वस्य हसादिशिति नलोपः आतोनपी त्याकारलोपः स्व० सस्ने । धातोरेक
मेकत्वादेकमेवरूपं । हसादिलोमात्रा श्रियासस्ने । स्नानं चकेइत्यर्थः एवंद
दे० एवंग्लेहर्षक्षये । संध्यक्षराणामा । एद्वित्वं । ह्रस्वः । पूर्वस्य हसादिशेषः ।
कुहोश्चुः । गस्य जः । आतौ णत्वो

(78)

स्याकारलोपः। जुग्ले भावे एकमेव रूपं। एवं म्लै गात्रविनामे। गात्रावसादे ग्लै गात्र
विदको लिस्येय इत्यर्थः। मम्ला। एवं दृधे८ पपौ तस्य पिशिष्ये निन्ये८ आनि
न्ये८ जिग्ये। शिश्रिये८ जुहुवे८ ववे८ प्रसस्ने८ ववृधे८ बभ्रे८ जगृहे८ जग
दे। जगृहे८ ददृशे। पस्पृशे८ ददे८ मेजे। लेभे। तेपे। नेमे८ पेते। पुपे८ लेखे८
ववले। जघ्ने८ जग्मे८ चकृहे। मुमुचे। ननृते८ चुकुवे८ नेदे इत्यादि। इति लावी
देकर्मणि भावे च प्रक्रिया। अथ पाणीर्वि भावे भावेकर्मणि च प्रक्रिया
ते चांविशेषमाह। स्वरान्तानामित्यादि। स्वरान्तानां भूवादीनां इत्यादीनां
तथा हनगहदृशां च स्य च पिना भावकर्मणोर्विहितानां सी सता सीस्य
पाभित्ये तेषां प्रत्ययानां णिलारूपवत्कार्यः। णिल्वात्तु कइडागमो भवति
तेषां मध्ये से पर कपदोऽनेवेवड्डागमः। द्वितीये सि। तथा। अनिटांतु प
केनेऽभ्नेनेवेवट्। अन्यत्र तु इडागमाभावः। स्वरांतानां तु स्य प्रा प्त
ते विकल्पेनेणित्वं। अतिदाहनिदृशो ध्वस्मा प्रसे दावि कल्पेनेणित्व
प्रवृत्तेश्च भावेऽपवतिष्ठते। आशिषीति भावकर्मणोराशिषी आत्मनेप
दप्रयुज्यमाने सीष्टा दयः प्रयोज्य भवन्तु पूर्वसीध्व दयः। सनुसीष्टा ति दि

स्यानेलिखेत। एकवचनशांतानामित्यादिना इट्।। अस्य णित्वे धातोर्नामिनः। श्री श्राव
किला॰ अनुभाविषीष्ट॰ पक्षे सिसुता इद्गुणाः। अनुभविषीष्टाः। इत्यादि। श्री श्राव
किला॰ अनुभविषीष्ट। अनुभविषीयास्तां। अनुभविषीरन्। अनुभाविषीष्ठाः।
अनुभविषीष्ठाः। इत्यादि। भवतान्यास्तु स्वं अनुभाविषीष्ट। अनुभविषीष्ट। एवं इत्या
दिकर्मणो नव रूपाणि। भावे तु भाविषीष्ट। अत्र इडागमे त्वेव प्रत्यये कर्मणेकं रूपं
एवं शीङ् स्वप्ने। शायिषीष्ट। शायिषीष्ट। अकर्मकत्वादेकमेव रूपं। डुकृञ्। कारि
षीष्टा। पक्षे अनिट्वात् इडागमो न। कृषीष्ट॰ परमेश्वरेण सुखं कारिषीष्ट वा॰।
इत्युदाहरणा। हन् हंते बधिराशिषः। बाधिषीष्ट। बधिषीष्ट॰ ग्रह। ग्राहिषीष्ट। ग्रही
षीष्टा। दृशः दर्शिषीष्ट॰ दृक्षीष्ट। अथ स्वस्तने। तत्र भावे तादेशा सनेप इटोणाव भावि
ता भाविता। इत्येकमेव रूपं। भूधातोः परे ता॰ स्वरांतानामित्येकवाणितो इडागमः
तत्र धातोर्नामिनः। श्री श्राव। स्व॰ भाविता। पक्षे सीसुता॰ णित्वाभावे गुणाः। श्री अनुव
स्व॰ भविता। कर्मणि। अनुभाविता॰ अनुभविता॰ अनुभवितारौ। अनुभाविता
रः। अनुभावितासे। अनुभावितासाथे। अनुभाविताध्वे। अनुभाविताहे। अनुभा
वितास्वहे। अनुभावितास्महे। इत्यादीनि नव रूपाणि। एवं शायिता। शायिता॰

79

८१

कर्त्री॰ हन्तृ घातिता। हंता। ग्राहिता॰ ग्रहीता॰ दर्शिता॥ ८२ ॥॰ अथ भविष्यति स्यति
भूते त्याद्येर्भविष्यतीस्यप्रत्ययः तासां नो हन्ग्रहदृशामित्येकवचनात्। इडागमः। अन्ये
त्रसीसतेति। अणात् दृशो णात्वे धातोर्नामिनः। ओआव। स्वः। अणात्वे गुणाः। ओऽ
भविष्यते। भविष्यायते। भावे एकमेव रूपं कर्मणि तु। अनुभाविष्यते॰ अनुभावि
ष्यते। नैवं वैनेषु प्रत्येकमेकत्र स्वरांतानामित्यादिना इट्। णात्वानव द्विस्वा अ
न्यत्र सीसतेत्यादिना इट् गुणाः। एवं नेवं रूपाणि। एधतिवत्। एवं शायिष्यते॰ शा
यिष्यते। कारिष्यते। कोरिष्यते। हन्तेः स्यपुः। स्मारिष्यते। स्मरिष्यते॰ घातिष्य
ते॰ हनिष्यते॰ ग्राहिष्यते। दर्शिष्यते॰ द्रक्ष्यते। इत्यादि ज्ञेयं। इति भविष्यस्य भा
वे कर्मणि प्रक्रिया। अथ क्रियानिष्पत्तौ भूतनादेः स्यप क्रियातिक्रमे अनुपूर्वः। दि
वादेवद्। एकत्र स्वरांतानां न ग्रहदृशामित्यागात्। सूघातोर्नामिनः। ओआव। स्वः। पु
रोसि सत्ता। गुणाः। आ। ऊ स्वप्सप्रामा तु। ठवो। अन्व भाविष्यत। अन्वभाविष्यत ऊ त्याहि
अन्वभाविष्यतल यातलं यदि अप्राप्स्यत इति क्रियवरोहत्य स्यप्रयोगः। अनि दि
अभ्याविष्यत। अप्राप्स्यत भावे अभाविष्यत। अभविष्यत। कर्मणि तु अन्वभा
विष्यत। अन्वभविष्यत। भावे स्येकत्वादेकमेव रूपं। अकारिष्यत। अकोरिष्यता

५
२२

असायिष्यतां अशायिष्यतां भावस्यैकत्वादेकवचनं अदर्शिषिष्यतां अदृश्यते

अग्राहीष्यत । अग्रहीष्यतां अहनिष्यतेत्यादि । इति क्रियातिपत्तौ भावे

कर्मणि च प्रक्रिया । अथ भूतार्थे भावे कर्मणि च प्रक्रिया दृश्यते । भूप

सत्तायां इणात् १ तान्ति २ क्तौ हरि ७१ धातोः भूतेर्थे तनिपरे कलौ क्ति विहाय

भावे कर्मणि च भावे क्तो कर्मणि क्तो वसेः । स्यानेट् इणा प्रत्ययो भवति । एकाको ह्रस्व

र्थः इणापरे सेरप्वादः अनेनेड़ागमप्रत्ययः णात्तार्तावृद्धिः औ आवृ दिवादा

वट् । अभावितइति स्थिते । सूत्रं लोपः ११ एकपद भावकर्मणोः भूते थे इणा

सं नियोगे च तनेो लोपो भवति । इरग् सन्नियोगौ चेत्यस्य कार्यत्व । अभे

जि इत्यादौ गुरोणापि स्यात् इति । नव रूपाणि । तत्र द्विवचनादौ भूतेसिःतेतः

स्वरात् नामित्यादिना इडागमे तस्य वाणी ह्लस्य अन्वभाविषातामित्यादि सि

ध्यति । अन्यत्र सिसतेत्यादिना मिदृगुणः औ आव । अन्वभाविषातामित्या

दि । अन्वभाविढ्वं । अन्वभविढ्वं सेटो इलादाढत्वमिति । अन्वभाविध्वं । अन्व

भविध्वं इति रूपद्वयं । अन्वभाविषि । अन्वभाविषि । अन्वभाविष्वहि । अन्वभावि

८७

षवहिाः अन्वभाविष्महि। अन्वभविष्महि। भवत्तालयाभवः संसारो न्वभाविष्यनुभ
नेः इत्यर्थः। एवं कृदृग्राप्रत्ययादिके प्राग्वत्। धातोर्नामिनः। लोपः। अकारि। द्विवचना
दो तु प्रत्येकं रूपद्वयं। एकवचस्वरांता नामि त्यादिना इतिकृते वृद्धिः शोषं भवंति वेदो
स्त्री कारिषातां। पक्षे। निरत्वादिउ भावः। तत्र स्वरादौ तु सिप्रत्यये क्ङिलो। एवं यमयो
रपि। अंते तो यासिद्धे यलोपो हस्वादितिसिलोपः। नामिनोस्वरु ग्णाभिन्निवस्यठः।
अकृषातां आकृषता। अकृषाः इत्यादि। एवं हन्ने हरणे। अहाभि। अहारिषातां अ
हरिषाता। अहारिषत। अहरिषत। अहारिष्ठाः अहरिष्ठाः इत्यादि। कर्तरि निर्गुड़ प
र्वस्य निराकारि। दूरीकृत इत्यर्थः। भुजइ राते न्व वृद्धि प्राप्तो वक्ष्यमाणस्यासम्भवा
कारान्तेउपधायाल घोगुणाः। ततो लोपः। अभोजि। द्विवचनादौ तु सर्वत्र सिप्रत्ययः
चोः कुः। जस्यगः। प। सिद्धे वह्रस्वादिति सेलोपः। अन्यत्र रवसेषपाः क्ङिलो। कपसंयोगो
अंतेन अभुक्षातां। अभुक्षत। अभुक्थाः इत्यादि रूपाणि। स्वरांता नांहनग्रहद
शांछ्रे वासिरिड् नान्येषां। तेनात्र नइराप्रत्यये कृते अतउपधायाः द्विवचनादौ चोः
कुरिति प्राग्वत् यासिद्धे वहस्वादितिसिलोपे कृते परे जबे जबाः। स्वरादौ वमयोग्
क्ङिलो। कपसंयोगे। अपाचि। अपक्षातां। अपक्षत। एवं अवाचि। अवक्षातां। इत्यादि

भज सेवायां। अभाजि। अभंजि। अभंसातां। भंजू आमर्दने चोटने। भजेर्णिनकारस्य ले
पो वक्तव्यः। अभाजि। अभंजि। अभंसातां। इत्यादि। भण शब्दे। जवने पठने। इत्या
दिकेप्राग्वत्। अभाणि। द्विवचने घेस्सिसतेत्यादिना इडागमः। सेट् स्य सेषिति
स्वरान्त हन ग्रह दृश्वर्जे सेट् स्य इट्। सहितस्य सेशिलं वक्तव्यं। ततो नात्ते
पधायाः इति वृद्धिः। अभाणिषातां। इत्येके। अभाणिषतां। केचित् सेट् स्य सेर्लो
पमिति। नाद्वियंते। तन्मते। अभाणि। द्विवचने। अभाणिषातां इत्येकमेव रूपं
भवति। एवं अवादि। अवादिषातां। अवादिषत। अवादिष्ठाः इत्यादि। एवं अपाठि। अपा
ठिषातां। अपाठिषत। अपाठिष्ठाः। ग्रह। अग्राहि। इति पूर्ववत्। द्विवचने घेलुस्सा
तान्तां हन ग्रह मित्यादिना इट्योगात्वे। अग्राहिषातां। इत्यादि। अन्यच्चप से लसि
समा० इति इडागमे अग्राहिषातामित्यादीनि रूपाणि। किंचित् ल्यैत स्तगाद्य
स इति स्यमाप्ति त्य वृद्धि मकेन ताइट्योग्रहामिति इट्। इकारे कृते। अग्रहीषातां
इति रूपाणि साधयति। धारणे। करोति वत्। अधारि। अधारिषातां। अधारिषातां इत्या
दि पदगतो। पदेस्वेन इण्तन्यकर्तरि। अपादि ते उपधायाः हि वा साधवः प्रति पूर्वः न तो

३

लोपः। प्रत्ययादिकथितः। अंगीकृतो वा इत्यर्थः। द्वित्वनाद्येस्वरादेवमयोऽध्व
स्वसेस्वपा अंतोऽत्। थसि द्वित्वकसादिति त्तिलोपेथकारे स्वसेस्वपादस्यतः। शेषंसुग
मप्रत्ययपत्सातां प्रत्ययपत्सात प्रत्ययपञ्चाः। इत्यादिकं पाणिणीन्प्रापणे इत्य प्रत्यया
दिकं प्राग्वत्। धातोर्नोमिना ऐश्राय स्व लोपः। अनाप्यि। द्वित्वनाद्येस्वरांतानामि
तिविकल्पेन एक इडागमे णित्वे वृद्धिः। अनाथिना आथितां अनायिषत इत्यादि। पप
त्ते इड्भावे। अनेषातां। अनेषामित्यादि। निरपूर्वे निरणायि पुनिनोनेत्वं। निरणा
यि द्वित्वसेर्लोपः। तनेरूणप्रत्ययः। हनो घ्न हस्य घः। वृद्धिः। तत्रो लोपः। अघायि
द्वित्वनाद्येस्वरांतानामित्यादिना इडागमे णित्वे घकारास्य वृद्धिः। शेषं प्राग्व
त्। अघानिषातां। अघानिषत इत्यादि। पक्षे इड्भावे लोपो स्त्वनुदात्तानामिति तका
रलोपः। नव रस्य द्वित्वसेर्लोपः। आहसातां। आहसत। अहथाः। आहसाथां। आहध्वा
आहसि। आहस्वहि। आहस्महि। इत्यादि। हनो भूतेऽर्थे आत्मनेपदे वधादेशो वक्तव्यः
इति वधादेशे कृते जनिवध्योर्नेति वृद्धिनिषेधः। अवधि। द्वित्वनाद्ये इडागमः। अवधि
षातां इत्यादि। दृशिर प्रेक्षणे। अदर्शि। अदृक्षातां। अदृक्षत इत्याद्युदात्तानो। द्य

हाइत्यस्य सूत्रेणास्यातः ॥ पायु कृ ११ द्वि पदं आकारांतानां धातोः णप् वर्जितो ञ्णिति णिति
च परे युगागमो भवति कित्वाद्वंनेनो ततो लोपः । अदायि अदायिषातां । पापा
इत्यस्य अपायि द्विवचनादौ तु स्वरांतानामित्यादिना इडागमः । णित्वे च युगाग
मः अपायिषातां इत्यादि पक्षे अनिट्त्वाद्दादेरितिसिप्रत्ययानंतरं इकारा
देशः । अदिषातां अदिषत । अदिथाः । एवं अपिषातां । अपिषत । अपिथाः । य
दा च्वेः पा सातां अपासत इत्यादि एवं अधायि निरपूर्वः । न्यधायि द्विवचनादौ तु
अधायिषातां अधिषतां इत्यादि प्राग्वत् । एवं स्थायि । स्यस्य अस्थायि अकर्मकतो
भावे एकमेवरूपं स्मा श्लोवेइत्यस्य अस्नायि । अग्रायि अकर्मकत्वादेकमेव रूपं
एवं स्या अम्लायि । अध्यायि । अमायि । अख्यायि अध्यागायि । अध्यगायीषातां ।
अध्यगीषतां । अहायि । अस्यायि । अष्य विशेषमाह । पदादेरिति । पदादेर्ञ्णितोः
कर्तर्यपि रागवक्तव्यः । कर्तृतो अपि इण्प्रत्ययो भवति । अपि शब्दात् भावे कर्म
णि च । अपि च ततः कर्ता । ऋ उदाहरणं । पुनर्देरिनीत्यादिवा णवद्भावे उपूर्वस्य पदेर्जन्मा
र्यत्वं अनत उपधाया इति वृद्धिः । ततो लोपः । देवदत्तः उदपादि । उत्पन्न इत्यर्थः । उदपत्सी

८४

तां अभुक्षातां अभुक्षाताः इत्यादि । अदिषातां अदिप जनतुष्टि वुधन्नवगामन्तेन्ता नेतद्
गा दिशाद्दाव द्व । वर्द्धिप्रा प्नो वृद्धि सूत्राभावे उपधायाल घो रिति गुणाः । अबोधि अभु
त्सातां अभुत्सत । अभुत्थाः इत्यादि । अदिषातां अदिपज नतुधिपूरितायिप्यायिभ्यः
कर्तरि चाद्गुणा जनेर्न तन्नदृष्टाः अत उपधाया इति वृद्धिप्राप्तौ सत्यां विशेषमाह । जे
निवध्योरिति जनादृतोः हनोः वधादेशस्य चिणि तिषु परे वृद्धिर्न भवतीति । अता
वध्र भावः रति तनो लेपिः अजनि । चिण्वन्ती दोस्ति सत्ते त्यादिना इट् कृते चेव
सेलोपिः । अन्यत्र किला । थसिद्धु भिस्तुः शेषं सुगमं । अजनिषातां अजनिषत ।
अजनिष्ठाः । देवदत्तस्य पुत्रो अजनि । जातः उत्पन्नः इत्यर्थः । पक्षे अजनिष्ठाः । अ
बुद्धा दीप दीप्तौ । अदीपि । अदीपिष्टा पुनी अप्यायने । अपूभि । अपूरिष्ट ताघिपूजा
निशामनयोः । अताथि । अताथिष्ट उव्यायि वृद्धौ । अप्यायि । अप्यास्तामिति क
र्तरि गणप्रवृत्त । एवं भूतार्थस्य भावकर्मणोः प्रक्रियायाः अर्थालेशः । इदानीमिति
इदानीं कर्तरि भावकर्मणोश्च विभक्तिद्वयोः कयोः जनानंतरं प्रत्ययांतेभ्यो धातुभ्यो
यङ्ग्यासनित्रित्यादिप्रत्ययांतेभ्यः कर्तरि लिङ्वादयो द्वयालंकारयोज्यास्मूत्रे ।

७१

ञातिशाय्ये ॥ हसादेः ॥ १ ॥ हसप्रत्याहारः आदिर्यस्य स हसादिः तस्मात् यङ् आदि ॥ ११ ॥
नत्वव्ययं । अव्ययात् हसप्रत्याहारादेर्धातोरतिशायार्थे यङ् प्रत्ययो भवति । कचि
देकस्वरान्ताद्धातोरित्यपि दृश्यते । नन्वेजागृ ऋकारान्तस्य इत्यादिभ्यो अनेकस्व
रेभ्यो यङ् प्रत्ययो भवति । तथा ञि प्रत्ययान्तेभ्यो अनेकस्वरेभ्योपि भवति । कचिन्नृ
विभ्यामनेकस्वरयोरपि यङ् न भवति । अत्र नभूधातोः । एकस्वरात् हसादेश्च यङ्
प्रत्ययः स स्वर एव तस्मिन् यङि प्रत्ययोगे सन्निधानोर्द्विर्वचनं द्वित्वं भवति भू
भूयते इति स्थिते । सूत्रं । स्व ॥ ११ ॥ धातोः सर्वस्याधिकृते यङ् प्रत्ययान्तादिः ञि प्रत्ययान्तौ
स्वशब्दे धातुसंज्ञो भवति यङि ॥ ७१ ॥ यङि परे सति पूर्वस्य द्विरुक्तौ संबन्धितो नामि
नो गुणो भवति । इति पूर्वस्य गुणः । रूपानाजेबवपाः । बोभूयते इति स्थिते । सूत्रं
स ॥ ११ ॥ धातोः ॥ ११ ॥ सर्वस्याधिकृते यङ् प्रत्ययान्तादिः ञि प्रत्ययान्त स्वशब्दे धातुसंज्ञो
भवति । धातुत्वेपि अमी शब्दाः प्रत्ययान्ताः धातवो उच्यन्ते । इत्यर्थः । तेन भ्वादि
वत्साध्याः प्रतिभावः । प्रत्ययान्तात् इत्युक्ते नामान्यपि प्रत्ययान्तत्वेपि धातुत्वं भ
जन्ति । बोभूयते इत्यत्र इति बाहुयः उकारान्तु बधन्तादस्तनेपदं भवति । अकृत
तिप्रेत्यो बोभूयते । आशीर्थ ... बोभूयेते । अरेप ...

८८

तिशायेन भवतीत्यर्थः। भुजपालनाभ्यवहारयोः। भुज अतिशायेयङ् द्विस्त्वागमः पा
नो जुबुवषाः। यङि। ततः कुःतिवादयः स्व॰ बोभुज्यते॰ भूपालो भुवं बोभुज्यते
छहवैदिवौ वैवि त्यंव्यगुविते त्वंतस्मिन् छुहः। यङः द्विर्भावः। यङि। ततो अभ्यस्ते स्वि
देश गद तो मां मुह्यते। एवं विहः। गुणाः। लेलिह्यते भ्रमरं मुष्पले लेलिह्यतो अति
शायेन स्वादयतीत्यर्थः। कुष्पानादनयोः कु अतिशायेनयङ् द्विर्भावः। कुहो स्कपूर्व
स्य कुःस्पानां व्याङ्गाये अतिदीर्घः। सधातुः। ततो अक्कृत्सार्वधा दीर्घो ह्रूयते। विदुषायङ्वे
विद्यते ७ विद्सत्तायां विदुलाभे वा अनयोरपि वेविद्यते॰ अनेन्यादीनाप्रत्युदा
तानां हस्वपि लकारेषु प्रयोगाः कर्तणीयाः। तत्र वर्तमाने बोभूयते॰ अग्रे बोभू
येत॰ बोभूयतां अबोभूयत॰ ५ णा बाहेका सा हीनिश्चाम्प्रत्यये साध्यते। बोभू
यामास॰ बोभूयांचक्रे। बोभूयांबभूवे। इत्यादिआशीरर्थे आत्मनेपदे सिसतो
इतो डागमे कृतेयतङ्त्यस्य लोपः। बोभूयिषीष्ट बोभूयिता ८ बोभूयिष्ये
अबोभूयिष्यत। अबोभूयिष्ट। १० इत्यादि भावकर्मणोस्तु यक वत्कर्तुं। इतियक्
प्रत्यये कृते यतङ्त्य लोपो बोभूय्यते। बोभूय्येत। बोभूय्यतां। अबोभूय्यत। ण
बाहिषु कर्तृवि वत्भावकर्मणोरपि रूपाणि भवन्ति। एवं सर्वधातूनां यथासंभव

उरनुनाति। ततः स्वरादेः परः इति नुं इत्यस्य द्वित्वं। यङि। ये दीर्घः। ऊर्णोनूयते। इति
त्तिङ्। अतिशये न ऊर्णोतेः तिङ्। ऊर्णोनूयते। सूत्रे गमं अजप स्य गमजपः। तेषां
गमजपा। हूद्रनेकेद्विपदानेमां तस्य नेमप्रत्यथा तस्य गमहनप्रमदुब मह्र ला
देर्घीतो जपादीनां वाजेपाजसाभंजो। इह। इहशाल्वरीफला पश्चाद् इत्यादिष्वावृता
य वसंबाधिनोपर्वे स्याद्वित्वे स्ययङि परे नुक् इत्यागमो भवति। गमूयङ्। द्वित्वं। कुहो
श्चुः। अभ्यासे गमजपेति पूर्वस्य नुं इत्यागमः। न स्थापदान्तो अतिशये न गच्छतीति ज
गम्यते। गत्यर्थाकौटिल्ये यङ् इति वचनात् कुटिलं गच्छतीति जंगम्यते। नुगा
भ्रमेवल ने। अभ्यास। यङ्। द्वित्वं। पूर्वस्य हलादिः शेषः। रलोपः। जपानां। गमजपा
नुकूशेषप्राग्वत्। जंगम्यते। यङ्। द्वित्वं। कुहोश्चुः। हस्य जः। जपानां गमजपा नुक्
इति नुगागमः प्राप्तो विशेषमाह। न नुजं। जंहन्यते। यंयम्यते। वंवम्यते इत्यादौ
गमजपानां नुगिति नुगागमे कृते तस्य परनाभावात् न स्थापदान्ते मसे इति
नकारस्यानुस्वारः। कथं भवति। तत्राह। आदेशिनेति। आदेशिनाऽनुस्वारा
देशावतानुगागमे नकारेणाऽऽदेशोऽनुस्वारो निर्दिश्यते। कथ्यते। सूच्यते। नु
गागमस्यानेऽनुस्वार एव भवतीत्यर्थः। यतोऽनुस्वारार्थमेव नुग्विधानं। अत्र न
कारस्यानुस्वार ... केरणान् नकारस्यादेशोऽनुस्वा ... देशात् इति नेत्ये

८५

[illegible] भावान्नस्यस्यात्तेश्च नुस्वारएवक्रिय
ते इत्यर्थः। हृश्यतेनैव। हस्राहस्रानित्यादेत्यत्रैव सेमारास्फतेरानेलोपाधिकारेश्चनु
स्वारस्यैवलोपः। ततोहंते पूर्वस्य नुमागमाधिकारे नुस्वारएवक्रियते। जेहन्यते
इत्याहि। हतेरिति। हत्तेहनेहिंसागत्योरितिपाठे अर्थद्वयसंभवेहिंसार्थेवाच्यमा
नेसति घ्नीइत्यादेशोवा भवति। ततोष्ठइः द्वित्वं। पूर्वस्य हस्मादेरितिनलोपः। यडीति
गुणः। कुहोश्चुः। रूपानां। विभक्तिकार्यं प्रागवत्। जेघ्नीयते। जपजल्पएतेधातुव्य
क्तायांवाचि। जभपमानसेवचनेव जंगजप्यते। जेजप्येत इत्यादि। एवंजभमैथु
ने। स्त्रीपुरुषयोः संयोगादहभस्मीकारणे। दहनेदंशदंशाने। दशाश्वतिशाये
यङ्किश्चश्चवेदत्यस्य अवयवस्याद्विर्द्वित्वं। दंदशायइतिस्थितेमध्ये नःदालोपः।
द्विपदंधातोरूपधाभूतस्यनकारस्यअर्थात्नकारस्यानीयानुस्वारस्यकिंतिव
परेलोपोभवति। अत्रनलोपाधिकारेनकारस्यादेशत्वात्स्थानुस्वारस्यलोपः।
विभक्तिकार्यंप्रागवत्। दंदश्यतेमशकः एवंभंजभ्रामइनोमश्चोरनोकंकारः क
द्विकार्यार्थः। भजयङ्द्वित्वं। पूर्वस्य हलादिःशेषः रूपानामितिपूर्वस्य कः। तंभजपा
नुकानप्याप्रहंतोमंनोदंनोहस्तीनरूनूवस्नानूवभज्यते। अतिशायेनभनक्ती
त्यर्थः। वरफलोविनिा। वरफलइत्यतयोर्धातोःद्विलवकनेसतिद्विलकरणानंतर

स्मारिणप्रयोज्यानि। सूत्रं। आः शश्वतः ह्रायङि प्रत्यये परे द्विले कृते सति पूर्वस्
भूषिनोऽकारस्य आकारो दीर्घो भवति। यङ्लुक्यपीति वक्तव्यमिति न वा वदति
विग्रहः। अतिपापच्यीति इत्यादि सिध्यति। तथा गमादीनां नेति वक्तव्यमिति न जं
गम्यते इत्यादौ न पूर्वस्याकारः। पच व्यक्तीकरणे न पच्यतीति विग्रहः। अतिमा यय
ङ्द्विस्त्वन्त इत्यकारलोपः। ते अपृक्त इति स्त्रिदो पापच्यते इत्यादि। पापच्येन
पापच्यता। अपापच्यत। एवं लुङ्गणेषु प्रागवत्। णवादिषु लङ्ग्राम प्रत्ययः। यत
इत्यलोपः। अत्र नोपिव हस्वादिति। यङः स्थानीयस्य यकारस्य लोपः। पापचामा
स इत्येवेषु पञ्चगणेषु इडागमे कृते अलोपो साबाद्विवत्। यङ्प्रत्ययान्तस्य य
ङ्लुगन्तस्य वगणस्य अतिरिक्तत्वात् नतु द्वौ नन्निषेधः तेन सिद्धता। पापचिषीष्ट
पापचिता। पापचिष्यते पापचिष्यत। अपापचिष्टा इत्यादि रूपाणि स्युर्यानि
एवं पचः। पापच्यते। अथ विशेषमाह। स्वराद्वावेति। पूर्वहस्वादे रितस्तु तेन्ता
त्स्वरादेर्धातोर्यङ् निषेधः। तदपि स्वरादिषु धातुषु मध्ये पि अटादीनां धातू
नां यङ्प्रत्ययो भवति। इत्यर्थः। अत्रटोतो। अत्र दृष्टान्तो भोजनेऽशाकगतो। ऊर्णु

८७

तौ स्या आदृतेवं॥ एते स्वादयः॥ अट्॥ अतिशयेन कुटिलं वा अठतीति विग्रहे॥ ग
त्यर्थात् कौटिल्ये यङ् वक्तव्य इति केचित्॥ इति यङ्॥ अस्य द्वित्वविषये माह॥ सूत्रं स्वर
हेः द्विर्वचनः॥ द्विपद् हस्वरादेर्द्वितीयो द्विर्निमित्ते सति द्वितीयावयवो वर्णो व्यंजना
नुकः॥ सपूर्वं अद्धि कृतः सन् द्विर्भवतीत्स्वरं एव इति प्रत्ययसहितस्य द्वित्वमित्य
र्थः॥ आबादिवज्जीमित्ति यौ ज्यो॥ अन्यथा अनशो इत्यत्र शकारस्य द्वित्वप्रसंगः स्यात्
इति यसहितस्य टकारस्य द्वित्वं॥ अटट्य इति स्थिते पूर्वस्य हस्वादिरिति पूर्वयका
रलोपः॥ अत इति दिरुक्तः टकारमध्यस्यस्य अकारस्याकारः विभक्त्यादिकं प्रा
ग्वत्॥ अटाट्यते॥ अटाट्येता॥ अटाट्यतां॥ आटाट्यत॥ अटाट्येत॥ अनपि वह
साहितियङो लोपः॥ अटाटामास॥ अटाटांबभूव॥ कृञः एवं आत्मनेपदं नेत्वस्
वौः॥ अटाटिषीष्ट॥ अटाटिता॥ अटाटिष्यते॥ आटाटिष्यत॥ आटाटिष्ट॥ एवं अश
भोजने॥ यङ् सहितस्य शकारस्य द्वित्वाभावे प्राग्वत्॥ अशाश्यते॥ अतिशयेन अश्
नीयं यथा अश्यते॥ ऋ गतौ॥ अतिशयेन ऋयतीति विग्रहे॥ ऋ॥ गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरि
ति ऋकारस्य गुणो अर्॥ ततो रकारस्य य्य इति द्वित्वं पूर्वस्येति यलोपः॥ आत इत्या
कारः शेषं प्राग्वत्॥ अराय्यते इत्यादि॥ एवं कण्णो ऊयते॥ ऊराय्यते प्रवर्णाविष्टः॥

९४

अकारस्य उकारो भवति पाउः परे द्वित्वस्य। वरगाति भन्नगायोः। वरयङ् द्वित्वं। अम
जपानं नस्वाः अनुस्वारः। वरफलो रित्यनेन उकारः। योर्विहेरूनि दीर्घः। वंवर्यते। अ
तिशायेन वरनीति वंवूर्यते। फलति प्यतो यङ् द्वित्वं कपानां। अठं तकपानां। वट
तकपात्ति फस्यपः। नुगागमः। वरफलोरिति अकारस्य उकारो ऽपं फुल्यते। व
ऽः रीक्। सत्वउपधायस्य ऋदुपधः। तस्य ऋदुपधस्य द्वाविपदः। अकारोपधस्य धा
तोः संबंधिनः पूर्वस्य द्वित्वस्य रीक् इत्यागमो भवति। यङि सति। किंतारीइतो वर्तव
र्तेने प्रवर्तने। वर्तृ यङ् द्वित्वं। रः। अनेन पूर्वस्याग्रे रीः। विभक्तिकार्यं प्राग्वत्। वि
तंवात्नीमु वरीवृत्यते। आतिशायेन वर्तते इत्यर्थः। वरीइत्येतावरीवृत्यतां अवरी
वृत्यते। अवरीवृत्तां वन्जे इत्वरीवृत्यमीष्व। वरीवृतिता। वरीवृतिष्यते। अवरीवृत्ति
ष्टा इत्यादि द्वितलकारस्य पापाणि। एवं नर्तीगात्रविक्षेपे। अगमोटने। नत्यार्थे
इसमर्थः। ईकारईदित्कार्यार्थः। प्राग्वत्साधना। नटः नरीनृत्यते। १ ग्रथा पर
पृच्छते। ग्रहस्य द्वितौ संप्रसारणं। ततो द्वित्वं। नतो रीक् आगमः। एवं व
श्च्यते। १ नरीगृह्यते। १ जा पपदादिधातूनां विशेषमाह॥ पदञ्जसइति।

86

८८

पदं गतौ॥ स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु एते त्रयो धातवः। अधःपतने। वंचु गतौ। कसु कांतौ। हिंसायां च। पत्लृ गतौ। स्कंदिर् गतिशोषणयोः। इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्य द्वित्वस्य यङि सति नीगागमो भवति॥ नीङ् इत्यागमो भवति। कचित् यङ्लुकीत्यपि दृश्यते। पदँ यङ्। द्वित्वं। पूर्वं उपउपसर्गः। अधिहृत वाक्येन पूर्वस्य नीङ् इत्यागमः। इदं न उपपनीपद्यते। नोपद्यते न पद्यते न युज्यत इत्यर्थः। उपपनीपद्यते। उपपनीपद्यतां। उपपनीपद्यत। स्रंसु यङ्। नोल्लोपः। द्वित्वं पूर्वस्य हस्वादिरिति रलोपः। ङ्नानीस्रस्यते। एवं ध्वंसु यङ्। नोल्लोपः। पूर्वस्य हल् च लोपः। अपानीभेति घस्यदः। दनीध्वसेन। एवं भ्रंसु बनीभ्रस्यते। एवं कसु च नाकस्यते। एवं वंचु वनीवच्यते। पतॢ सस्य पनीपत्यते। स्कंदिर् यङ्। नोल्लोपः। इत्यनुस्वार लोपः। ष्टु इति द्वित्वं। शारखपा इति सलोपः। कुहोश्चुः विभक्तिकार्यं प्राग्वत्। चनीस्कद्यते। इत्यादि सूत्रं। ऋतोऽद्भिः। द्विपदं। ऋकारस्य यङ् सति रिङ् इत्यादेशो भवति। कृ यङ् अनेन रिआदेशः। द्वित्वं पूर्वस्य हलः लोपः। कुहोश्चुः पूर्वस्य यङ्। गुणः। येदिति दीर्घः। शेषं प्राग्वत्। चेक्रीयते। अतिशयेन करोतीति चेक्रीयते। एवं हृञ् हरणे जेह्रीयते। वृञ् वरणे वेव्रीयते। कन्यावरं वेव्रीयते अतिशयेन वृणोति। मृङ् प्राणत्यागे। अतिशयेन म्रियते मेम्रीयते। डुदाञ् दाने यङ् प्रत्ययः। दा देशियाकारस्य ईकारे कृते द्वित्वं पूर्वस्य यङ्। गुणः। येदीर्घः। विभक्तिकार्यं देदीयते। पा पाने इत्यस्य पेपीयते। डुधाञ् देधीयते। देष्टायते। जेगीयते। जहीयते इत्यादि। एवं मेमीयते। देपूरणे घने। दाप् नेइत्यत्यो स्त्रशासयते।

७५

भवति।घ्रा ध्मा यङि इकारो वक्तव्यः।जेघ्रीयते देध्मीयते॥ इति अतिशयार्थे यङ्प्रत्ययांतप्रक्रिया॥

अथ लुगंतप्रक्रियामाह॥ सूत्रं।वा ३ अन्यत्र ७ १ द्विपदं।इह स्फुतिसूत्रे दंते यङ् धातोः उक्प्रत्ययेपरे भवतितत्संनियोगे च यङो लुक्॥ स्थितः।यतः सरस्वतीदत्तसूत्रेषु यङ् उक्लुक्॥वान्यत्र इति सूत्रक्रमोऽस्ति।ततोऽत्रदत्तो कृष्यितं।लुगित्यनुवर्त्तते।उक्प्रत्ययेपरे यङो लुक् उपदिष्टः।ततो वान्यत्रापि ज्ञेयं।अन्यत्रेति उक्प्रत्ययसंयोगं विनापि यङ्प्रत्ययस्य वा लुग्भवति।वाग्रहणात् लुक् विलोपो न भवति अपि।तेन पक्षे वाक्यमेव पुनर्यङि लुगाधिकमुपदिशति।अनेपि चेति।वपुनः हसादुत्तरस्य अनपि विषये आर्द्धधातुके विसर्ज्जितः षत्कलोपो भवति।यथा पापच्यामास इत्यादौ ~~[illegible]~~ हसादिति किं स्वरादुत्तरस्य तु यङोऽनपि विषये न लुक्।यथा बोभूयामास इत्यादौ।तथा अतिशयेन भूयते बोभूयते इत्यादौ न यङो लुक्।द्वेः स्वरेणोपधाया गुणः।द्वि रिति द्विरुक्तस्य धातोरुपधायाः स्वरेपरे गुणो न भवति।यद्यपि ककारङकारानुबंधरहितः स्वरो गुणबाधको न भवति तथापि स्वरेपरे गुणो न भवति।बोभुजीति वर्द्धतीति इत्यादिवत्।अपित्वादात् स्वरात्परात् बोभुजि इत्यादौ गुणो भवत्येव।अथ यङो लुकि कृते पदनियममाह।यङ्लुगंतमित्यादि।यङ्लुगंतधातुरूपं परस्मैपदप्रयोज्यमित्यर्थः।तच्च कौदिवत्साध्यं।तेन कादिवत् वा अप्रत्यये कृते कादेर्द्विस

लोपः। ज्ञादेवच्छ इष्टव्यं इति चकारात् चर्करीतादौ कृते निरनुभवति। अद्विरुक्तइ
ति भणनात् द्वित्वं न भवति। ति द्विरिति अतोऽन्। अन उस् इत्यादि सूत्राणां प्राप्ति
र्भवति। लुकि सतीति। इ च वर् च सश्च म् च स्म् ताः स्मिन् तु स्मि॥ आदौ खसे च पेति द
स्यतः। स्च्ं यङि लुकि कृते पिति दकारे सकारे च परे वा इकारागमो वक्तव्यः। पच्
यङ् द्वित्वं। आतइति पूर्वस्याकारस्य आकारः। पापच्य इति स्थिते। वान्यत्रेति य
ङो लुक्। ततः पापच् इति यङ्लुगन्तो धातुः सधातुरिति संज्ञायां तिबादिः। पित्सु
रूपद्वयं। अपृक्तत्वे रि। ज्ञादेर्लुक् द्विरुक्तवान्न द्वित्वं। लुकि सति पिति स्मि इति वा
इकारागमः। पापचीति। चोः कुः। पापक्ति द्विरिति अतोऽन्। पापच इति लिपि
कृत इकारागमः। अन्यत्र केवलं चोः कुः। उभयत्रापि क्लिलां पापचीमि। पापच्मि
घपघयोस्तु। चोः कुः। पापक्तः। पापक्ति उत्तमपुरुषेपि एकत्र इकारागमः। अन्य
त्र न विशेषः। पापचीमि। पापच्मि। पापच्वः। पापच्मः। अतिशयेन पचतीति
पापचीति। इति निरुक्तिः। एवं वदव्यक्तायां वाचि॥ इत्यस्य यङ्लुकि विभक्ति
कार्ये च कृते खसे च पा इति दस्यतः॥ वावदीति। वावत्ति। वावत्तः। वावदति।
इत्यादिरूपाणि। तथा यङ्लुगन्तानां शेषासु विभक्तिषु रूपाणि॥ यथा पापच्यात्
पापच्यातामित्यादि। आशीः पापचीतु। पापक्तु। पापक्तात्। पापक्तां। पापचतु।

द्वे। हौऽभ्यासाद्धिर्हेः। चोः कुः। अभ्यासे जबाः। पापरघ्य। पापक्कात्। इत्यादि। अनद्यत
ने। दिप्। सिपोः रूपद्वयं। एकत्र इकारागमः॥ अन्यत्र दिस्योर्हसात्। दिपि सिपोर्लो
पः। चोः कुः। अपापचीत्। अपापक्। अपापक्ताइत्यादि। अनउस्। अपापकुः।
शेषं सुगमं। परोक्षे पापचामास। पापचांबभूव। इत्यादि। आशिषि। पापप
च्यात्। पापच्यास्तामित्यादि। तादौ पापचिता। पापचितारौ। पापचितारः।
इत्यादि। यङ्लुगंतस्य च गणव्यतिरिक्तत्वादइनेन निषेधः। अनिडपि
धातुः प्रत्ययांतः सन्नुसेट् भवति। एवं भविष्यदर्थे पापचिष्यति। पापचिष्य
तः॥ क्रियातिपत्तौ। अपापचिष्यत्। अपापचिष्यतां इत्यादि। भूतार्थे
अपापच्। दिप्। भूते सिः। सीसता स्यापामित्यादिना इडागमः॥ सेरिति
द्वितीय इट्। इटइटीति सेर्लोपः। सवर्णे दिवादावट्। अपापचीत्। द्विव
चनादौ तु सिप्रत्यय इडागमः॥ किल्ला॰ ष्टुभिष्टुः। अपाचिष्टं। अनउ
स्। शेषं सुगमं॥ एवं घटचेष्टायां॥ संभ॰ वनीयां। यङ्। द्वित्वे। कुहो
श्चुः घस्यषः। अपानामिति अस्य जः। आतइत्याकारस्य लोपः॥ वान्य
त्रेति यङो लुक्। संज्ञाघट् इति परस्मैपदे आम्बन्दोऽक्रिया। ईप्रत्यया

(४४)

दिकं। तकारथकारेष्वपि शिष्टुः। इत्यादिक्रमेण टकारस्य ठकारः। भवति। संजाघटीति। सं
जाघट्टि। संजाघट्टः। द्वे। संजाघटीति। संजाघटीषि। संजाघट्टि। संजाघट्ठः। संजाघट्ठ।
संजाघटीमि। संजाघट्वः। संजाघट्मः। इत्यादि। अतिशयेन घटतीति। संजाघटीति।
विधौ। संजाघट्यात्। आशिषि। संजाघटीतु। संजाघट्ठ। अनद्यतने। असमजाघटी
त्। असमजाघट्। अनद्यतनवत्। यङ्लुक्। द्वित्वं। यङोतिपूर्वस्य गुणः। रूपाणां। वा
न्यत्रेति यङो लुक्। तिबादयः। अपो लुक्त्वं। पित्सु गुणः। ईकारागमश्च। स्पर्धयं
संपूर्वः। संबोभवीति। संबोभोति। ङित्सु न विशेषः। संबोभूतः। द्वे। अंतोऽत्। नुधा
तोरित्युव्। अनेकस्वरस्येत्यादौ तु शाङ्गात् वत्याभावः। संबोभुवति। बोभवीषि। बो
भोषि। बोभूथः। बोभूथ। बोभवीमि। बोभोमि। बोभुवः। बोभूमः। बोभूयात्। बोभ
वीतु। बोभोतु। बोभूतात्। अबोभवीत्। अबोभोत्। अबोभूतां। अबोभवुः। अबो
भवीः। अबोभोः। बोभूवांचकार। बोभूयात्। १ बोभवीता २ बोभविष्यति ८
अबोभविष्यत। ९ अबोभूत। १० एवं अतिशयेन जुहोतीति। जोहवीति। जोहोति।
णुस्तौतौ। नोनवीति। नोनोति। लिहूच्। लेलिहीति। लेलेढि। इत्यादि शागवत्। इति
शेषविभक्तिष्वपि रूपाणि ज्ञेयानि। अथ यङ्लुगंतेषु ऋकारांतानां ऋदुपधा
नां च धातूनां विशेषमाह। ऋकारांतानामित्यादि। ऋकारांतानां ऋदुपधादीनां

तथाऽऋदुपधानां चर्कृदादीनां वृतु वर्त्तने इत्यादीनां यङो लुकि सति पूर्ववद् द्वित्वस्य सत्कृ रिक्‌
रीगाविति प्रत्येकमागमत्रयं भवतीत्यर्थः। किं यादंतैः रुक्‌ इत्यत्र अनुकारेण ऋकारोच्चारणार्थः।
अतो इर इत्यागमः। रिङ्‌ इति यथास्थितौ स्वतो रिः ह्रस्वस्यापवादः। कृञ सर्वत्र यङः द्वि
त्वं। र इति ऋकारस्याकारः। कुहोश्चुः। वान्यत्र। ऋकारांतानामित्यादिना मेकत्र
वकाराग्रे र इत्यागमः। द्वितीये रि। तृतीये री। चरकृ। चरिकृ। चरीकृ। इति स्थिते
तिवादिः। पिच्छुष रूपाणि। तिप्सिपमिपां तु किं सति पिति च मि वेकारो गुणश्च।
शेषेषु केवलं गुण एव। चर्करीति। चरिकरीति। चरीकरीति। चर्कर्ति। चरि
कर्ति। चरीकर्ति। द्विवचबहुत्वयोस्तु रुक् रिक् रीक् मा आगमे भुञ्ज सके त्री
णि त्रीणि रूपाणि। बहुत्वे तु द्वेरिति अंतोऽत्‌। चर्कृतः। चरिकृतः। चरीकृतः।
ऋरं। चर्कृति। चरिकृति। चरीकृति। इति प्रथमपुरुषे द्वादश रूपाणि। एवं म
ध्यमपुरुषे द्वादश। १२ चर्कर्षि। चरिकरीषि। चरीकरीषि। चर्कर्षि। चरि
कर्षि। चरीकर्षि। चर्कृथः। चरिकृथः। चरीकृथः। चर्कृथ। चरिकृथ। चरीकृथ।
उत्तमपुरुषे द्वादश। १२ चर्करीमि। चरिकरीमि। चरीकरीमि। चर्कर्मि। चरिक
र्मि। चरीकर्मि। चर्कृवः। चरिकृवः। चरीकृवः। चर्कृमः। चरिकृमः। चरीकृमः।

एवंषट्त्रिंशद्रूपाणिवर्त्तमानेस्युः। विधिसंभावनयोः कृकृरिकृरीकृ। आगमेन
प्रत्येकंत्रैविध्येनवानामपिवचनानां २७ रूपाणि। वर्कृयात्। वरिकृयात्। वरी
कृयात्। वर्कृयातां। वरिकृयातां। वरीकृयातां। वर्कृयुः। वरिकृयुः। वरीकृयुः।
वर्कृयाः। वरिकृयाः। वरीकृयाः। वर्कृयातं। वरिकृयातं। वरीकृयातं। वर्कृया
त। वरिकृयात। वरीकृयात। वर्कृयां। वरिकृयां। वरीकृयां। वर्कृयाव। वरि
कृयाव। वरीकृयाव। वर्कृयाम। वरिकृयाम। वरीकृयाम। तुबादोईकारा
गमेत्रीणिरूपाणि। इकाराभावेत्रीणिरूपाणि। तातङादेशेनत्रीणिरूपा
वर्करीतु। वरिकरीतु। वरीकरीतु। वर्कर्तु। वरिकर्तु। वरीकर्तु। वर्कृतात्।
वरिकृतात्। वरीकृतात्। एवंतुपिनवरूपाणि। द्विवचनेत्रीणिरूपाणि। व
र्कृतां। वरिकृतां। वरीकृतां। बहुवचनेत्रीणिरूपाणि। द्विरियंतोऽत्। कृरं।
वर्कृतु। वरिकृतु। वरीकृतु। इतिप्रथमपुरुषे११ रूपाणि। मध्यमपुरुषेहो
वातङादेशेऽ६ रूपाणि। वर्कृहि। वरिकृहि। वरीकृहि। वर्कृतात्। वरिकृतात्।
वरीकृतात्। द्वित्वबहुत्वयोः त्रीणित्रीणिरूपाणि। वर्कृतं। वरिकृतं। वरीकृतं।

वर्कृत। वरिकृत। वरीकृत। एवं मध्यमपुरुषे १२ उत्तमपुरुषे तु त्रिष्वपि वचने रुकृ रिकृ री
कृ आगमभेदेन ९ रूपाणि। पित्वाद्गुणः। ञ्नोर्णोः स्वरहीनं वर्कराणि। वरिकराणि। व
रीकराणि। वर्कराव। वरिकराव। वरीकराव। वर्कराम। वरिकराम। वरीकराम। आ
शीःप्रेरणयोः षट्त्रिंशद्रूपाणि। अनद्यतने त्रिष्वीकारः। त्रिष्वीकाराभावे षट्स्वपि
गुणः। इकारागमाभावे त्रिष्वपि दिस्योर्हसादिति दिपलोपः। परस्य सोः। अवर्करी
त्। अवरिकरीत्। अवरीकरीत्। अवर्कः। अवरिकः। अवरीकः। द्विवचने त्रीणि। अवर्कृ
तां। अवरिकृतां। अवरीकृतां। बहुवचने त्रीणि। अनतस्सः। गुणः। अवर्करुः। अवरिकरुः।
अवरीकरुः। एवं प्रथमपुरुषे १२ रूपाणि। एवं मध्यमपुरुषे १२ अवर्करीः। अवरिकरीः।
अवरीकरीः। अवर्कः। अवरिकः। अवरीकः। अवर्कृत। अवरिकृतं। अवरीकृतं। अवर्कृ
त। अवरिकृत। अवरीकृत। उत्तमपुरुषे नव रूपाणि। अमि गुणः। अवर्करं। अवरि
करं। अवरीकरं। अवर्कृव। अवरिकृव। अवरीकृव। अवर्कृम। अवरिकृम। अव
रीकृम। एवमनद्यतने रूपाणि। णबादिविभक्तिषट्के तु प्रत्येकं २७ रूपाणि। तत्र
णबादौ। वर्करामास। वर्करांबभूव। वर्करांचकार। इत्यादि। नवसु वचनेषु प्रत्येकं

(१८)

त्रीणि रूपाणि। एवं त्रोषा स्वपि विस्त क्लिप्सु ऋकारांतानां यङोदाहरणानि। वर्करां चकार। वरि
करां चकार। वरीकरां चकार। वर्कृयात्। वरिकृयात्। वरीकृयात्। ६ वर्करिता। वरिकरि
ता। वरीकरिता। ७ वर्करिष्यति। वरिकरिष्यति। वरीकरिष्यति। ८ वर्करिष्यत्। वरि
करिष्यत्। वरीकरिष्यत्। ९ अवर्करीत्। अवरिकरीत्। अवरीकरीत्। १० अवर्कः। १०
इत्यादि। एवं सृगतो। सर्सरीति। सरिसरीति। सरीसरीति। सर्सर्ति। सरिसर्ति। सरी
सर्ति। मृङ् प्राणत्यागे। मर्मरीति २ धुञ्। वर्वरीति २ वृञ् वरणे। वर्वरीति। ३ अथ ऋ
दुपधानां। तत्र वृतु वर्त्तने। वृत्। यङ्। द्वित्वं। रः। त्रिषु स्थानेषु रुक् रिक् रीक्। आगमाः
वान्यत्रेति यङो लुक्। वर्वृत वरिवृत वरीवृत इति स्थिते। तिवादि विस्त क्लिप्सु रूपत्र
ये ईकारागमः। रूपत्रये न ईकारागमः। द्वे स्वरे पि क्सु उपधाया गुण निषेधः। ईकारा
भावे तु स्वरा भावात् गुणः। वर्वृतीति। वरिवृतीति। वरीवृतीति। वर्वर्त्ति। वरिवर्त्ति।
वरीवर्त्ति। उपधाया लघोरिति गुणः। द्वित्वे बहुत्वे त्रीणि रूपाणि। द्वेरिति अतो अ
त्। वर्वृतः। वरिवृतः। वरीवृतः। वर्वृतति। वरिवृतति। वरीवृतति। एवं १२ मध्यमपु
रुषे १२ उत्तमपुरुषे १२ विधिसंभावनयोः। वर्वृत्यात्। वरिवृत्यात्। वरीवृत्यात्। व
रीवृत्यात्। इत्यादि २७ रूपाणि। आशीः प्रेरणयोः। द्वेः स्वरे नोपधाया गुणः। वर्वृ

तीतु। वरिवृतीतु। वरीवृतीतु। पक्षे। स्वरान्तत्वाभावाद्गुणः। वर्वर्त्तु। वरिवर्त्तु। वरीवर्त्तु। वर्वृत्तात्। वरि
वृत्तात्। वरीवृत्तात्। वर्वृत्तां। वरिवृत्तां। वरीवृत्तां। वर्वृततु। वरिवृततु। वरीवृततु। वर्वृद्धि। व
रिवृद्धि। वरीवृद्धि। इत्यादि ३६ रूपाणि। एवं अनद्यतने तातेदिपिपरे त्रिष्वीकारागमः। र
कृरिकृरीकृ। अवर्वृतीत्। अवरिवृतीत्। अवरीवृतीत्। ईकारागमाभावे गुणो दिस्यो
र्हस्वात् दिपो लोपः। संयोगांतस्य लोपः। स्त्वोः। अवर्वः। अवरिवः। अवरीवः। इत्यादि ३
रूपाणि। एवं त्रोषास्वपिविज्ञक्तिषु करोतेर्यङ्लुग्वत्। नवरं। स्वरेन्तपधाया गुणो
न। वर्वृतामास। ३ वर्वृत्यात्। ३ वर्वृतिता ३ वर्वृतिष्यति। अवर्वृतिष्यत्। ३ अवर्वृति
त्। ३ नृतीगात्रविक्षेपेन। नर्नृतीति। नरिनृतीति। नरीनृतीति। नर्नर्त्ति। नरिन
र्त्ति। नरीनर्त्ति इत्यादि। एवं ग्रह उपादाने। अत्र संप्रसारणे कृते ऋदुपधत्वं। ज
र्गृहीति। जरिगृहीति। जरीगृहीति। जर्गर्द्धि। जरिगर्द्धि। जरीगर्द्धि। जर्गृहीतीज
रा दि। एवंतिपि अष्टौ रूपाणि। प्रछ। पर्पृछीति। परिपृछीति। परीपृछीति।
पर्पष्टि। परिपष्टि। परीपष्टि। परीपृछीति। पाप्राष्टि। मर्मृजीति। मरिमृजीति।
मरीमृजीति। एवं वृञ् वरणे। वर्वरीति। वरिवरीति। वरीवरीति। वर्वर्त्ति। वरि

(91)

वर्त्तीवरीवर्त्ती॥ इत्यादिरूपाणि॥ ॥इतियङ्लुगंतप्रक्रिया॥ ॥अथनामतःप्रत्ययां
तानाह॥ ॥सूत्रं॥ कर्त्तुः ९१ यङ् ११ आचारउपमानादितिसूत्रात्उपमानादितिपद
स्यानुवृत्तिर्ज्ञेया। कर्त्तुः प्रधानाश्रयस्यप्रकृत्युपमानंतस्मान्नाम्नः आचारेऽर्थेतद्वदा
चरतीतितद्वदाचारंकरोतीत्यस्मिन्नर्थेयङ्प्रत्ययोभवति। ङकारआत्मनेपदार्थः।
छित्वापवादः। काकः श्येनइवआचरतीतिविग्रहे। अत्रकाकःकर्त्ता। आचरणक्रि
यायांकाकस्यप्रधानत्वात्। तस्योपमानंश्येनः तस्माद्यङ्। श्येनय। ये इतिदीर्घ
सधातुरितितिबादयः ङकारानुबंधादात्मनेपदंते। अपूकर्त्तरि। अदे। श्येनाय
ते। आदादयः। श्येनायेते। श्येनायंते। अदेरुत्यादि। श्येनायेत। श्येनायतां। श्ये
नायतां। श्येनायांचक्रे। ३५ श्येनायिषीष्ट। ६ श्येनायिता। ७ श्येनायिष्यते ८
अश्येनायिष्यत ९ अश्येनायिष्ट। १० इत्यादिरूपाणियथासंभवंज्ञेयानि। ए
वंमूर्खः कर्त्तातस्योपमानंपंडितः तस्माद्यङ्प्रत्ययः। ये। दीर्घः। पंडितायते
मूर्खः। पंडितइवआचरतीत्यर्थः। तथाअप्सरसइवआचरतीतिविग्रहे। अत्र
कुरूपायाः उपमानंअप्सरसः। यङ्। अप्सरस्यङ् इतिस्थिते। यङ्प्रत्ययोव

ङि प्रत्ययेपरेनाम्नःसकारस्य लोपोभवति। इतिसलोपः।येइतिदीर्घः।कुरूपाअप्सरायते। खंओ
जस्।ओजस्वीइवआचरतीतिओजायते।दुर्बल।अत्रतद्धितप्रवृत्तिः।खंजइवआचरतीतिखं
जायते।पंगुः।पयसःशब्दसंबंधिनःसकारस्ययङिपरेवालोपोभवति।यत्रसकारलो
पस्तत्रयेइतिदीर्घः।द्वितीयेस्वरःप्यायते।पयस्यते।तक्र।सूत्रं।आचारे ७१ उपमान
त् ५१ मध्येएअपूर्वोलोपिः।सामान्येनकर्मणःउपमानवाचिनःशब्दात्आचारेर्थेयप्र
त्ययोभवति।तस्मिन्यप्रत्ययेसतिअकारस्यईकारोभवति।पुत्रमिवआचरतीतिवि
ग्रहे।अनेनयप्रत्ययः।अकारईकारः।तिप्।अपूकर्त्तरि।अदे।भवनिवत्।उपाध्यायेगुरुः।
त्रिष्यंपुत्रीयति।पुत्रमिवगण्यतीत्यर्थः।एवंप्रादौयप्रत्ययः।प्रासादीयतिकुट्यां।कुटिवि
षयेप्रासादबुद्धिमाचरतीत्यर्थः।क्वचित्कुट्यांभित्तिंप्रासादीयतिइतिदृश्यते।वकारा
त्क्वचित्प्रयोगेयप्रत्ययस्यलोपोभवति।यथाअश्वइवआचरतीतिअश्वति।गर्दभमि
इवआचरतीतिगर्दभति।सूत्रं।इच्छायां ७१ आत्मन् ६१ सः ११ धातोआत्मनइतिधातो
रर्थेसंबंधिन्यांइच्छायांवाच्यमानायांइच्छारूपेर्थेवाच्येसतितस्मात्क्वातोःसप्रत्य
योभवति।अतआह।सात्वेदिति।साइच्छावेत्तस्यसंबंधिनी।आत्मसंबंधिनीधात्व
र्थसंबंधिनीचेत्भवति।तदासप्रत्ययोभवति।तदासप्रत्ययेद्वित्वेस्यनुवर्त्तते।

92

सप्रत्ययसंयोगे धातोर्द्वित्वं भवति। सूत्र। भवितुमिच्छतीति विग्रहे। सप्रत्ययः। द्वित्वं। ह्रस्वः। स्व
पानां। क्विः। नचत्रसीस्तितासीस्यपामिट इत्यादिनाइडागमः कथं नक्रियते इत्याह। सूत्रं।
उष्ठ ऊष्ठ इत्यस्मात् वुः। द्विपद। उष्ठ ऊष्ठ इति द्विदिकृता बालावबोधार्थं समासोऽदर्शितः।
उ वर्णांतात् ऊ वर्णांतात् य इत्युपादानेगुह संवरणइत्येतास्माप्परस्य सप्रत्यये स्य
इडागमो न भवति इति इडागमनिषेधः। नचत्रगुणः कथं नक्रियते तत्राह। सूत्रं। न१५
अनिट् ७१ न इट् यत्र सोनिट् तस्मिन् सेइट्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति। ते
न बुभूषति पू। अपूकर्त्तरि। अदे। बुभूषति। १ बुभूषेत्। ७ बुभूषतां। ६ अबुभूषत्। १
बुभूषामास। ८ यादादौ यत इत्यलोपः। बुभूष्यात्। ९ अग्रे चतुर्ष्वपि सर्वत्र परस्मै
पदे इडागमः। यत इत्यलोपः। सिता। बुभूषिता। बुभूष्यति। अबुभूष्यत्। १ अबुभू
षीत्। ९ अबुभूषिष्ठा इत्यादि। अथ सप्रत्ययांतस्य भावे कर्मणि दशलकाररूपाणि।
बुभूष्यते। बुभूष्येत। ८ बुभूष्यतां। ८ अबुभूष्यत। ८ बुभूषामासे। सीस्तितासीस्यपामिट्।
बुभूषीष्ट। ९ बुभूषिता। ८ बुभूषिष्यते। ८ अबुभूषिष्यते। ८ अबुभूषिष्ठ। ९ ।७०। इत्यादि।
सूत्रं। से दीर्घः। से ७१ दीर्घः ११ सेप्रत्यये परे धातोः स्वरस्य दीर्घो भवति। विज्ञ भय
ने। वि। सप्रत्ययः। विणोतेः सणादावित्यादिना किः। ततो द्वित्वं। कुहोश्चुः। से दीर्घः।

क्लिशा। तिबादि विस्तक्लिकार्यंप्रागवत्। चिक्लीर्षतीति पक्षे क्लिशा आदेशाभावे। चिक्लीषति। इत्यादि।
नैकस्वरादनुदात्तादिति इट् निषेधः। कृ। सम्प्रसयः। द्वित्वं। कुहोश्चुः। प्रपानां। सेदीर्घः। चिक्लीषा
उ क्रूषति। होतुमिच्छतीति जुहूषति। इत्यादि नैकस्वरादनुदात्तात् इट् निषेधः। जिजये।
सपरोक्षये जेर्गिरिगि आदेशः। कुहोश्चुः। शेषंप्रागवत्। जेतुमिच्छतीति जिगीषति। ९ यु
मिश्रणे मिळने। अमिश्रणे च। यवितुमिच्छतीति युयूषति। रू शब्दे। रुरूषति। वुःसेट् इति
इट् निषेधः। एवं षु प्रसूतौ। स्तोतुमिच्छतीति तुष्टूषति। सूत्रं। इ११ सांके। अः ६।१ से ७१
त्रिपदं। इयं स्वरे। सम्प्रत्यये परे पूर्वस्य द्वित्वकृते सं बोधिनो कारस्य इकारादेशो भवति।
इष्व अश्व मः इति वृत्तौ पृथक्पदद्वयं दर्शितं निःसंदेहार्थं। पच्। सम्प्रसयः। द्वित्वं। यः से
पूर्वस्य इकारः। चोः कुः। पिपक्षति काष्ठेन। पक्तुमिच्छतीत्यत्र काष्ठेनेति साधन
स्य किं पाकेन संबंधि [illegible] किंवा इच्छया इत्याकांक्षायामाह। गुणादिति। सात् सप्रत्य
यादन्यत्र अन्यस्मिन्स्थाने अन्ये षु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो धात्वर्थं गुणो अमुख्यः। प्रत्
यार्थो मुख्यः। सप्रत्यये तु धातोरर्थो मुख्यः। अतोऽत्र काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र काष्ठेन
साधनस्य तेन यः पाकलक्षणो धात्वर्थः। स्तमिच्छतीत्यर्थः। अन्यथा पाके काष्ठेन इच्छ
तीति स्यात्। अत्र इषु धातोः इच्छार्थस्य गौणत्वं। पाकस्य मुख्यत्वं। अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छां

९३

७
।२।२
२५

प्रतिसाधनत्वात्सायेकिंपाकलक्षणंप्रकृत्यर्थंप्रतिसाधनत्वं·पापाने।सप्रत्ययः।द्वित्वं·
ह्रस्वः।यः·सेइतिइकारः।विसर्गकिकार्यंप्राग्वत्।पिपासतिर्ग्रजहानौसागे।सयङ्।
सप्रत्ययः।द्वित्वं।पूर्वस्यहसादिङ्यादि।यलोपः।यः·से।चोःकुः।क्त्वा·खसेत्वपा·
कषयोगेक्षः।त्यक्तुमिच्छतिइतिसक्षति।वक्तुमिच्छतीतिवृक्षतिग्रहउपादाने·सप्रत्ययः।
कषयोगेक्षः।त्यक्तुमिच्छतीतिसक्षति।ग्रहादिकिति·वेतिसंप्रसारणं·रःइतिपूर्वस्मिकारस्याकारः।कुहोश्चुः।यस्से।होढः।आदिजबा
ग्रहाकिति·वेतिसंप्रसारणं·रःइतिपूर्वस्मिकारस्याकारः।कुहोश्चुः।यस्से।होढः।आदिजबा
नामितिगस्यघः।षढोःकः·स्से।क्त्वा·कषयोगेक्षः।जिघृक्षति।र्ग्राग्वत्।ग्रहीतुमिच्छ
तीतिजिघृक्षति।घ्रसंघर्षे।ईस्स्यापिजिघृक्षतीतिरूपं।एवंगुहसंवरणे·जुघुक्ष
तीतिजिघृक्षति।घसंघर्षे।ईस्स्यापिजिघृक्षतीतिरूपं।एवंगुहसंवरणे·जुघुक्ष
ति।प्रच्छ।प्रष्टुमिच्छति।किच्चेसंप्रसारणं।द्वित्वं।हसादिःशेषः।रः।यस्से।सिस्योःएच्छ
दीनाबाइट।पिपृच्छिषति।पिपृच्छिषतेइत्यादि।प्रष्टुमिच्छतीतिपिपृच्छिषति।हतेरि
ति।हतेर्घतिःपुरःसप्रत्ययोणिद्भवति।हन्।सप्रत्ययं।द्वित्वं।कुहोश्चुः।स्पानायःस्वे
अत्रणिवात्हनोघइतिहस्यघः।अतउपधायाइतिवृद्धिश्चभवति।नश्चापदान्तेऽं
तुमिच्छतीतिजिघांसति।सप्रत्ययः।सतउदुरु।द्विपदं।किति।ङिति·वर्जीप
रेसतिऋकारस्यइरूभवति।कर्तुमिच्छतीतिविग्रहे।सप्रत्ययः।से·दीर्घः।सा।अने
नइर।ततोद्वित्वं।कुहोश्चुः।चोर्विहसे।क्त्वा·तिबादिविभक्तिकार्यं।चिकीर्षति।अ
सार्वधातुकइति।अयमितियः।ऋतइतितरकर।ऋकारस्येरू।क्रियतेस

विधिः सार्वत्रिको न। सर्वत्र भवतीति सार्वत्रिकः। न सार्वत्रिको असार्वत्रिकः। सर्ववैय्याक
रणसंमतो न। किंतु प्रायः ऋकारस्यापि इर् भवति। यथा गुणादिके कण्वप्रत्यये परे ह्रन
धातोः ऋकारस्यापि इर्। हिरण्यमित्यादि। ऋत्र विकरणे इत्यादि। त्यादित्यादौ ऋकारस्य
सद्भावात् ऋत इति सूत्रन्यासः। शास्त्रांतरे ऋवर्णस्येव इरादेशो नास्ति। हृञ्। छिल्लरः।
कुहोश्चुः। अपानां यस्से। सेदीर्घः। ऋत इर्। क्विप्। विसर्जिकायेव। परिहर्तुमिच्छतीति
परिजिहीर्षति। एवं तत्प्लवनतरणयोः। तृ धातुः प्लवने स्नानार्थे जलतरणार्थे च। यद्वा
प्लवनं गमनं तु। तरितुमिच्छतीति तितीर्षति। यूवअच्च यत्। तस्य यतः ६१ यकारस्य
अकारस्य अनपि विषये लोपो भवति। वर्त्तमान १ विधिसप्तावना २ ओ ह्रीः त्रेरणा
अनद्यतन। ४ इति विभक्तिवर्जिते अन्यप्रत्यये परे। चिकीर्षकर्मणि आत्मने ते। यकूच
तुर्षु। अत्र कित्यात् अत इति यकारलोपः। चिकीर्ष्यते देवदत्तेन इत्यादि कर्मणि प्रयोगः
पचू। अतिशायेन पक्ता इति विग्रहे। [illegible] ता। अनिडपि धातुः प्रत्ययातः सेड् भवति।
अतः स्निस्ते सादिना इट्। यत इत्य लोपः। ततः पुनर्यत इति य लोपः। ये ह्रा अनपि व ह सादि
ति यङो लोपः। पापच्चिता इतिरूपं। एवं बोभिदिता। मरीमजिता। यकारलोपः। इदानीं आर्थे
सप्तस्य अधिकारे अवसन्नात्या विष्णकोयङ् प्रत्ययोदाहरणानि ति। डु दाञ्दाने। दाइ

९५

श्चायांसप्रत्ययः। द्वित्वं। क्रस्वः। ददास इति। स्थिते। सूत्रं। इस ११ से २१ द्विपदं। दादीनां दा धामि
मा रस्य लभ शक पत् पदां धातूनां स्वरस्य अकारस्य इसादेशो भवति। पूर्वस्य द्वि रूक्तस्य
लोपः। अनेन दा इसस्यादिस्य पूर्वपदस्य च लोपः। सस्तो न पीति सकारस्य तकारः। दातुमि
च्छति दित्सति। १ दित्सते २ धातुमिच्छति धित्सति। मातुमिच्छति मित्सति। प्र पूर्वस्य प्रमि
त्सति। १ प्र मित्सते २ डुलभष प्राप्तौ। लभ। सप्रत्ययः। द्वित्वं। यस्से। अनेन इस पूर्व
स्य च लोपः। खसे च पामस्य पः। स्कोराद्योश्चेति सलोपः। आत्मनेपदे ते। अपकर्त्तरि। अ
दे। लब्धुमिच्छति लिप्सति। रभ राभस्ये। रभ धातु राभस्ये। औत्सुक्ये। परि उपसर्गपू
र्वकस्तु आलिंगनार्थे। रभ्यु आरब्धुं इच्छति रिप्सति। १ पत्लृ गतौ पतने च। लृकारोऽनु
बंधः। पतो वेट्। पत्लृ पतने इत्यस्य धातोः सप्रत्यये परे वा इडागमो भवति। इट्प
क्षे इस पूर्वलोपो न। इटो भावे तु इस आदेशः। पूर्वलोपश्च। तेन रूपद्वयं। यथा पत
स्थाने अ सयत्रापि सप्रत्ययः। द्वित्वं। एकत्र इस पूर्वलोपः। स्कोराद्योश्चेति सलोपः। अ
न्यत्र यस्से इति पूर्वस्य इकारः। पतो वेट् इति इडागमः। क्विलाः तिपू। अदे। पतितुमि
च्छति पित्सति। पिपतिषति। पद गतौ। पित्सति। शक्लृ शक्तौ। शिक्षाहति। आप्लृ व्याप्तौ।
आप्। आप्तुमिच्छतीति विग्रहे। सप्रत्ययः। स्वरादेरिति अकार पकार मध्ये प्रत्ययस

हितस्यसइतिद्वित्वं।पर्वस्यहसादिनिसलोपः।आप्नोतेह्रइः११द्विपदं।आप्नोतर्घा

तोःसप्रत्ययेपरेआकारस्यईकारोभवति।द्विरुक्तस्यवलोपः।यलोपः।स्वरः।तिप्र

अप्।अदे।ईप्सति।अर्धोरिति।अत्राप्तोजनेइत्यस्यधातोःइच्छायामर्थेअनायनाय

प्रत्ययोवाभवति।पक्षेसप्रत्ययएव।अत्रा[illegible]नेएकत्रअनायप्रत्ययः।स्यम

देःपरइतिरास्यद्वित्वंसस्यरस्य।यस्तोसिसतेतिइडागमः।क्विव्वाःअर्शिशिषति।

२९ अशितुमिच्छति।अनीयति।अशिशिषति॥ ॥इतीच्छार्थसप्रत्ययप्रक्रिया॥ ॥

सूत्रं।गुप्भ्यः।पः।गुप्तुकुत्सने।कितृ।तिज्।मान्।बधू।दान्।शान्।इत्यादिभ्योधातु

भ्यःस्वार्थेधात्वर्थेएवइच्छार्थंविनैवदशस्वपिलकारेषुभूतिवसप्रत्ययोभव

ति।तत्संनियोगेनद्वित्वं।अनिर्दिष्टार्थप्रत्ययाःस्वार्थेएवभवंति।गुप्।सप्रत्ययः।

द्वित्वं।कुहोश्चुः।आत्मनेपदे।जुगुप्सते।जुगुप्सांकरोति।निंदतीत्यर्थः।जुगुप्स

ते।जुगुप्सतां३।अजुगुप्सत४।जुगुप्सिषीष्ट।जुगुप्सांचक्रे।जुगुप्सिता।जुगुप्सि

ष्यते।अजुगुप्सिष्यत।अजुगुप्सिष्ट।कितिधातुःरोगापनयनेरोगदूरीकरणेसं

१

सा॰ टी॰ २

९७

त्रायेत्ववर्त्तिः कित्। गुप्स्यः इति स्वार्थे स प्रत्ययः। द्वित्वं। कु होश्चुः। स धातुरिति तिपू। स्य। चि
किछ्सति। वैद्यो रोगं चिकित्सति। निपूर्वकः ऋतो विचिकित्सति संशयं करोतीत्यर्थः। तिज् क्ष
मायां। तिज्। गुप्स्य इति स प्रत्ययः। द्वित्वं चोः कुः। षत्वं। सत्वं। तितिक्षति। तितिक्षते। मु
निर्दुर्वचनानि तितिक्षते। मान विचारणे। मान्। गुप्स्य इति स प्रत्ययः। द्वित्वं। क्रास्यः। यः
से। मानादीनामिति। मान् बध दान् शान् इत्येतेषां पूर्वस्य द्विरुक्तस्य से परे दीर्घो वि
कल्प्यः। अनेन पूर्व इकारस्य दीर्घत्वं। नश्चापदांते। मीमांसते। विचारयतीत्यर्थः।
बध धातुः निंदायां। स। द्वित्वं। यस्से। अनेन दीर्घः। आदिजबानामिति बस्य पः। कसेत्व
पाघस्पता। बीभत्सते। दान् शान् एतौ धातू तजनेत्र शास्त्रादिती छणीकरणे। दीदांस
ते। आयः ११ एकपदं। गुपू रक्षणे। धूप संतापे। पण पन विच्छि इत्यादिभ्यो धातुभ्यः स्वा
र्थे आय प्रत्ययो भवति। गुपू रक्षणे। ऊकारो ऊदितो वा इति कार्यार्थः। गुपू। अनेन आ
य प्रत्ययः। लघूपधायाः लघोर्गुणः। गोपायति। गोपायते। गोपायेत। गोपायतां। आगो
पायत इत्यादि। धूप संतापे। आपदाने। धूपायते। पण व्यवहारे स्तुतौ च। पणायते।
स्तुतौ वेच। व्यवहारे तु पणते। एवं पन् धातुरपि पनायते। स्तुतं नाम्नो यद्वा स्व
पं च पदं। नाम्नः इच्छायां मर्थे य प्रत्ययो भवति तस्य य प्रत्यय संयोगे अकारस्य

८४

ईकारो भवति। पुत्र। आत्मनः पुत्रमिच्छतीति विग्रहे। यः। अकारस्य ईकारः। पुत्रीयति। एवं
धनमिच्छतीति धनीयति। ८ काम्यमपीति। नाम्नः इच्छायामर्थे काम्यप्रत्ययमपीच्छति। वि
ष्ट इति शेषः। पुत्रमिच्छतीति पुत्रकाम्यति। ९ करणे यः। कंड्वादिभ्यो नामभ्यः करणेर्थे
यप्रत्ययो भवति। कंडू। कंडूं करोतीति कंडूयति। वरिवस्यति। चकारात् अश्ववृष
यो मैथुनेच्छायां य प्रत्यये सुगागमश्च। अश्वेन मैथुनमिच्छतीति अश्वस्यति। वडवा।
वृषेण मैथुनमिच्छतीति वृषस्यति गौः। क्षीरलवणयोर्लालसायां यः प्रत्ययः सकश्च। क्षी
रस्य लालसां करोतीति क्षीरस्यति बालः। लवणस्य लालसां करोतीति लवणस्यति
उष्ट्रः। दधीत्याह। भोजनेच्छायां यप्रत्ययः सुगमसुकश्च वक्तव्यौ। दधि इच्छति दधिस्य
ति। पिपासायां उदकशब्दात् न्य प्रत्ययः कलोपश्च। उदकं पातुमिच्छति उदन्यति। सू
त्रं। णि ११ डिद्वर ११ करणो करणेर्थे णि प्रत्ययो भवति। स च डित्। घटशब्दः। घटं कंटं क
रोतीति विग्रहे। अनेन करणेर्थे णिः। अकारो णिकार्यार्थः। टध्यर्थः। इ। डित्वाट्टिलोपः।
अत उपधायाः ७ इति वृद्धिप्राप्तौ। विशेषमाह। सूत्रं। मितां ८३ ह्रस्वः। धातुपाठे ये धा
तवो मित इत्येवं पठिताः मित्संज्ञाः कथिताः। घटादयो मित्संज्ञकाः इति। तेषां धातू
नां वृद्धिप्राप्तौ सत्यां ह्रस्वो भवति। केचित्त्वेवं पठंति। णाणौ तिवृद्धौ सत्यां यां पश्चात्तु
नः ह्रस्वः। केचिद्वदंति ह्रस्वं भवतीच्छति। इति घटस्य ह्रस्वत्वे घटि इस धातुरिति प

अपकर्त्तरि। गुणः। एअय्। स्वरः। घटयति। एवं महत्शब्दः। महांतं करोतीति महयति। एवह
नं कृष्टिः। कृष्टिं करोतीति कृष्टयति। १ पृथ्व्यादेरिति। पृथु मृदु दृढ कृश इत्यादेर्नाम्नः ऋ
कारस्य र इत्यादेशो भवतिपृथुं विस्तीर्णं करोतीति विग्रहे। डित्यादिलोपः। अनेन ए इत्य
स्य प्र। प्रथयति। दृढं करोतीति द्रढयति। मृदुं करोतीति म्रदयति। कृशां करोतीति क्रश
यति। इत्यादि। एवमन्येपि ज्ञेयाः। मुंडं करोति मुंडयति। वीणया उपगायति उपवीणय
ति। सेनया अभिगच्छति अभिषेणयति। हस्तिना अतिगच्छति अतिहस्तयति। सूत्रं।
धातोः ५१ प्रेरणे ७१ द्विपदं। भ्वादेर्धातोः प्रेरणेर्थे कारिते थे णिच्प्रत्ययो भवति।
प्रेरणेर्थ इति कोर्थः। प्रयोजकव्यापारे प्रयोजक इति कोर्थः। कुर्वंतं पुरुषं प्रति यः
कारयति। त्वं कार्यं कुरु एव इति प्रवर्त्तयति स प्रयोजक इत्युच्यते। तस्य व्यापारः
प्रयोज्य द्वारेण प्रेरणारूपेण क्रियासंबंधः तस्मिन्। पच्। पचंतं प्रयुंक्ते गरय
ति इति विग्रहे। णि प्रत्ययः। अत उपधाया इति वृद्धिः। पाचि। तिप्। अप्। गुणः।
एअय्। पाचयति। १ पाचयेत् २ पाचयतु ३ अपाचयत्। पाचयांबकार। पाच्या
त् ६ पाचयिता ७ पाचयिष्यति ८ अपाचयिष्यत् ९ अपीपचत्। १० एवं शास अ
नुशिष्टौ। शिक्षणार्थे। शासंतं प्रयुंक्ते शासयति। अनुपूर्वः। अनुशासयति। आ

चार्य्यः । शिष्यं अनुशासयति अनुशिष्यपयतीत्यर्थः । हन ॥ ६१ ॥ सूत्र ११ । हं तेर्धातोः इण्ण
णपूर्व ञिति जिति णिति च परे घत् आदेशो भवति । इण्ण णपूर्वाञ्जितात् । अघानिजघान्छ्रत्य
त्र न घत् । हन धातोः प्रेरणे इति ञिप्रत्ययः । ततो ञि प्रत्यये कृते घत् आदेशः । वृद्धिः । घ्नं तं
प्रयुंक्ते इति घातयति । शाद्ल शातने । शादेः शात् । शादे धातोः शात् आदेशो भवति । ञिप्रत्य
ये परे । शीयंतं प्रयुंक्ते शातयति । ९ सूत्रं । ऋ ह्व आ ह्वराल्लतस्यरा तः ६१ जौ ७१ पुक् ११ ।
ऋ गतौ प्रापणे च इत्यस्य धातोः आकारांतस्य च धातोः जौ परे पुगागमो भवति । द्वित्वादं तो
नकार नुच्चारणार्थः । ऋ । इयतं ऋच्छंतं वा प्रयुंक्ते इति विग्रहे प्रेरणे ञिप्रत्ययः । अने पु
क् । किल्वे गुणप्रतिषेधेपि गुणो ञ्नि संयोगाद्योरिस्य रु । तिप् । अप् । अर्पयति । एवं डु
दाञ् । दा । ददतं प्रयुंक्ते दापयति । ष्ठा । तिष्ठंतं प्रयुंक्ते स्थापयति । या । यातं प्रयुंक्ते या
पयति । सर्वत्र ञिप्रत्यये कृते आकारांतत्वात् रातो ञो पुक् । इति पुगागमः । इङादेरिति ।
इङादेर्धातोः जौ परे पुगागमो भवति । इङ् अध्ययने । इ । अधिपूर्वः । अधीयानं प्रयुंक्ते
प्रेरणे ञिप्रत्ययः । ञ्णिवा वृद्धिः । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । ऐ आय् । इङादेरिति पुगाग
मः । यत इति यलोपः । तिप् । अप् । शेषं सुगमं । अध्यापयति । यद्वा । इ । अधिपूर्वः । धा
तोः प्रेरणे । ञिप्रत्ययः । इङ् । इङादीनामाकार गुणो वक्तव्यो इति यङ् आकारादे

97

११
सा॰टी॰२
९८

शः। इङादेशौ पुग्वक्तव्यः। इयं स्वरे स्वरः। तपू। अधू। गुणः। एअयू। अधीते कश्चित्तमन्यः
प्रयुक्ते इति अध्यापयति। क्ष्मील लज्जायां। क्ष्मियंतं प्रयुंक्ते इति विग्रहे। णिप्रत्ययः। पुगाग
मः। गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः। पिति गुणः। यद्वा इदू। इङादीनामाकारगुणो विस्तक्तिकार्यं श्रा
वयति। क्ष्मापयति। केचित्तु इङादेशौ पु इति सूत्रं प्रकारांतरेण व्यमित इङः। आत्। ए। इ
ति पदविभाग इङ् इति एकग्रहणेन तज्जातीयग्रहणमिति न्यायात् ईङादीनामि
ति ईङ्। जी। क्री। ह्री। ब्ली। रि। क्नूयी। क्ष्मायी। ली। इङ्। एतेषां धातूनां णौ परे यथासंभ
वं आकार एकारश्च भवति। तत्र यङादीनां स्वरस्याकारः। इयादीनां च गुणः। एवं ली
ङ्। विलत्वयेन विनासे कठिनस्य द्रावकोपि णिप्रत्ययः। विपूर्वः। ईङादेशौ पुक्। ईङ्
इयादीनामाकारगुणाविति इकारस्याकारः। विलीयमानं प्रयुंक्ते इति। विलापयति।
स्मीयो वा। आलं। पुगागमश्च। स्मापयते। विस्मापयति। स्मियो स्मी पूर्व आदेशः। भी
षयते। पा पाने। पिबंतं प्रयुंक्ते ईङ्प्रत्ययः। पादेर्युक्। पाशोणोषो केव्येवे इत्यादेशाति।
णौ परे युगागमो भवति। पुकोऽपवादः। अनेन युक्। कित्वादंते अकारस्य आरणाश्चः।
शेषं प्राग्वत्। प्रीञ् तर्पणे। संतोषणे। धूञ् कंपने। धा। प्रीणंतं प्रयुंक्ते धूनंतं प्रयुंक्ते
इति विग्रहे णिप्रत्ययः। प्रीञ् धूञो र्णौ इति। प्रीञ् धूञ् इत्येतयोर्योर्णौ परे नुगा
गमो वक्तव्यः। अनेन नुक्। स्वरः। अधूनोणोऽनंते। शेषं प्राग्वत्। प्रीणयति। पाते र्लुक्। पार ८९

क्षणेइत्यस्यणौपरेलुगागमः। पाळयति। रुहेपोवा। रुहधातोर्हस्यपोवास्यात्। णौपरे रोपयति। रोहयति वा तरुं। आवरोपयत्। आरोपितं। जानाते वर्द्धिस्वइति ज्ञा अवबोध नेइत्यस्य धातोः णौपरे पुगागमे सति वा ह्रस्वो भवति। ज्ञापितं स्वा नेजानंतं प्रयुंक्ते इति विग्रहे। णिप्रत्ययः। पुगागमः। एकत्र जानातेरितिह्रस्वः। शेषं प्राग्वत्। ज्ञापयति ज्ञपयति। विपूर्वः। विज्ञपयति जानात्यादेर्वाह्रस्व इति वक्तव्यं। तेन आदिशब्दात् क्षापयति। क्षपयति। रामयति। रमयति। शामयति। शमयति। दामयति। दमयति। ज्वाल यति। ज्वलयति। ग्लापयति। ग्लपयति। स्नापयति। स्नपयति। नामयति। नमयति॥ इत्यादि। अथ जानातेर्विशेषमाह। वेडि स्से इत्यादि। वा इट्। इस्से दीर्घतावक्तव्यः। जा नातेर्धातोः स्यंतस्य सप्रत्यये परे वा इट्आगमो भवति। इडागमाभावे ईस् आदेशः। इ सादेशे स्वरस्य च दीर्घः। ज्ञा अवबोधने। णिप्रत्ययः। पुगागमः। ज्ञापि। ज्ञापयितुं इच्छति इति विग्रहे। तुमन्तत्वात् सप्रत्ययः। द्वित्वं च। पूर्वस्य हसादिरिति पूर्वस्य अलोपः। जसे षः। क्रमः। यासे ज्ञस्य ज्ञापि जिज्ञापिस इति स्थिते। अथ रूपे ज्ञानेन ज्ञा इत्य स्य सकार स्य इत्व आदेशः। नकारात् द्विरुक्तलोपश्च दीर्घता च। ओइति [illegible]लोपः। स्कारा यो द्वेति स लोपः। तिप्। अदे। स्वरः। ज्ञीप्सति। द्वितीयरूपे यस्से इति पूर्वकारस्य इकारः। जिज्ञापयिसति

१२
सा॰ टी॰ २
१००

स्यपा मिडागमः। नानि प्सिसे इति इट् सहित स्यस प्रत्ययस्य गुणः। एअय्। धिक्ला॰ विसर्ग कार्यं प्राग्वत्। जिज्ञापयिषति॥ ॥इति प्रेरणार्थे णिच् प्रत्यय प्रक्रिया॥ ॥अथ स्वार्थ णिच् प्रत्ययः॥ ॥चुर स्तेये। चौर्ये। सूत्रं॰ रादेः। ५९ चुरादेर्धातुगणात् धातुपाठोक्तात् स्वार्थे इ तिम् ळार्थे एव प्रेरणाद्यर्थं विनैव णिच् प्रत्ययो भवति। यथा भ्वादीनां शब् आदि विकरणं तथा चुरादीनां णि विकरणमित्यर्थः। अनेन णिच् प्रत्ययः। ततो वृद्धिप्राप्तौ वृद्धि सूत्रं सावेत्पधायाल घोरिति गुणः। चोरि इति स्थिते। तिप्। अप्। गुणः। एअय्। स्वरः विसर्ग कार्यं प्राग्वत्। चोरयति ८ एवं चिति संज्ञाने। चेतयति। ८ चितिस्मृत्यां। इदितो मुम्। चिंतयति। पाळ रक्षणे पाळयति। ८ एवं भर्त्स जायां। भर्त्सयति ८ णिच् प्रत्यय स्यञ कारानुबंधत्वात् उभयपदं। ततश्चोरयते। इत्यादि रूपाणि भवंति॥ णिच् प्रत्ययांतानां दशस्वपि विभक्तिगणेषु रूपाणि यथा। चोरयति। चोरयेत्। चोरयतु। अचोरयत्। चोरयामास। चोर्यात्। णेरिति णिलोपः। चोरयिता। चोरयिष्यति। लृतार्थे दशमे लकारे विशेषमाह। सूत्रं। णेः ५७ अङ् १ द्विः ११ च १९ वतुः पदं। णिच् प्रत्ययांताद्धातोः अतीतेकाळे लृते सि विषये द्विवादोप रे अङ् प्रत्ययो भवति। सेरपवादः। तस्य पदस्य द्वित्वं भवति। चकारात् श्रि द्रु स्रुस्यो णिच् प्रत्ययो भावेपि अङ् द्वित्वं च। आशिश्रि

यत् स्चुर्॥ञिप्रत्ययः॥दिप्॥अनेन अङ् प्रत्ययः॥ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः॥सूत्रं॥ञेः॥६१॥क्ङि
ति ङि ति च परे ञेः प्रत्ययस्य लोपो भवति॥इति ञिप्रत्यये लोपे धातोर्द्वित्वं॥दिवादावट्॥अ
चुचुर् अत् इति स्थिते॥लघोः॥६१॥दीर्घः॥११॥अङि सति द्वित्वे कृते पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति॥अ
नेन चुरे इत्यस्य चूर्॥स्वरहीनं॥वावसाने॥अचूचुरत्॥अचोरयदित्यचूचुरत्॥अथ वा चो
रि इति सिद्धस्यैव अङ् प्रत्यये कृते ञेरिति ञिलोपे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इ
ति वचनात्॥बोइत्यस्य ह्रस्वे कृते द्वित्वं॥अत प्रागवदित्यपि साधना॥एवं विदज्ञाने॥विद॥
धातोः प्रेरणे॥ञिप्रत्ययः॥दिप्॥एरङ् द्वित्वे पूर्वस्य हसादिः शेषः॥उपधाया लघोर्दीर्घः
ञेरिति ञिलोपः॥स्वरहीनं॥वैन्तिक ञित्वमन्यात् प्रेरयेत् अवीविदत्॥अथ वा ज्ञायः सर्वे
धातवः स्चुरादिषु वा पठनीयाः॥तेनात्र विकल्पेन मूलार्थ एव॥न तु प्रेरणार्थः॥अवी
विदत् इत्यत्र इकारस्य लघोर्दीर्घ ईकारः॥एवं उह्य प्रपूरणे॥अहूहत्॥पच धातोः प्रे
रणे ञिप्रत्ययः॥अत उपधायाः पा वृद्धिरिति जातं॥ततो दिप्॥अङ् प्रत्ययः॥ञेरिति ञिलोपः
निमित्ताभावे इति पा इत्यस्य ह्रस्वः॥ततो द्वित्वं॥दिवादावट्॥अपपच् अत् इति स्थिते
सूत्रं॥अङि॥७१॥लघोः॥७१॥ह्रस्वः॥११॥उपधायाः॥६१॥अङि प्रत्यये सति धातोः लघोः पूर्वस
बंधिनोऽकारस्य इकारो भवति॥दीर्घादिर्धातोरुपधाया ह्रस्वोपि भवति॥पूर्वमुपधा

२३
सा॰टी॰२
१०१

याः ह्रस्वः क्रियते तो तोकारस्य ईकार इत्यर्थः। अत्र लुप विधातोह्रस्व एव। अतः पूर्वस्य इका
रः। ततो लघो दीर्घ इतीकारः। अपीपचत्। पुवंतं प्रेरयेत् अपूपवत्। एवं पठव्यक्तायां
वाचि। पठंतं प्रेरयेत् अपीपठत्। पाळ रक्षणे। अस्मात् चुरादेरिति ञि प्रत्ययः। अपाळ
यत् ९ इति अपीपलत्। अत्र उपधाया ह्रस्वे कृते अङि लघोः इत्यादिना इकारः। पद गतौ।
पद्यमानं प्रेरयेत् इति अपीपदत्। प्रस्रूपसर्गपूर्वक चेतु प्रतिपद्यमानं प्रेरयेत् प्रत्य
पीपदत्। एवं घट चेष्टायां। घटमानं प्रेरयेत् अजीघटत्। घट ञि। वृद्धि प्राप्तौ मितां
ह्रस्वः। दिपू। दिवादावत्। ञेरङ् द्विश्चेति अङ् प्रत्ययः। द्वित्वं। पूर्वस्य हसादिः शेषः। कु
होश्चुः। झपानामिति जः। अङि लघोः इ उकारस्य इकारः। लघोदीर्घः। ञेः। स्मृ आध्याने। स्मृधा
तोः प्रेरणे ञिप्रत्ययः। धातो नामिन इति वृद्धिः। अयस्मा वि दिपू इति स्थिते ञेरङ् द्विश्च।
पूर्वस्य हसादिः शेषः। झपानां। ह्रस्वः। उपधाया लघो दीर्घः। ञेः। स्वर दिवादावत्। अ
चीकृवत्। सूत्रं। न स्मृ दृत् इत् यस्य स ऋदित्। तस्य ऋदितः ९ ऋकारानुबंधस्य धातोः अङ्यु
पमिति। अङि प्रत्यये परे सति यत् कार्यमुक्तं लघोदीर्घः। अङि लघोः ह्रस्व उपधाया इ
ति कार्यं तन्न स्यादिति। ढौक गतौ। ढौकमानं प्रेरयेत्। धातोः प्रेरणे ञि प्रत्ययः। दिपू
ञेरङ् द्विश्चेति अङ् प्रत्ययः। ञेङि ञिलोपः। द्वित्वं। ह्रस्वः। पूर्वस्य कु। दिवादावत्।

ष्पानामितिठस्यजः। अड्डौकत्। अत्रऋकारेत्वात्पूर्वस्यलघोर्दीर्घः। उपधायाश्च ऋकस्ये
न संपन्नः। डु याच् यांचायां। याच्। याचमानं प्रेरयेत्। अययाचत्। अत्ररित्वात् ऋका
रेत्वात्। अडिल डोक्रस्यः। उपधा या इति पूर्वकारस्य इकारोन। उपधायाश्च ऋकस्येत्वंजा
तं। एवं दीसगतो सामर्थ्येवि। अटीटिकत्। यथात्रा सस्पाज्स्पाशूस्पासदीपजीव
मीळपीडकृए तेषामपि अभ्युक्तं कार्यं नसवति। वह प्रापणे। वहक्तिः इति क्तिः प्रत्य
यः। यजादीनांयवराणां इति वस्य उः संप्रसारणं। होढः। तथोर्धः। ष्टुनाष्टुः। धिस्थाने
ढि। ढिढोलोपो दीर्घश्च। ऊढि इति सिद्धं। वहनं ऊढिः। ऊढि इतिनाम धातुः। तस्य
त्रिडिङ् करणे इति करणोर्थे त्रिप्रत्ययांतत्वे दशलकार रूपाणि। ऊढयति ऊढय
तु २ उदढयत् ३ ओढयत् ४ ऊढयामास ५ ऊढ्यात् ६ ऊढयिता ७ ऊढयिष्यति ८
औढयिष्यत् ९ अथ दशमलकारे षष्ठे तेर्थे रूपं साध्यते। ऊढि। त्रिडिङ् करणे।
त्रिप्रत्ययः। ऊढिं अकरोत् इति विग्रहे। डित्वाट्टिलोपः। स धातुः। धातुत्वाद्दिपू।
अेरडः द्वित्वं। अड प्रत्ययः। अेरिति त्रिप्रत्ययस्य लोपः। द्वित्वं। स्वरादेः परद्वि
अकार सहितस्य द्वित्वं। दिवादावट्। स्वरादेरिति द्वितीयोडागमः। एकेन अका

100

रेणातुअ द्वितीयेनओ औऔ। अनद्य अत इति स्थिते। अङि पूर्वस्येति। अङि परे वहृतो धातोः
पूर्वस्य पूर्वस्य जो ङकारो भवति। अनेन ङुः औजढत् ऊ क्तोकश्चात्र। वहेः सतिक्तौ हृत संप्रसा
रेहोढ स्ताघोर्ध्रष्टुत्विनाढ्ढोलोप्ष। ओऔ वजि ङ्ग्वि सधा तुथजे रङः द्विस्वस्वरादेः ढजओ
ढढ्ढा केचित्तु कारिकायांस्वरादेः परस्य इति ङि ग्रसयुस्य इकार स्रोहितस्य ढस्य द्वित्वं वि
धायओज ढत्। इत्यपि रूपमिच्छन्ति। ष्ठागतिनिवृत्तौ। ष्ठा विपूर्वः। गतिति ष्ठमानं प्रेरय
ति इति विग्रहे। आदेसः स्वः स्था। प्रेरणे णिप्रत्ययः। दादेरिः। अथ गाति ष्ठते रूपधायाअङि
इकारोव रूव्यः। रातौ ना विति पुगागमः। दिपू। जेर ङः द्विचं। राज्ञास्तवपाः। स लोपः। स्त
पानांजबन पेतिपतस्यतः। जेरिति जिलोपः। स्थिला द्धि स्थि ष्ठु। दिष्ठादेत वृद्धू। इयंस्वरे प्र
त्यतिष्ठपत्। अत्रसंयोगपरत्वाद्हका रस्यगन्त्वं। गुरुत्वं। तेन लघोदीर्घः। इति दीघत्व
नेभवति। पापाने पाधातुः। प्रेरणे णिप्रत्ययः। पायुक्। पापिदिपू। अङ् प्रत्ययः। दादे
रिः। यद्घालोपः। पिबतेरूपपधायाअङि इवास्य पूर्वस्य अत्रा पिइतिदित्वं दिबादावृद्ध
प्रेरितिजिलोपः। यत इतियलोपः। लघोदीर्घः। अनेकस्वरस्येतियकारः। पिबतप्रेरय
त्। अपिप्यत। सफ्सामर्थ्ये। ऋकारानुबंधः। कृप्। वर्त्तमानेतो अप्रकर्त्तरि। उपधा
यालघोः कृरु। कृपेरोवृत्सान्न इति कृप कृपे धातोः संबंधिनो रकारस्य लकारादेशो
भवति। ऋकारस्य च लृकारादेशः। अनेन रस्यलः। कल्पते। ए पुनः कृपाक ल्पमान

प्रेरयति। धातोः प्रेरणे इति णिप्रत्ययः। उपधाया लघोर्गुणः। ऋपेरोलः। कल्पि इति पूः। अ
पूः। गुणः। ए अयू। कल्पयति। पुनः क्लृ ते थें कृ पू णिप्रत्यय प्रेरयेत्। तिपू अङ् द्वित्वं णेरिति
णिलोपः। रः इति पूर्वस्य ऋकारस्य ऌकारः। कुहोश्चुः। अङि लघाविति लघोर्दीर्घः। इति ची
ऋकारस्य ऌकारः। विपूर्वः। इयं स्वरे। व्यचीक्लृपत्। व्यचीक्लृपतां। व्यचीक्लृपन्। इत्यादि।
॥ इति णिप्रत्ययांतप्रक्रिया॥ णिप्रत्ययांतात् णिप्रत्ययो भवति। चोरयति। णेरिति प्रथ
मं णिप्रत्ययलोपः। णिप्रत्ययांतात् सप्रत्यये बिभावयिषति। बिभावयिषते। यङंतात्
णिप्रत्यये बोभूययति। यङ्लुगंतात् औ बोभावयति। सप्रत्ययांतात् णिप्रत्यये बुभूष
यति। यङंतात् सप्रत्यये बोभूयिषते। पुनरेकेषामिति पुनर्द्वित्वे बुभुबोभूयिषते। यङ्
लुगंतात् सप्रत्यये बोभाविषति। सप्रत्ययांतात् प्रत्ययो न स्यात्। इत्यादि शेषं। पुत्रीयत
मिच्छति सप्रत्यये कृते यत् इत्यलोपो नाम धातोर्यथेष्टं द्वित्वं वक्तव्यं। यदा आदौ द्वि
त्वं तदा पुपुत्रीयिषति। यदा णिइत्यस्य द्वित्वं। तदा पूर्वस्य हलादिः शेषः। पुतित्री
यिषति। यदा इत्यस्य द्वित्वं। तदा पुत्रीयियिषति। सर्वस्य युगपत्। द्वित्वं तदा पुपुत्रि
त्रीयियियिषति पुत्रीयेति यस्यैव न द्वित्वं। कंडूयत्नुमिच्छतीति कंडूयियिषति षति॥

१५
सा॰टी॰२
१०३

ईर्ष्यतेस्तृतीयस्यैवद्वित्वं। ईर्ष्यितुमिच्छति ईर्ष्यियिषति। इत्यादिव्याकरणांतराज्ज्ञेयं।
अर्थोदेशोति॥ ॥अथानंतरं अयंयांतधातु कथनानंतरआदेशविशेषाणिनिरूप्यंते
आदेशाःपश्यादयः। तेषांविशेषाःभेदाः यद्विवाआदेशाःपश्यादयः विशेषाःगमांछःमु
वादेर्ह्रमूघादेकृस्वः निविशादेरित्यादयः। आदेशाश्चविशेषाश्च आदेशविशेषास्ते
निरूप्यंते। सूत्रं। दृशःआदिर्यस्यासौदृशादिः तस्यदृशादेः१ पश्यआदिर्यस्यासौ
पश्यादिः॥११ दृशादेर्धातोःशिबादौविषक्किवत्तुष्टयेपरेपश्यइत्यादिआदेशास्तवंति।
दृश्। पाघ्राध्मास्थादाण्म्नाअर्त्तिसर्त्तिशाद्रुसदांक्रमेणपश्यपिबजिघ्रधमतिष्ठय
छमनऋच्छधावशीयसीदाःएतेआदेशाःस्युः। घिवृकृवोस्तधिकृएतौआदेशौभ
वतः। दृश्दृशिपूअनेनपश्यआदेशः। भ्वादिवत्प्रकर्तरिपश्यति। पश्यतःपश्यंति।
इत्यादि। भवतिवत्। पश्येत्१ पश्यतु१ अपश्यत्१ ददर्श१ दृश्यात्१ द्रष्टा१ द्रक्ष्य
ति१ अद्रक्ष्यत्१ अद्राक्षीत्१ पापानेदृश्यस्यपिबादेशः। अपिपरेपिबति१ पिबेत्१
पिबतु१ अपिबत्१ पपौ१ पेयात्१ पाता१ पास्यति१ अपास्यत्१ अपात्१ घ्राधातुः
गंधोपादानेगंधग्रहणे। अस्यजिघ्रादेशः। जिघ्रति१ जिघ्रेत्२ जिघ्रतु३ अजिघ्रत्४
जघ्रौ५ घ्रेयात्६ घ्राता७ घ्रास्यति८ अघ्रास्यत्९ अघ्रात्१० अघ्रासीत्११ ध्मा।

१०

धातुः शब्दाग्निसंयोगयोः। शब्दे शब्दायादिवादने। तथा अग्निसंयोगे धमने। अस्य धमादेशः। संपू
र्वः। संधमति ल्हल्लोहकारः। संधमेत् १ संधमतु १ समधमत् १ दध्मौ १ ध्मेयात् १ ध्मायात् १
ध्माता १ ध्मास्यति १ अध्मास्यत् १ अध्मासीत् १ ष्ठा गतिनिवृत्तौ। स्था। अस्य तिष्ठादेशः। तिष्ठति १
तिष्ठेत् १ तिष्ठतु १ अतिष्ठत् १ तस्थौ १ स्थेयात् १ स्थाता १ स्थास्यति १ अस्थास्यत् १ अस्थात् १
दाण् दाने इत्यस्य यच्छादेशः। यच्छति १ यच्छेत् १ यच्छतु १ अयच्छत् १ ददौ १ देयात् १ दाता १
दास्यति १ अदास्यत् १ अदात् १ म्नाधातुः अभ्यासे। अभ्यासो वारंवारं पारंपर्येण प्रवृत्तिः अभ्यास
स्तस्मिन्। म्ना इत्यस्य मनादेशः। मनति १ मनेत् १ मनतु १ अमनत् १ मम्नौ १ म्नायात् १ म्ना
ता १ म्नास्यति १ अम्नास्यत् १ अम्नासीत् १ ऋ गतौ इत्यस्य ऋच्छादेशः। ऋ गतौ धातुर्भ्वादिग
णमध्येप्यस्ति जुहोत्यादिगणेप्यस्ति। तत्र भ्वादिगणस्थस्य ऋच्छादेशः। जुहोत्यादिगण
स्थस्य तु इयर्ति इति रूपं भवति। ऋच्छति १ ऋच्छेत् १ ऋच्छतु १ आर्च्छत् १ आर १ अर्यात् १ अ
र्ता १ अरिष्यति १ आरिरिष्यत् १ आरत् १ अषीत् १ सृ गतौ। अस्य धावादेशः। धावति १ शी
घ्रगतावेव। अन्यत्र तु सरति। धावति १ धावेत् १ धावतु १ अधावत् १ ससार १ स्रियात् १
सर्ता १ सरिष्यति १ असरिष्यत् १ असरत् १ असार्षीत् १ शद्लृ शातने अस्य शीयादेशः
स च आत्मनेपदे वक्तव्यः। शीयते १ शीयेत् १ शीयतां अशीयत १ शशाद १ शद्यात् १ शत्ता १

१०२

रात्स्यति।अत्रास्यत्।अत्रादत्।षद्लृधातुः विसरणगत्यवसादनेषु।विसरणं शैथिल्यं।गति
गमनं।अवसादनंअनुत्साहः खेदोमारणंवातेषु अस्यसीदादेशः।सीदति९ सीदेत्९ सीदतु९
असीदत्९ ससाद९ सद्यात्९ सत्ता९ सत्स्यति९ असत्स्यत्९ असदत्९ निपूर्वः।निषीदति९
प्रपूर्वः।प्रपूर्वःप्रसीदति९ सर्वेप्येतेआदेशाः व्यंजनांताः।केचित्तुउपधायालघोरितिनि
षेधार्थंपिबादेशंअकारांतंमन्यंते।अथनिशेषमाह।सूत्रं।गमां८३ छः।१ गम् इषु यम्
इत्यादीनांअंतस्यव्यंजनस्य तिबादिषु व लुर्लुलकारे षुछकारादेशोभवति।गम्।तिप्।अप्।
अनेनमकारस्यछकारः।छइतिछस्यद्वित्वं।खसेखपाइतिचुत्वं।स्चः गच्छति।९ गच्छेत्९ ग
च्छतु९ अगच्छत्९ जगाम९ गम्यात्९ गंता९ गमिष्यति९ अगमिष्यत्।अगमत्९ इत्यादि।
इषु इच्छायां।गमांछइतिषस्यछः।इच्छति९ इच्छेत्९ इच्छतु९ ऐच्छत्९ इयेष९ असवर्णेस्वि
रेइयतोदीर्वेत्।इष्ट।एषिता९ एष्यति९ ऐष्यत्९ ऐषीव९ यम्नियमने।निग्रहणे।म
स्यछः।यच्छति।निपूर्वः।नियच्छति।यच्छेत्९ यच्छतु९ अयच्छत्९ ययाम।यम्यात्९ यं
ता९ यंस्यति९ अयंस्यत्९ अयंसीत्९ इत्यादि।सूत्रं।जा॰९ जनिज्ञ९१ जनि इच्छ ज्ञाम्वजनि
ज्ञातस्यजनिज्ञः।जनिप्रादुर्भावेजन्मनि।अज्ञाअवबोधनेज्ञाने।अनयोस्तिबादिलकार
वतुष्टयेपरेजा इत्यादेशोभवति।जन्।आत्मनेपदी।तततः।ते।दिवादर्यः।अनेनजा।जायते९
जायेत।जायतां९ अजायत९ जज्ञे९ जनिषीष्ट९ जनिता९ जनिष्यति९ अजनिष्यत९

अज्ञानि९ अज्ञानिष्ठ९ ज्ञातिप्र।जाआदेशः।नाक्र्यादेः।जानाति९ आत्मनेपदे।जानीते९ ज्ञा
नीयात्९ जानातु९ अजानात्९ जज्ञे९ ज्ञेयात्९ ज्ञायत्९ ज्ञाता९ ज्ञास्यति९ अज्ञास्यत्९
अज्ञासीत्९ अग्रेयमिरमिनमिनाम्याकारांतानामिट्सकूच।अज्ञासिष्टां।अज्ञासिषुः।श्रुञ्
श्रा।श्रु श्रवणे इत्यस्य धातोः तिबादौ चतुर्षु येषु इत्यादेशो भवति।श्रु तिप्र।श्र आदेशः।स्वा
देर्नुः।नूपइति गुणः।पुनों णोनंतो श्रणोति।श्रणुतः।श्रणवंति९ अनेकस्वरस्यासंयो
गपूर्वस्येति वकारः।श्रणुयात्९ श्रणोतु९ अश्रणोत्९ शुश्राव९ श्रूयात्९ श्रोता९
श्रोष्यति९ अश्रोष्यत्९ अश्रौषीत्९ सूत्रं।प्वादिर्यस्य सघादिस्तस्य घादेः ६१ ह्र
स्वः ११ पूञ् पवने पवित्रीकरणे इत्यादेर्धातोः स्वरस्य चतुर्षु तिबादिषु विषये ह्रस्वो भ
वति।घादयो द्वाविंशतिः।पू तिप्र।नाक्र्यादेः।घादेरिति ह्रस्वः।पुनाति।पुनीतः।पुनंति।
पुनीते९ पुनीयात्९ पुनातु९ अपुनात्९ पुपाव९ पूयात्९ पविषीष्ट९ पविता९ प
विष्यति९ अपविष्यत्९ अपावीत्९ अपाविष्ट९ इत्यादि।लूञ् छेदने।घादेर्ह्रस्वः।लु
नाति।धूञ् कंपने।धुनाति९ ज्याव्रयोर्हानौ संप्रसारणं।जिनाति।अथ पदविशेष
माह।सूत्रं।निपूर्वो विशर् निविशर् सज्ञादिर्यस्यासौ निविशादिस्तस्य निविशादेः ५१
निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्मैपदिनोपि आत्मनेपदं भवति।विशर् प्रवेशने।निपूर्वः

(१०३)

आत्मनेपदं॥ तुदादेः॥ निविशते८ निविशेत८ निविशतां८ न्यविशत८ निविविशे८ नि
विक्षीष्ट८ निवेष्टा८ निवेक्ष्यते८ न्यवेक्ष्यत८ न्यविक्षत८ इत्यादि। तथा विपरानुपसर्गा
त्परस्य जायतेर्जिधातोरात्मनेपदं भवति। जि जये। जि विपूर्वः। ते। ष्चादिर्वादपूः। गुणः।
एअय्। स्व। विजयते८ विजयेत८ विजयतां८ व्यजयत८ विजिग्ये८ सपरोक्षयोरिति
जेर्गिः। विजेषीष्ट८ विजेता८ विजेष्यते८ व्यजेष्यत८ व्यजेष्ट८ एवं पराजयते८ संपूर्वो
द्दशिप्रछिश्रृणोतिअर्तिगमिविदिनां आत्मनेपदं भवति। संपूर्वः। ते। अपूकर्तरि। दृशा
देः पश्यादेशः। संपश्यते८ संपश्येत८ संपश्यतां८ समपश्यत८ संददृशे८ संदृक्षी
ष्ट। संद्रष्टा। संद्रक्ष्यते। समद्रक्ष्यत८ समदृक्षत८ एवं संपृच्छते८ संपृच्छेत८ संपृच्छतां।
समपृच्छत८ सर्वत्र तुदादेः। ग्रहांक्कितिचेति संप्रसारणं। संपप्रछे। संप्रक्षीष्ट। संप्र
ष्टा। संप्रक्ष्यते। समप्रक्ष्यत। समपृष्ट इत्यादि दशलकाररूपाणि। श्रु श्रवणे। श्रु।
संपूर्वः। श्रुवः श्रृ आदेशः। स्वादेर्नुः। संश्रृणुते८ संश्रृण्वीत८ संश्रृणुतां८ समश्रृणुत८
संशुश्रुवे८ इत्यादि। ऋ गतौ। सम्पूर्वः। अपू। ते। भ्वादेर्दिवादेः। ऋ प्रो रिः। पूर्वस्येति द्विरुक्त
ऋकारस्य इकारः। असवर्णे स्वरे इ इति पूर्व [illegible] इकारस्य य्। समियृते८ समियृीत।
समियृतां८ समैयृत८ समासेरे८ इत्यादि। गम्लृ गतौ। अपू। गमां छः। स्व सेवपाः स्व

संगछते। संगछेत। संगछतां। समगछत ४ संग्मे ५ संगंसीष्ट ६ संगंता ७ संगंस्यते ८ समगंस्यत ९ समगंस्त इति १० विदू। संपूर्वाः। ते अपू। अदादेलुकू। खसे स्वपा। संवित्ते। संविदाते। संविदते। संविदीत। संवित्तां। समवित्त। समविविदे। इत्यादि। आङः ५१ द ६१ आतोधातोर्लोपः। स्व स्वोः। आस्यविहरणे ७१ आस्यस्य मुखस्य विहरणं प्रसारणं। आस्यविहरणं। नआस्यविहरणं अनास्यविहरणं। तस्मिन्। आङः उपसर्गपूर्वात् ददाते धातोः अनास्यविहरणे मुखप्रसारणे ऽर्थे ग्रहणास्यार्थे वाच्ये मानेः आत्मनेपदं भवति। दा। आङ्पूर्वः। ते। अपू। क्वादेर्द्विश्च। ह्रस्वः। दादेरिति आलोपः। खसे स्वपा। आदत्ते। गृह्णातीत्यर्थः। आददीत। आदत्तां। आदत्त। आददे। आदासीष्ट। आदाता। आदास्यते। आदास्यत। आदित। अनास्यविहरणे इति किं। व्याङ्पूर्वस्य ददातेर्मुखप्रसारणार्थः। ततो मुखं व्याददाति। मुखं प्रसारयति। अत्र मुखप्रसारणार्थे परस्मैपदं। क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च। अनुसंपरिभ्यः पूर्वात् क्रीडाविहारे इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति। अकूजने एव। क्रीड अनुपरिसं क्रमेण पूर्वाः। अपूक्तेरिः। संक्रीडते। परिक्रीडते। अनुक्रीडते। कूजने तु यथा संक्रीडति। रथश्चक्रं शब्दायते इत्यर्थः। समवप्राप विभ्यस्थः। सम् अव प्र उप वि इत्येतत्पूर्वात् स्था धातोष्ठा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य धातोरात्म

हेतेः

१०४

१८

सा०री२

नेपदं भवति। स्था। सम् पूर्वः। ते। तिष्ठो देशः। अप्। संतिष्ठते। एवं अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। अत्यव
तिष्ठते। वितिष्ठते। उद्विभ्यां परं तपः। ६१ उत् वि इत्येतत्पूर्वात् तपधातोरात्मनेपदं भवतीति
पसंतापे। तप्। उत्पूर्वः। ते। अप्। अकर्त्तरि। स्वरः। उत्तपते। विपूर्वः। वितपते। आङो य १ यमहनः ५१
आङ्पूर्वाभ्यां यम् हन् इ धातुभ्यां आत्मनेपदं भवति। यम नियमे। आङ्पूर्वः। ते। अप्। अदादे
र्लुक्। लोपस्त्वनुदात्तानामिति मकारलोपः। आहते। आघ्नाते। आघ्नते। आहसे। आघ्नाथे। आह
ध्वे। आघ्ने। आहन्वहे। आहन्महे। आहते स्वांगं। अन्यत्र आत्तुमावहति। इत्यादि। गमा स्वरे। ह
नो घ्न। उदः ५१ चरः ५१ त्यागे ७१ उद् पूर्वाच्चरतेस्त्यागेर्थे जमार्थे गम्यमाने आत्मनेपदं भवति।
चर गतिभक्षणयोः। चर। उत्पूर्वः। खसेवपाः स्तोभ्युत्सिश्चुः। ते। अप्। मृ। उमुच्चरति। त्यजतीत्य
र्थः। त्यागे तिकिं। वेदमुच्चरति। अत्र पाठार्थत्वात् परस्मैपदं। समः ५१ तृतीयायुक्तात् ५१ वे ११
सम्पूर्वात् चरधातोस्तृतीयांतउपपदयुक्तात् आत्मनेपदं भवति। चर्। सम्पूर्वः। ते।
अप्। एवं जः काष्ठाश्वेन संचरते। अत्र काष्ठाश्वेनेति तृतीयांतत्वेन आत्मनेपदं। अन्यथा
संचरत्यश्वः। व्यवपरिभ्यः ५१ क्रीञः ६१ वि अव परि इत्येभ्यो अग्रे डुक्रीञ् धातोरात्मनेपदं
भवति। क्री ३ वि। अव। परि। पूर्वाः। ते। नाभ्यादेः ५१ ईहसे। विक्रीणीते। अवक्रीणीते।
परिक्रीणीते। शप्। आक्रोशे। उपालंभे वा इत्येतस्माद्धातोः उपालंभार्थात् शपथकरणा
र्थे आत्मनेपदं भवति। विक्रोशः शपते। शापथं करोतीत्यर्थः। सत्यमेतदिति कथयामीत्य
र्थः। अन्यथा शत्रुं शपति आक्रोशतीत्यर्थः। ज्ञाभ्यः स्म द्दृशां सांतोनामात्। ससप्रयोता

१०६ न५ क्री५ क्री५ ९३

नांज्ञाश्रुस्मृदृश्इत्येतेषांधातूनामात्मनेपदंभवति।ज्ञा।इच्छायामात्मनःसइतिसप्रत्ययः।द्वित्वं।
ह्रस्वः।पूर्वस्यहसादिरितिञलोपः।यःसेऽसतिइकारः।ते।शेषंप्रागवत्।जिज्ञासते।ज्ञातुमिच्छतीति
जिज्ञासते।श्रुसप्रत्ययः।द्वित्वंपूर्वस्यहसादिः।सेदीर्घः।क्लिवा।ते।शुश्रूषते।श्रोतुमिच्छतिशुश्रू
षते।स्मृञस्मरणे।स्मृ।सप्रत्ययः।पोरुर्।स्मुर्।द्वित्वं।रः।इकारः।यस्से।छत्राषराजादे
षः।षढोः।क्लिवा।ते।दिदृक्षते।द्रष्टुमिच्छतिदिदृक्षते।कर्मव्यतिहारे७१अन्यत्र७१हिंसादे५१
रात्११कर्मणः।क्रियायाः।अन्योन्यंहरणं।करणंविनिमयः।परावर्त्तोवा।कर्मव्यतिहारःत
स्मिन्वाच्यमानेहिंसार्थवाचकधातुवर्जंअन्यस्माद्धातोरात्मनेपदंभवति।वदव्यक्तायां
वाचि।वद।विपूर्वः।बकुवच्चनंअंते।अपूकर्त्तरि।स्वरःअदे।विवदतेवादिनः।परस्परं
विवादंकुर्वतीत्यर्थः।एवंसर्वधातुःकर्मव्यतिहारत्वात्आत्मनेपदं।वि।अति।पूर्वः।इयंस्व
रे।अपू।गुण।ओअव्।स्वरः।व्यतिभवते।अवारुविःअन्योन्यंभवतीत्यर्थः।हिंसा
र्थेतुव्यतिघ्नंति।अत्रहिंसार्थत्वात्परस्मैपदं।आदिशब्दात्व्यतिगच्छंति।व्यतिपठंति।व्यति
जल्पंति।व्यतिहिंसंति॥ ॥इत्यात्मनेपदविशेषः॥ ॥अथपरस्मैपदविशेषादर्श्य
ते॥क्रमेःसोपसर्गस्य।क्रमपादविक्षेपइत्यस्यधातोःसोपसर्गस्यउपसर्गसहितस्य
परस्मैपदेअबादौविषयेदीर्घताभवति।क्रमु।संपूर्वः।तिप्।अपूकर्त्तरि।अनेनदीर्घः
संक्रामति।आत्मनेपदेसंक्रमते।अत्रदीर्घोन।कश्चिन्निरुपसर्गस्यापिदीर्घता।यथा

यथासंक्रामति देशांतरं क्रामसू वैर्भ्रपते। यस्य ते लूः इत्यादि। व्याङ्पर्युपेभ्योरमः पंच। विआङ्परि
उपइत्येतत्पूर्वात्रमुक्रीडायामित्यस्यधातोरात्मनेपदिनोपिपरस्मैपदं भवति। रमू। विपूर्वः॥ति
पू। विरमति। आरमति। परिरमति। उपरमति। अन्यथारमते इति। द्युभ्यः शासयोर्वा। द्युतु वर्त्तने
वृधू वृद्धौ। शृधू कुत्सायां। स्यंदू प्रस्रवणे। क्रूप सामर्थ्ये एभ्यो धातुभ्यः स्यादौ सविष्यति स्यपू
इति स्यप्रत्यये इत्यर्थे सप्रत्यये चपरे वा परस्मैपदे अनिट् भवति। यतः न द्युभ्यः वृत्तादि
भ्यः पंचभ्यः परस्मैपदे इट् न स्यात्। शासयोः। द्युतृ। एकत्रतिपू। अन्यत्र ठस्यत्रापित्यादौ स
विष्यति स्यपू। उपधाया लघोर्गुणश्च परस्मै। अनिट्। आत्मनेपदे इट्। सीसतासी स्यप
मिट्। राघपोद्धिः। झबे जबाः। स्वरः जळतुं। क्रिळा। वर्त्स्यति। वर्त्तिष्यते। वृधू तिपू। अन्यत्र
ते। स्यपू। उपधाया लघोर्गुणश्च। प्रथमे खसे चपाः स्वरः जळतुं। द्वितीये सीसतासि। राघ
पोद्धिः। झबे जबाः। स्वरः जळेतुं। वत्स्यति। वर्द्धिष्यते। एवं सघू। सत्स्यति। सर्द्धिष्यते। स्यदू। तिपू।
ते। स्यपू। प्रथमे। खसे चपाः स्वरः द्वितीये। सिसतासी। स्च। क्रिळा। स्यंत्स्यति। स्यंदिष्यते। क्रू
पू। एकत्रतिपू। द्वितीये ते। स्यादौ सविष्यति स्यपू। गुणः। क्रूपेरोलः। ऋते। प्रथमस्वरः द्विती
ये। सिसता। क्रूपेर्लोपः। स्वरः क्रिळा। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते। अघसप्रत्यये। द्युतृ। तिपू। ते।
इच्छायामात्मनः सः। द्वित्वं। रः। यस्से। प्रथमेना निटि से इतिगुणनिषेधः। स्वरः द्वितीये। सि
सता। गुणः। उपधाया लघोः। राघपोद्धिः। स्वरः जळतुं विकोः। क्रिळा। विवत्सति। विवर्त्तिषि
ते। वृधू। तिपू। ते। सप्र। द्वित्वं। रः। यस्से। खसे। प्रथमे। स्वरः द्वितीये। सिसता। गुणः। राघपो।

स्रवेजबा॥ स्वर॰ जल॰ क्रिव्ला॰ विवृत्सति। विवर्द्धिषते। ए वंस घू। सिसस्रति। सिसर्द्धिषते॰
स्यंदृ। तिपू। ते। इ छायामात्मनः। द्वित्वं पूर्वस्य हसादिः। यस्से। एकत्र रवसे स्वपो॰ अन्यत्र सिसता॰
स्व॰ क्रिला॰ सिस्यंत्सति। सिस्यंदिषते। क्लृपू। तिपू। ते। सप्रसयु। द्वित्वारः। कृहोश्चु। यस्से। प्र
थमे स्रपेरोल्ः। स्रुते। स्वर॰ द्वितीये सिस॰ गुणः। उपधायाल घोः। क्लृपेरो लः। स्वर॰ क्लि॰
चिकॢप्सति। चिकल्पिषते। विवर्त्तितुं इच्छति विवृत्सति। विवर्त्तिषते। वर्द्धितुं इच्छु ति विवृत्स
ति। विवर्द्धिषते। स्यन्दितुं इच्छति सिस्यन्त्सति। सिसर्द्धिषते। स्यंदितुमिच्छति सिस्यंत्सति। सि
स्यंदिषते। कल्पितुमिच्छति चिकॢप्सति। चिकल्पिषते। इत्यादि परस्मैपदात्मपदे नियमो
अपरेभ्यो पि धातुभ्यः शास्त्रांतराज्ज्ञेयः। सूत्रं। मुचादेः ६१ मुचॢ १ मुचादेर्धातोः मुचॢ १
विदॢ २ लुपॢ ३ कृती ४ खिदि ५ सिचिर् ६ पिश्^ ७ लिपः ८ एते मुचादयः। मुचॢ मोक्षणे। इत्या
देर्धातोः तिबादि विषये शित्वलुप्त्ये परे मुमागमो भवतीति सिद्धं स्यात्। उकार उच्चारणार्थः
मुचॢ। तिपू। मुचादेर्मुम्। अनेन मुम्। अगे मुम्। नश्चापदांते॰ तुदादेरः। मुंचति। मुंचेत्
मुंचतु। अमुंचत् ४ मुमोच ५ मुच्यात् ६ मोक्ता ७ मोक्ष्यति ८ अमोक्ष्यत् ९ अमुचत् १० वि
दॢ लाभे। विदृ। तिपू। तुदादेरः। नश्चा॰ स्व॰ विंदति। एवं लुप छेदने। लुंपति। कृती छेदने।
कृंतति। खिद दैन्ये। खिंदति। पिषॄ उर अवयवे। पिंशति। लिप उपदेहे। लिंपति। सिचिर्
क्षरणे। सिंचति। एते अष्टौ मुचादयः। सूत्रं। इत् इकारः इत् यस्य स इदितः। ६२ इकारानु

(106)

बंधस्य धातोर् इति बा दौ विषये दशस्य पिलकारे णुमुमागमो भवति। णु नदि समृद्धौ। णु कार इका रश्चानुबंधौ। आदेशः स्नः। नद्। अप्। मुम्। नश्चापदांते। नंदति १ नंदेत् २ नंदतु ३ अनंदत् ४ ननं द ५ नंद्यात् ६ नंदिता ७ नंदिष्यति ८ अनंदिष्यत् ९ अनंदीत् १० एवं वदि धातुः अभिवादनस्तु त्योः। अभिवादनं नमस्कारः। गुणवत्तया पनं स्तुतिः। तयोः। वद्। आत्मनेपदी। ते। अप्। मुम्। नश्चा॰ वंदते १ वंदेत २ वंदतां ३ अवंदत ४ ववंदे ५ वंदिषीष्ट ६ वंदिता ७ वंदिष्यते ८ अवंदिष्य त ९ अवंदिष्ट १० एवं शकि शंकायां। शंकते १ सूत्रं। शमादीर्घः। शमादि धातु संबंधि स्वर स्य तिबादौ विषये दीर्घो भवति। शमु दमु तमु श्रमु भ्रमु क्षमु क्लमु मदी एते शमादयः। श मु दम उपशमे। शम् तिप्। दिवादेर्यः। अनेन दीर्घः। शाम्यति १ शाम्येत् २ शाम्यतु ३ अशा म्यत् ४ शशाम ५ शम्यात् ६ शमिता ७ शमिष्यति ८ अशमिष्यत् ९ अशमीत् १० एवं दा म्यति १ भ्रमु चलने। भ्राम्यति १ श्राम्यति १ क्लाम्यति १ क्षाम्यति १ माद्यति १ दुषेश्चेति। णिप्र त्यये तस्य दुषे धातोर् बादौ परे दीर्घो भवति। क्वचित् क्तिप्रत्ययेपि दीर्घो भवति। यथा श तः। दांतः। क्लांतः। क्षांतः। दूषितः। दूषणं इत्यादि। दुष वैकृत्ये विकारे। धातोः प्रेरणे णिप्र त्ययः। अनेन दीर्घः। तिप्। अप्। गुणः। ए अय्। दूषयति। यि ११ ओः ६१ यकारे परे सति धातोर् ओकारस्य लोपो भवति। दो धातुः अवखंडने। तिप्। दिवादेर्यः। अनेन ओकारलोपः। स्व॰ द्यति १ द्येत् २ द्यतु ३ अद्यत् ४ ददौ ५ देयात् इत्यादि। शो धातुः तनूकरणे। श्यति १ षो अंत कर्मणि। विनाशे। स्यति १ सूत्रं। यो॰ ६१ तरू ११ पवर्गादुत्तरस्य सकारस्य उ र्भवति किति

परे। ऋतइरूइतिइरोपवादः। पृ धातुः पालनपूरणयोः इत्यस्य वर्त्तमानार्थेषु रूपाण्यग्रे दर्श
यिष्यति। अत्र तु तरोदत्वाधिकारात् सन्प्रत्यये यथाप्राप्तः सन्प्रत्ययः। अनेन उर्। द्वित्वं। स्वोर्निःहसेदी
र्घः॥ क्रिला। पर्तुमिच्छतीति पुपूर्षति। एवं मृङ् प्राणत्यागे। मर्तुमिच्छतीति मुमूर्षतीति। ननु मृङ् आ
त्मनेपदत्वात् कथमत्र परस्मैपदं तत्राह। सपरोक्षादाविति। इच्छार्थे सन्प्रत्यये परोक्षार्थे णवो हो
च श्वादिशब्दो ह्यस्तादो भविष्यति स्येषु। क्रियाति अमे च मृङ् धातोः परस्मैपदं भवतीति। इति
मुमूर्षति। मृङ् णपृ द्वित्वं। रः। धातोर्नामिनः। स्वं ममार। मरिष्यति। अमरिष्यत् इत्या
दि। अन्यत्र म्रियते तु दादेः। अयक्षिणु धातोः। स्वं म्रियते। म्रियेत। म्रियतां। अम्रि
यत। मृषीष्ट। मर्त्ता। अमृत। आत्मनेपदं रुदादेः। ५१ चतुर्णां ६२ यहचवसम्बुद्धौ
सोतो आदेयस्य सृक्कादिः तस्य रुदादेः ६१ अपरे। रुदादेः परस्य चतुर्णामिति वादानां से
र्वधिनोह कारादेर्वसम्भस्याहारादेश्च अत्सयस्य इडागमो भवति। इति वादादो। हसा
दोत्सयतु रुदिहिद्स्या दौहृय। रुदिर् अश्रुविमोचने। परस्मैपदे इति वारस्य।
अपकर्त्तरि। अदादेर्लुक्। पितिउपधायाल्घोर्गुणः। अनेन स्वरादिवजुरडाग
मः। रोदिति। रुदितः। रुदंति। इत्यादि। यादादोहकारवसम्भस्याहारादित्वाभावा
न्नरडागमः। रुद्यात्। रुद्यातां। रुद्युः। इत्यादितु वादोरोदितु। रुदितात्। रुदितां।

मा॰टी॰२ रुदंतु । रुदिहि । रुदितात् । रुदितं । रुदित । रोदानि । रोदाव । रोदाम । ३ दिबादौ तु विशेषः ।
दिश्योः अट्ट्ट् इत्येतावागमौ भवतः । अरोदत् । अरोदीत् । अरुदतां अरुदन् । अ
रोदः । अरोदीः । अरुदितं । अरुदित । अरोदिवं अरोदिम । ४ रुरोद ५ रुद्यात् । ६ रोदि
ता ७ रोदिष्यति । ८ अरोदिष्यत् । ९ अरोदीत् । अरुदत् । १० इत्यादि । एवं ञिष्वप्
शये । शयनार्थे स्वपिति । स्वपितः । स्वपंति । स्वपिषि । स्वपिथः । स्वपिथ । स्वपि
मि । स्वपिवः । स्वपिमः । १ स्वप्यात् । २ स्वपितु ३ अस्वपत् । अस्वपीत् । अस्वपितां ।
अस्वपन् ४ ॥ अन श्वस प्राणने । अन् धातु श्वस् धातु श्च प्राणने जीवनार्थे ।
अन् । प्रपूर्वः उपसर्गादण नत्वं स्यात् । सवर्णे । अपृक्तनेरि । अदादेर्लुक् ।
रुदादेश्चतुर्णां ह्रसादेः । प्राणिति । प्राणितः । प्राणंति । १ प्राण्यात् प्राणितु ३
प्राणत् । प्राणीत् । प्राणितां अप्राणन् । ४ इत्यादि । एवं श्वस् । श्वसि
ति । श्वसितः । श्वसंति । श्वसिषि । १ श्वस्यात् २ श्वसितु ३ अश्वसीत् । अश्व
सत् । ४ शश्वास ५ श्वस्यात् । ६ श्वसिता ७ श्वसिष्यति ८ अश्वसि
ष्यत् ९ अश्वसीत् १० जक्ष भक्षहसनयोः । जक्ष धातुः भक्षणार्थे हस

नेत्वा। जक्षति। जक्षितः। जक्षादेरिति। जक्ष जागृ दरिद्राति चकास्ति शास्ति रेवा। दीधीङ् वेवी
ङ् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः॥१॥ जक्ष जागृ दरिद्राति चकास् शास् दीधीङ् वेवीङ् इ
त्येतेभ्यः परस्य अंतोऽत् भवति। अनश्च नस्थ भवति। जक्षिति। जक्षितः। जक्षति। जक्षिसि। जक्षि
थः। जक्षिथ। जक्षिमि। जक्षिवः। जक्षिमः। १ जक्ष्यात्। २ जक्षितु। जक्षितां। जक्षतु। ३ दिबादौ। अ
जक्षत्। अजक्षीत्। अजक्षितां। अजक्षुः। ४ शेषं रुदादिवत्। इति पंच रुदादयः। यतः। रोदितिः
स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा। जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पंचको गणः॥१॥ जक्षा
दधिकारात् शेषधातूनामुदाहरणं। चकास्ति। चकास्तः। चकासति। जक्षादेरंतोऽनभ्यस्)
जागृ निद्राक्षये। जागरणे। तिप्। शप्। अदादेर्लुक्। पिति गुणः। अंतोऽत्। जागर्ति। जागृतः।
जाग्रति। जक्षादेरंतो। ऽरं। जागर्षि। इत्यादि। जागृयात्। इत्यादि। जागर्तु। जागृतात्। जागृ
तां। जाग्रतु। जक्षादेरंतो। ऽरं। जागृहि। दिपि सिपि च गुणे सति नेति स्योर्हसात्। रस्य विसर्गः।
अजागः। अजागृतां। जक्षादेरंतो इति अनि उसि कृते गुणः। अजागरुः। कृतद्विर्वचनाऽसि
परे लुग्भवति। इति तु राज्ञा क्त अद्विरुक्तस्यापि जागर्तेः उसि परे गुणः। सिपि अजागः। इ
त्यादि। दरिद्रा धातुः दुर्गतौ। दरिद्राति। तिप्। शप्। अदादेर्लुक्। दरिद्रातेरिति। दरिद्रात्रास्य
हसे तयोः राकार ङिति हसे परे इकारो भवति। दरिद्रातेश्च आकारस्य ङिति स्वरे परे लो
पो भवति। अंतोऽत् इति कृते आकारलोपः। सिपि पिहा इत्यादि कारोभ। दरिद्राति। दरिद्रितः। दरि

108

२१

सा॰ टी॰

११०

द्रति। जक्षादेरंतोऽनत्‌स्। दरिद्रियात्। दरिद्रियातां। दरिद्रियुः। दरिद्रातु। दरिद्रितात्। दरि
द्रतु। दरिद्रिहि। द्विबादौ। अदरिद्रत्। अदरिद्रितां। अनित्सिकृते आकारलोपः। अदरिद्रुः।
णबादौ। दरिद्रांबकार। शासअनुशिष्टौ शिक्षणे। परस्मैपदे अपो लुगादि प्राग्वत्। पि
ति न विशेषः। तसादौ ङिति परे दरिद्रादेरिल्लोपश्चेति इकारः। ततो घसादेः षः। षु सिष्टु
शास्ति। शिष्टः। जक्षादेरंतोऽनत्‌स्। शासति। दरिद्राते रिद्राते रिदाल्लोपश्चेति वकार ग्र
हणात् केवलदरिद्राते रिकारस्य स्वरे परे लोपो भवति। न तु शास्तेः। शास्सि। शिष्टः। शि
ष्ट। शास्मि। शिष्वः। शिष्मः। इत्यादि। यदादौ। शिष्यात्। तुबादौ। शास्तु। शिष्टां। शास
तु। हौ तु अहे धिशाधि इति हिसहितस्य शा धि आदेशः। शेषं सुगमं। द्विबादौ सिस्यो लो
पे दिपि सस्य तः सिपि वा इति दिपि। अशात्। अशिष्टां। अशासुः। सिपि। अशात्। अशाः।
अशिष्टं। अशिष्ट। अशासं। अशिष्व। अशिष्म। इत्यादि। शशास। शिष्यात्। शासिता। शा
सिष्यति। अशासिष्यत्। अशिषत्। इङ् स्मृतौ। आत्मनेपदे ते। अपो अदादेर्लुक्। खसेव
बपा षु सिष्टुः। तस्य टः। ईटे। इडाते। आतोऽतोदनतः। इडते। इङित्रां रिति। इडुईश इयेत
यो र्धात्वोः सकारे धशाइत्वपरे इडागमो भवति। ईडिषे। इडाथे। इडिध्वे। इडे। इड्वहे। इडम
हे। विधौ। इडीत। आशिषि। इटां। इडातां। इडतां। इडिष्व। इडाथां। इडिध्वं। इडे। इडाव
है। इडामहै। तनादौ। खसो षु सिष्टुः। दिबादावट्। स्वरादेः। अइट्। ऐटे। ऐटातां। ऐडातां।

९८

ऐडत। ऐडाः इत्यादि। इडांचक्रे। इत्यादि। ईश ऐश्वर्ये। इडिवत्। केवलं तकारादौ छशषराज
देः। ष्टुभिष्टुः। सकारे ध्वशब्दे च परे इडागमः। ईष्टे। ईशाते। ईशते। ईशिषे। ईशाथे। ईशीत। ९
ईष्टां। ९ ऐष्ट। ९ ईशांचक्रे। ९ ईशिषीष्ट। ९ ईशिता। ९ ईशिष्यते। ९ ऐशिष्यत। ९ ऐशिष्ट। ९ स्तु।
गुः ६१ सः ११ नकारस्य ऋकारो भवतीति। वादिदो पितित तकार दकार सकार मकारादौ प्रत्य
ये परे। यु मिश्रणे। अमिश्रणे च। यौति। युरुणुस्नुक्ष्णु इवेति। यु मिश्रणे। रु शब्दे। णु स्तुतौ।
ष्णु ग्नु स्नुतौ। इत्येतस्य स्तिबादिषु चतुर्षु पितित तकार सकार मकार दकारादौ परे वा ईका
रो भवति। केचित्तु रुणुस्नुक्ष्णु इवेति वदंति। तन्मते यौति इत्येकमेव रूपं भवति। युतिपू। द्विस्था
ने अपू। अदादेर्लुक्। एकत्र औरौ। अन्यत्र ईकारागमः। गुणः। ओ अव्। यौति। यवीति। यु
तः। नुधातो रिस्फवू। युवंति। यौषि। यवीषि। यादादौ। युयात्। युयातां। मित्यादि। तुवादौ
तुपूर्स्थाने एकत्र औरौ। अन्यत्र ईकारागमः। तृतीये तातङ्। यौतु। यवीतु। युतात्। युतां।
युवंतु। युहि। युतात्। उत्तमपुरुषे गुणः। ओ अव्। यवानि। यवाव। यवाम। अनद्यतने दिपि
एकत्र औरौ। अन्यत्र ई। दिबादावट्। नावसाने। अयौत्। अयवीत्। अयुतां। अनिविष
ये। नुधातोः। अयुवन्। सिपि। अयौः। अयवीः। इत्यादि। युयाव। युयात्। यविता। ९ यवि
ष्यति। ९ अयविष्यत्। अयवीत्। एवं रु शब्दे। रौति। रवीति। णु स्तुतौ। नौति। नवीति।

१०७

23

१.२।२ ष्टुञ् स्तुतौ। स्तौति। स्तवीति। स्तुतः। स्तुवंति। आत्मनेपदेपि। स्तुवते। स्तुवाते। स्तुवते। स्तुया
त्। स्तवीत्। स्तौतु। स्तवीतु। स्तुतां। स्तुवंतु। १ स्तुहि। अनद्यतने। अस्तौत्। अस्तवीत्। अस्तु

११- तां। अस्तुवन्। अस्तौः। अस्तवीः। तुष्टाव। तुष्टुवे। स्तुयात्। स्तोषीष्ट। स्तोता। स्तोष्यति। ते
अस्तोष्यत्। अस्तावीत्। अस्तोष्ट। रु रावे। रुयात्। रुङ् स्तुतुधा नामि द्विकल्यः। रोता। रवि
ता। रोष्यति। रविष्यति। अरोष्यत्। अरविष्यत्। अरावीत्। अरौषीत्। इत्यादि। सूत्रं। लोपः ११
तु १ अनुदात्तानां ६ १ क्ङिति ७ १ झसे ७ १ पंचपदं। अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः तेषां।
अनुदात्तानां धातुपाठोक्तानां अनिटां हन् गम् नम् रम् मन् इत्यादीनां तथा तनादीनां
तन् मन् वन् षण् क्षिण् क्षण् तृण् घृण् ऋण् इत्यादीनां ञमस्य ञम प्रत्याहारस्य अ
णनङम इत्येतस्य लोपो भवति क्ङिति ङिति च झसे परे। तुराष्ट्यात् क्ङित् अझसेपि का
र प्रत्याहारादौ। हन्। तिप्। अप्। अदादेर्लुक्। तिप् सिपोर्नश्चापदांते। त सिथ पिच्चेवसे
र्लोपोस्विति न लोपः। अंतिपरेगमां स्वरे इत्यकारलोपः। हनो घ्नः। हंति। हंतः। घ्नंति।
हंसि। हंथः। हंथ। हन्मि। हन्वः। हन्मः। हन्यात्। हन्याताम् इत्यादि। लुपि नश्चापदांते। नात
ङादेशो लोपस्त्विति न कारलोपः। हंतु। हतात्। तेकारादौ वङिति लोपस्त्विति लोपः। ह ११
तां। अं लुङ् सत्रगामां स्वरे हनो घ्नः। घ्नंतु। हौजहद्धेधि शाधि इति वक्ष्यमाणसूत्रेण हि स
हितस्य हनोज हि इत्यादेशः। जहि। सिपि। अहन्। अहतं। अहत। अहनं। अहन्व। अहन्म। ४

अह्यात्। आत्रि। भिन्नते सो हनो वधादेशो भवति। वध्यात्। हंता। ह निष्पति। अहनिष्यत्।
अवध्यात्। इत्यादि। प्रजसंजनेइति लिख्यते। यद्वा पंज इत्यत्र नमायपस्ये तिस इति लिख्य
दिबादि। रुधादेर्नम्। भिदं स्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः। प्र नज् इति स्थिते। सूत्रं। नमेः प। १ एकप
दं। रुधादेर्नम् इति नम्। अस्य यातुप धातुसंबंधिनो नमस्य अडः नङ् मङ् इस्य स्य लोपो
भवति। अनेन अनुस्वार स्थानीयस्य नकारस्य सर्वत्र लोपः। चोः कुः। खसे चपाः। प्र नक्ति।
नमस्य सोस्येत्यलोपः। नश्चापदांते इत्यनुस्वारे च कृते चोः कुः। खसे च पः। प्रक्त। ८। संजंति।
सिपि चोः कुः। खसे चपाः। क्षिळा। कष संयोगे क्षः। प्र नक्षि। प्रंक्थः। प्रंक्थ। प्रंज्मि। व सोस्मन
मोऽत्लोपे नश्चापदांते। स्वरः प्रंज्वः। प्रंज्मः। यादादौ रुधादेर्नम्। नमइति न लोपः। नमसोस्ये
त्यलोपः। नश्चापदांते। प्रंज्यात्। प्रंज्यातामित्यादि। आत्री। सर्वत्र रुधादेर्नम्। नमइति न लो
पः। स्वम्से र्नम्। चोः कुः। खसे व। प्र न क्। तात ङोदेशो ङि त्यादल्लोपे अनुस्वारः। प्रंक्तात्। प्रंक्तां।
प्रंजंतु। हौ। स्वसाद्धिर्हेः। स्वरः आगये। प्रंक्तात्। तं तपरे नमइति नलोपः। नश्चापदांते। चोः कुः।
खसे चपा। प्रंक्तं। प्रंक्त। उत्तम पुरुषे। नमः। स्वरः। प्र नजानि। प्र नजाव। प्र नजाम। दिबादौ
रुधादेर्नम्। दिस्यो र्हस्वात्। न मः। चोः कुः। वावसाने। दिबादावट्। अप्रनक्। ग्। अप्रनं
मः। नमसोस्य। नश्चापदांते। चोः कुः खसे। अप्रंक्तां। अप्रंजन्। अप्रनक्। अप्रनग्। अप्रं

क्तां। असंक्त। अक्षनजं। अपंक्त्व। असंक्तम। ४ वक्ताज ५ संज्यात् ६ संक्त्ता ७ संक्ष्यति ८ असंक्ष्यत् ९ अक्षां
क्षीत्। इत्यादिरूपाणि। एवं हिंसि हिंसायां। हिंस्। इदितो नुम्। ततो नश्चेति नलोपः। हि
नस्ति। हिंस्तः। हिंसंति। हिनस्सि। हिंस्थः। हिंस्थ। हिनस्मि। हिंस्वः। हिंस्मः। १ हिंस्यात् २ हिनस्तु
हिंस्तात्। हिंस्तां। हिंसंतु। हिंधि। हिंस्तं। हिंस्त। हिनसानि। हिनसाव। हिनसाम। अहिनत्। अहिं
स्तां। अहिंसन्। अहिनः। अहिंस्तं। अहिंस्त। अहिनसं। अहिंस्व। अहिंस्म। इत्यादि। अथ रंजेस्ता
दि। अप्रत्ययेपरे रंज रागे दंश दशने षंज संगे। ष्वंज परिष्वंगे। आलिंगने इत्येतेषां धा
तूनां नमस्येण न न इत्येतस्य लोपो भवति। रजति। अपकर्त्तरि। अथ रंजेस्यकारलो
पः। रजति। रजतः। रजंति। भवति व रूपाणि। दंश। दंशने। दशति। अप्र। दशति। षंज। आ
देः सः। सजति। सजति। ष्वंज। आत्मनेपदे। स्वजते इत्यादि। विदः ५१ नवानां ६३ स्था
नां ६३ णबादिः ५१ वा ५९ पंचपदं। विद ज्ञाने इत्यस्मात्परेषां तिबादीनां नवानां वचनानां णबा
दिर्नव को वा भवति। णपू। अनुस्वर इत्यादीनि। नव वचनानि वा भवंति। तिबाद्यर्थे एव। विद्
तिणादिः। अनेन णबादिना देशाः। यदादेशास्तद्वद्भवति इन्यायात् न द्वित्वं। अपू। अदादेलु
क्। पिच्छुनपधायालघोर्गुणः। वेद। विदतुः। विदुः। थपि। खसे। वेत्थ। विदथुः। विद। वेद। वि
द्व। विद्म। पक्षे अदादित्वादपो लुक्। पिच्छुनपधायालघोर्गुणः। खसे चपा। वेत्ति। वित्तः। वि
दंति। इत्यादि। कर्मव्यतिहारे तौव्यतिसंज्ञ उपसर्गयोगे आत्मनेपदं। तत्र व्यतिविद्ये। व्यतिवि

दाते।बहुवचनेविशेषः।विन्तेधातोररतेइतिवचनस्यवारुट्आगमोभवति।इतिरुडागमः।
आतोंतोदन्तः।स्वरः।व्यति।विद्वतोपदेव्यतिविदते।व्यतिविद्से।व्यतिविदध्वे।व्यतिविद्ये इत्यादि।
एवंसमुपसर्गपूर्वः।संविन्ते।संविदाते।संविद्रते।संविन्ते इत्यादि।यादादावविशेषः।वि
द्यात्।इत्यादि।तुबादौपिन्सुगुणः।रवसे।वेत्तु।वित्तात्।विन्तो।विदंतु।हौस्सा।द्धिर्हेः।स्व
विद्धि।वित्तात्।इत्यादि।दिबादौअपूर्लुक्।दिबादावट्।पिन्सुगुणः।दिस्योर्हसात्।याव
साने।अवेत्।अवेद्।अविन्तां।अनःस्याविदइत्युक्त।अविदुः।अविदन्।इत्यपिकेचित्।सि
पिदःसइतिविकल्पेनसकारः।तदभावेवावसाने।अनेः।अवेत्।अवेद्।इत्यादि।विवेद।
विद्यात्।वेदिता।वेदिष्यति।अवेदिष्यत्।अवीत्।असधातुःभुविसत्तायामित्यर्थः।अ
स्ति।तिवादि।अप्।अदादेर्लुक्।स्व।अस्ति।ङित्सुसर्वत्रनमसोस्येतिअकारलोपः।स्तः।
संति।सिपिविशेषः।सूत्रं।सि७१सांके।सः९असत्तुविद्रुयस्यधातोःसकारस्यसिपि
परेलोपोभवति।अनेनसलोपः।असि।स्थः।स्थ।अस्मि।स्वः।स्मः।यादादौसर्वत्रापोलु
किकृतेसर्वत्रङित्वान्नमसोस्येत्यलोपः।स्यात्।स्याताम्।इत्यादि।आशीःप्रेरणयोः।तु
पिपित्वान्नविशेषः।अस्तु।तात्।न्नमसोस्य।स्तात्।द्विवचबहुवचयोः।स्तां।संतु।होतु
निशेषः।सूत्रं।जहिश्चएधिश्चशाधिश्चजहेधिशाधि९हौसर्वविषयेहनइत्यत्र

111

जहि अस् इ स स्य एधि शास् इत्यस्य शाधि ए ते आदेशाः एतेषां हि सहितानां निपात्यंते। अनेन हि सहितस्य अस्तेः एधि इति निपातेः॥ द्विवचन ऊत्वयोर्नमसोस्य। स्तं। स्त। उत्तमपुरुषेन विशेषः॥ अस्मानि। अस्माव। अस्माम। दिबादौ अपू। लुकू। प्राग्वत्॥ दिवादावटू। स्वरादेः। पिच्चु तसयोर् सवर्णे ङि स्तु नमसोस्येस्यलोपः। अ होंसंधि सवर्णे दीर्घः। अस्तेः ६१ ई पू ११ अस् भुवीति धातोः परस्छयोः दिपूसिपू इत्यनयो। इडागमो भवति दिवादादौ। आसीत्। आस्तां। आसन्। आसीः॥ आस्तं। आस्त। आसं। आस्व। आस्म। णवादौ। आस। आसतुः। आसुः॥ व्याकरणांतरे तु अस्तेर्भू आदेशः। आर्द्धधातुके तन अस् धातोरपि बभूव। भूयात्॥ सविना। भविष्यति। अभविष्यत्। अभूत्। इत्यादिरूपाणि स्युः॥ लिहू धातुः आस्वादने ई बद्ध क्षणे। परस्मैपदे तिबादयः। अपू। अदादेर्लुकू। पिच्चु नपधाया लघोर्गुणः। तकार सकार घकारेषु होढः। तथोर्धः। ष्टु लिढु॥ ध स्यढः। लिढू ढि इति स्थिते। सूत्रं। ढि ११ दः ६१ लोपः ११ दीर्घः १२ वा ११ पंचपदं। ढकारे परे ढ कारस्य लोपो भवति। ऋकारवर्जितपूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति। ऋकारवर्जनात् जरीगढः। इत्यादौ ऋकारस्य न दीर्घत्वं। अनेन न लोपः एकारो दीर्घः एवास्ति। लेढि। तसि थसि ■ थेव तथोर्धः। होढः। ष्टु लिषु॥ ढिढो इति लोपः। इकारस्य ईकारः॥ लीढः। लिहंति। सिपि ढ से। षढोः कसे। क्षिखा। कष संयोगे। लेक्षि। लीढः। लीढ। लेह्मि। लिह्वः। लिह्मः। इत्यादि। यादादौ अपो लुकि स्व। लिह्यात्। लिह्यातां। लिह्युरिति। तुबादौ अपो लुकू। पिच्चु गुणः। तु

पितां। होढः। तथोढ्वं। ष्टुत्सिष्टुः। ढिढोलोपः। लेढु। लीढात्। लीढां। लिहंतु। होरूपत्रयं। अत्र
झसपरत्वाभावात् पदांतत्वाभावात् होढ इति न संभवति। पूरंकु विदपदांतेपि पदांतताश्रय
णीयेति पदांतत्वमाश्रित्य होढ इति ढत्वं कर्तव्यं। अत्राहो हकारेपि झसवत् इति खरस्य तीकंठा
भरणोक्तत्वात् झसाद्धिर्हेः। ष्टुत्सिष्टुरिति। ढत्वं ढिढोलोपो दीर्घश्च। लीढि इत्यादि कंश्रागकुः।
लीढात्। तत्र शेषं सुगमं। अनद्यतने। अपोलुकि दिबादावट्। पित्वात् गुणः। होढः। दिस्योर्हसात्
वावसाने। अलेट्। अलेड्। होढः। तथोढ्वं। ष्टुत्सिष्टुः। अलीढां। अलिहन्। अलेट्। अलेड्।
अलीढं। अलीढ। अलेहं। अलिह्व। अलिह्म। लीढे। लिलिहत। अलीढ। लिलेह। लिह्यात्।
लेढा। लेक्ष्यति। अलेक्ष्यत्। अलिक्षत्। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। ङकार आत्मनेपदार्थः।
इकार उच्चारणार्थः। ते। आते। इत्यादि। अप्। अदादेर्लुक्। चक्षः। आङ्पूर्वः। व्याचक्षते इ
ति स्थिते। सूत्रं। स्कृचक्ष्व स्कौ तयोः स्कोः ६२ आद्यस्थितत्वात् आदौ तयोः आद्यौः ६२
व ११ त्रिपदं। संयोगस्य आद्यस्तु तयोः सकारककारयोर्धातोः झसे परे नाम्नि ... रसे प
दांते च लोपो भवति चकारात् अन्यत्रस्थाने यत्र संयोगस्यादिषः तस्य सकारलोपो न
भवति। तत्र सकारस्य जकारो भवति। यथा ओलस्जी व्रीडायां। लज्जते। असंयोगस्या
दिषः तस्य सस्य लोपो न किंतु सस्य जो भवति। लज्जते। लज्जेते इत्यादि। एवं मस्जि बुडने
मज्जति। भ्रस्ज पाके। भृज्जति। अत्र सकारस्य जकारः। प्रकृते तु अनेन तस्य ख्य इत्य

112

त्रसमघस्छकस्यलोपः। तेष्टुसिष्टुः। व्याचक्षते। आतोंतोदनतः। अंतोत्। व्याचसेइत्यत्रस्कारा
घोश्च। षढोःकसे। किलाःसतंवा। व्याचक्षे। व्याचक्षाते। धोत्न्। ष्टुसिष्टुः। होढः। स्वरे। व्याचढ्वे।
व्याचक्षे। व्याचक्ष्वहे। व्याचक्ष्महे। इत्यादौ सर्वत्र स्वरः। व्याचक्षीतेइत्यादि। ताम्आदौ तका
र धोत्वस्कोराधोश्च। तकारेस्पृष्टुसिष्टुः। व्याचष्टां। स्वरः। षढोःकस्से। किलाः। कषसयोगेव्या
चक्षघ्वे। ष्टुसिष्टुः। व्याचढ्वं। झोषंसुगमां। तनादौ तकारेथकारेच धोत्वकलोपः। तथ
सिष्टुः। धेप्रागवत्। झोपुषुस्वरः। व्याचष्टे। व्याचक्षातां। व्याचक्षतां। आतोतोदनतः। व्या
चष्टाः। व्याचक्षाथां। व्याचढ्वं। इत्यादि। चकासृदीप्तौ। चैंत्वकासृ। तिबादिः। अप्। अदादे
र्लुक्। चकास्ति। चकास्तः। जक्षादिच्यात्। अंतोअत्। चकासति। चकास्सि। यादादौ। च
कास्यात्। चकास्यातां। इत्यादि। तुबादौ। चकास्तु। चकास्तात्। चकास्तां। चकासतु।
होधिः। ससाद्विर्हः। पदांतचमाश्रिस्य। स्रोः। आदबेलोपत्र। चकाधि। अनद्यतने। अपोलुक्।
दिबादावट्। दिपि७१ सस्य९१ तः११ सिपि७१ वा११ सकारांतस्यधातोः सकारस्य दिपिविषरे
तकारोभवति सिपितुविकल्पेन तः इति दिपितकारः। दिस्योर्हसात्। अचकात्। एवं सिपि
अचकात्। अचकाः। जक्षादिच्यादनतस्। अचकासुरित्यादि। चकासां चकार। ख्याधा
तुःप्रकथने। ख्यातिप्। अदादेर्लुक्। आङ्पूर्वः। आख्याति। आख्यातः। आख्यांति। आख्या
यात्। आख्यायातां। आख्यापुः। इत्यादि। आख्यातु। आख्यातात्। आख्यातां। आख्यांतु।

आख्याहि। इत्यादि। आख्यात्। आख्यातां। आख्युः। स्यादिषु उस्य लोपः। आख्या इत्यादि। मृजूष्
धातुः शुद्धौ। नैर्मल्यापवित्रीकरणे। कांस्यपात्रादि मार्जनं गृहादि मार्जनं च। मृजू। तिबादिः। अ
प्। अदादेर्लुक्। मृजे १९ वृद्धिः ११ पिति ७१ क्ङिति स्वरे वा। २२ मृजे र्घ्णितोः पिति विभक्तौ परतः स्वका
रस्य वृद्धिर्भवति। अनेन पिति सिपि मिपि च वृद्धिः। तिप् तस्। मध्यमपुरुषे वृस व्रश्च भ्रस
राजादेरिति षत्वं। तथयोः ष्टुना ष्टुरिति टकार ठकारौ। सकारे तु षढोः कः सि। क्ष्विला। शेषं
सुगमं। मार्ष्टि। मृष्टः। मृजंति। क्ङिति स्वरे परे वा वृद्धिः। मार्जंति। मार्क्षि। मृष्ठः। मृष्ठ। मार्ज्मि। मृ
ज्वः। मृज्मः। इत्यादि। यादादौ। मृज्यात्। मृज्याताम्। इत्यादि। तुबादौ प्रथमपुरुषैकद्विवचनयोः
छशाषराजादेः। ष्टुना ष्टुः। एकत्वे। मार्ष्टु। मृष्टात्। मृष्टां। मृजंतु। मार्जंतु। मध्यमपुरुषे
दत्वं। हौ तु प्रथमं झसादिर्हेः। ततः छशाषराजादेः। सर्वत्र ष्टुत्वं। एकत्र षोढः। मृड्ढि। मृ
ष्टात्। मृष्टं। मृष्ट। उत्तमपुरुषे तु सर्वत्र वृद्धिः। मार्जानि। मार्जाव। मार्जाम। अनद्यतने। पि
त्सु त्रिषु पि वृद्धिः। छशाषराजादिस्योः। षोडः। दिस्योर्हसात्। वा रसाने। अमार्ट्। अमार्ड्। टका
रे ष्टुना ष्टुः। शेषं सुगमं। अमार्ष्टां। अमृजन्। अमार्जन्। अमार्ट्। अमार्ड्। अमृष्टं। अमृष्ट।
अमार्जं। अमृज्व। अमृज्म। इत्यादि। ममार्ज। मृज्यात्। मार्ष्टा। मार्जिता। मार्क्ष्यति। मार्जिष्य
ति। अमार्जिष्यत्। अमार्क्ष्यत्। अमार्क्षीत्। सूत्रं। गुणः ११ णिजिर् धातुः शौचे। पृथग्भा
वयोः। निर्निरूपृथक्करणे। विष्लृ व्याप्तौ। इत्येतेषां त्रयाणां धातूनां द्वित्वे कृते पूर्वस्य अ

२७
सा॰टी॰२
१९५

कार अपोलुकिङ्क्ङितेगुणोनभवति। इद्भ्म अनुबंधः। आदेशः स्लः। निज् तिप्। अपृक्तन्तरि। क्वादेर्द्धिश्चेति।
अपृ। लुकू। द्वित्वं। अनेनपूर्वस्यसर्वत्रगुणः। ने। निरपूर्वः। घ्वादेश्चेतिन मस्यघा०। पित्सुउपधाया
लघोर्गुणः। अतिवर्जप्रथममध्यमपुरुषयोः वोः कुः। रवसे। देरितिअंतोऽत्। सिपिद्धिः। कुष
सर्वत्रस्थः। निर्णेनेक्ति। निर्णेनिक्तः। निर्णेनिजति। निर्णेनेक्षि। निर्णेनिक्थः। निर्णेनिक्थ। निर्णे
निज्मि। निर्णेनिज्वः। निर्णेनिज्मः। यादादौन्य सर्वत्रापो लुक्। द्वित्वंच। पूर्वस्यगुणः। शेषंसु
गमं। निर्णेनिज्यात्। निर्णेनिज्याताम्। इत्यादि। लुवादौ। अपृ। क्वादेर्द्धिश्च। निजां गुणः। लुपित्सु
पधायागुणः। आदेरिस्यत्। हौहुसा द्विहिः। अंतुवर्जं। प्रथममध्यमपुरुषयोः वोः कुः। हि
वर्ज्यं। वतु पूर्वपि रवसे। तातङादेशो वोः कुः। रवसेवपा। उत्तमपुरुषे सर्वत्रउपधाया लघोः। नि
र्णेनिक्तु। निर्णेनिक्तात्। निर्णेनिक्ताम्। निर्णेनिजतु। निर्णेनिग्धि। निर्णेनिक्तात्। निर्णेनिक्तं।
निर्णेनिक्त। प्रक्रियायांतु नास्यस्तस्याचि पिति गुणनिषेधः। तेन निर्णेनिजानि। निर्णेनि
जाव। निर्णेनिजाम। इत्यादि। अनद्यतने। निजांगुणइतिपर्यन्तिकार्येकृते दिबादावट्। पित्सु
उपधायालघोः। अन्त्यपूर्ववर्जंप्रथममध्यमपुरुषयोः वोः कुः दिस्याहसात्। वावसाने।
अन्यत्ररवसे। अनन्तरस्त्रा तत्र उपधायालघोः गुणः। निर्णेनेक्। गू। निर्णेनिक्ताम्। निर्णेने
जुः। निर्णेनेक्। गू। निर्णेनिक्तं। निर्णेनिक्त। निर्णेनेजं। निर्णेनिज्व। निर्णेनिज्म। निनेज।
निज्यात्। नेक्ता। नेक्ष्यति। अनेक्ष्यत्। अनिजत्। अनैक्षीत्। इत्यादितस्मयपदेरूपाणि।
अवपूर्वनिजेरात्मनेपदमपि। अवनेनिक्ते। अवनेनिजाते। अवनेनिक्तां। अवनेनिक्त।
इत्यादि। एवंवे स्विर पृथक्करणे। वेवेक्ति। वेविक्तः। वेविचति। द्रः। वेवेक्षि। वेविच्यात्। वेवे १०२

रुः। अवेवेक्। इत्यादि। एवं विऌ व्याप्तौ। विष्॥ तिबादिः। अपू। क्वादेर्द्विश्च। ष्टु। पिष्टुः॥ निजां गुणः। उ
पधायाल्लघोर्गुणः। वेवेष्टि। वेविष्टः। वेविष्टः। वेविषति। द्वे। वेवेक्षि। ष्ढोः कस्से। कषसंयोगे। इ
त्यादि। वेविष्यात्। वेवेष्टु। वेविष्टात्। वेविष्टं। वेविषतु। वेविड्ढि। झसाद्धिर्हेः। ष्टु। पिष्टुः। वेविष्टात्।
वेविष्टं। वेविष्ट। वेविषाणि। वेविषाव। वेविषाम। अवेवेट्। ड्। दिस्योर्हसात्। षोः डः। वावसा
ने। वेविष्ट। वेविष्यात्। वेष्टा। वेक्ष्यति। अवेक्ष्यत्। अविक्षत्। इत्यादि उभयपदे। पृ पालन
पूरणयोः। पृ धातुः पालनार्थे पूरणार्थे च। परस्मैपदे तिबादयः। अपू। क्वादेर्द्विश्च। पृ पृ ति
इति स्थिते। गुणः। रः इति अत्वे प्राप्ते सति ऋ प्रोरिः पूर्वस्य ऋ गतौ पृ पालनपूरणयोः इत्येत
योर्धात्वोः स्ति बादौ अपो लुकि सति पूर्वस्य द्वित्वसंबंधिस्वरस्य इकारादेशो भवति।
अनेन पूर्ववत् ऋकारस्य इकारः। पिच्छुगुणः। सस्य क्विला। अतो हेरि स्यत्। व्याङ् पूर्वः। व्या
पिपर्ति। व्यापिपृतः। व्यापिप्रति। ऋ रं। व्यापिपर्षि इत्यादि। यादादौ। लुक्। द्वित्वं। ऋ प्रोरिः
पूर्वस्य इकारः। व्यापिपृयात्। व्यापिपृयातामित्यादि। लुबादौ लुपि पिच्चाक्गुणः। तातङ
पिशेन गुणः। व्यापिपर्तु। व्यापिपृतात्। व्यापिपृतां। अंतो तू। ऋ रं। व्यापिपृहि। व्यापिपृतात्।
व्यापितं व्यापिपृत। उत्तमपुरुषे सर्वत्र गुणः। स्वरः। व्यापिपराणि। व्यापिपराव। व्यापि
पराम। दिबादौ अपू लुगादिकं प्राग्वत्। दिबादाव ट्। व्याङ् पूर्वः। सवर्णे। व्यापिपृत् इति
स्थिते। द्विस्थानेन ऋ प्रोरिः। दिस्योरिडागमः। इति ऋ पृ इत्येतयोः संबंधिनोः दिपूसिपूइत्ये

१२५

२८
सा॰टी॰२

११६

तयोर्वा इडागमो वक्तव्यः। अनेन एकत्र वा आडागमः। गुणः। अन्यत्र केवलं गुणः। दिस्योर्हसात्।
रेफस्य विसर्गः। व्यापिपरत्। व्यापिपः। व्यापिपृतां। अनजस्। गुणः। व्यापिपरुः। व्यापिपरः।
व्यापिपः। व्यापिपृतं। व्यापिपृत। व्यापिपर। व्यापिपृव। व्यापिपृम। अमि गुणः। शेषं लुगमं।
पक्षे पिपर्त्ति। पिपृतः स इति स्थिते। पोरुः। व्योर्विहसे इति दीर्घः। पिपूर्त्तः। पिपुरति। पिपर्षि।
पिपूर्वः। पिपूर्थ। पिपर्मि। पिपूर्वः। पिपूर्मः। पिपूर्यात्। पिपर्त्तु। पिपूर्तात्। पिपुरतु। पिपूर्हि। पि
पराणि। अपिपः। अपिपूर्त्तामित्यादि। ऋगतौ। ऋ। अपू। कादेर्द्विः। ऋप्रोरिः पूर्वस्य ऋकार
स्य इकारः। असवर्ण इति सवर्णवर्जिते स्वरे परे सति पूर्वस्य इकारस्य इयु इत्यादेशो भव
ति। तथा नकारस्य न्वजबू इत्यादेशो भवति। पृथाजषदा हशा तौ वइ इस्य स्थानवो भइसादो। अ
त्र इकारस्य ऋकारो सवर्णः। तस्मिन् परे इयू आदेशः। गुणः। इयर्त्ति। इयृतः। इयृति
अंतो ऽत्। ऋरं। इयूर्ति। इत्यादि। यादादौ। अपूर्लुक्। द्वित्वं। ऋप्रोरि इति इयु। इयृयात्।
इयृतातामित्यादि। तिबादौ पि सुगुणः। शेषं प्राग्वत्। इयर्त्तु। इयृतात्। इयृतां। इयूत्तु।
इयृहि। इत्यादि। दिबादौ इय इति पर्यंतं प्राग्वत्। दिबादावट्। स्वरादेः। एकेन अइ ए।
द्वितीयेन ए ऐ ऐ। दिपि सिपि च ऋप्रोदिस्योरिति विकल्पेन आडागमः। गुणः। स्वरः। अडाग
माभावे गुणः। दिस्योर्हसात्। रस्य विसर्गः। एयः। एयरत्। एयृतां। अनजस्। इति द्वि
र्वचनादुसिपरे गुणः। एयरुः। एयरः। एयः। एयृतां। एयृत। एयर। एयृव। एयृम।

१०३

आरिष्यति। आरिष्यत्। अरत्। आर्षीत्। इणगतौ।

शेषं सुगमं। आर। अर्यात्। अर्ता। अरिष्यति। आरिष्यत्। अरत्। आर्षीत्। इण्गतौ ... एव

इति। अपू। अदादेर्लुक्। पित्सु गुणः। एति। इतः। अंतति इ सत्र अनेकस्वरस्ये ... इयात्। इयात। असा

स्वरस्यापि इकारस्य यकारः। यंति। एषि। इत्यादि। यासुदेन विशेषः। इयात्। इयात। ...

दि। तुबादौ पित्सु गुणः। एतु। इयता। इयतां। इयंतु। इहि। आङः ... इतां। इत। इतु। ... गुरू

पवाम। विचुआ ... हि। इण्धातोः प्राकू। आइ। स्यागमो ... ति। होपरे। इता। इ। तं। इत। ... केन एए

षे गुणः। एअयू। अयानि। अयाव। अयाम। दिवादौ अडागम ... केन अइ ... द्वि ... ए

ए। एत्। ऐतां। अनिअ ... ऐ आयू। स्वरः। आयन्। सिपि गुणः। स्याः। ऐ। ऐतां। ऐतं। आयं। ऐ

ऐ। एत्। ऐतां। ... वचनुर्ष्वायेः। तदीर्घ। इयत। इ

ऐम। अथ इण्धातोः ... कर्मणि यकि प्रक्रिया। इतो यकू वचनुर्षायेः ... विधामान ... इति द्विः।

येता। ईयतां। ऐयत। ४ इत्यादि। अथ णबादौ। इणपू। द्वित्वं। ण ... ईयाय। द्वित्वं क

इ ए अइ इति जातं। इकारस्य असवर्णे स्वरे इय आदेशः। ऐ आयू। स्वरः। इयाय। ... क्वचिद नेकस्व

चयोः अनेकस्वरस्य असंयोगपूर्वस्य तु धोयति यकार प्राप्तो तु ... असव

र्णे स्वरस्यापि इयू। तेनात्र नु धातोरिति इयू। ततः सवर्णे इ यिथ। इडागमा ... गुणः। असव

र्णे स्वरे पूर्वस्येति इयू। इयेथ। द्वित्व ... योः। नुधातोरिति इयू। सवर्णे इय ... इ

य। उत्तमपुरुषे। णबुत्तमो वा णित्। इति एकेत्र णित्वात् ... द्विः। इकारस्य असवर्णे स्वरे ए

य। ... ऐयू। इयाय ... णिल्वा ... गुणः। ए अयू। इयय। ...

कारे परे इयू। ऐ आयू। स्वरः। इयाय। ... णि ... इयात्। ए

कादेशादिः। असवर्णे स्वरे इति इयादेशः ... नार्थे णबादि ... क्रियाद ... इता। इयात्। ए

(115)

सा०टी०
११७

ता। एष्यति। ऐष्यत्। अगात्। अयइयत् अधिकारादेव इष्ठ ते णिबादौ प्रयोगं दर्शयति। इच्छु-
छायां। उकारः उच्चारणार्थः। इष्। णिबादिः। छित्वं। पित्सु गुणः। न पधाया लघोरिति एकारे कृते
असवर्णे स्वरे इ इति इयादेशः। इयेष। पुरुषत्रयेपि द्वित्व इकारेण सवर्णे स्वरः। ईषतुः। इयु-
थपि सद्रूकत्वा क्रादेणदिरिति डागमः। इयेषिथ। ईषथुः। ईषा। इयेष। ईषिव। ईषिम। क्रा-
देणादिः। इष्यात्। इषिता। एष्टा। एष्यति। एषिष्यत्। ऐषीत्। अथाख्यानोपसंहारमाह॥
धातूनामिति। यतो धातवोऽनंताः यद्यपि कल्पद्रुमादौ चतुःपंचाशदधिक पदशशतानि १७
ता
५४ धातुसंख्या प्रतिपादितः तथापि प्रयोगाणां बहुत्वदर्शनाद्धातवोऽनंता एव। तथा एकै-
कस्य धातोः अनेकार्थाः यथा दिव् क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांति-
गतिषु इत्यादि एवमेकैको धातुः अनेकेष्वर्थेषु वर्त्तते। तदुक्तो धातूनामनंतत्वात्। नास्ति
अंतो येषां ते अनंतास्तेषां भावोऽनंतत्वं तस्मात्। तथा प्रत्येकं धातूनां नानार्थत्वात्। नाना १८
बहुप्रकारेण अर्था येषां ते नानार्थाः तेषां भावो नानार्थत्वं तस्मात् कारणात्। सर्वथा
सर्वप्रकारेण संपूर्णतया अस्मिन् धानकथनं त्रातं शास्त्रं अपि धातुवक्तुं क[illegible]पितुं वा अ-
शक्यं। यदि बृहस्पतिः स्वयं वक्ता इंद्रः स्वयं श्रोता तथापि वर्षसहस्रेणापि धातूनां अं-
तं न गच्छति। लोकात् शेषस्य सिद्धिरिति रन्ये व्याकरणे रूढत्वात्तेषां प्रक्रिया प्रयोगानुसा-
रेण प्रकारांतरेण ज्ञातव्या। मया वक्तुं न शक्यते इति कारणात्। आरब्धा[illegible]स्य [illegible]करण-
नवमधिरस्य व्याख्यापनेन कथनेन अलं पर्याप्तं पूर्णतामियात इति भ[illegible]

तया॥ इत्याख्यातप्रदीपिकासुबोधिकायां सूरिश्रीचंद्रकीर्तिभिः॥ आख्यातदीपिकादि
ष्वासंपूर्णासमजायत॥१॥ ॥ इतिश्रीनागपुरीयतपागछशृंगारहारभट्टारकश्रीरा
जरत्नसूरिपट्टस्थः भट्टारकश्रीचंद्रकीर्तिसूरिभिः कृतायांश्रीसारस्वतदीपिकायां आ
ख्यातप्रक्रियासंपूर्णा॥ ॥ ॥छ॥

116

सा०टी०२

॥११८॥

हे सारस्वतटीका ॥ चंद्रकी० लि०

११८

117

[OrderDescription]
,CREATED=15.10.20 15:10
,TRANSFERRED=2020/10/15 at 15:25:29
,PAGES=233
,TYPE=STD
,NAME=S0004016
,Book Name=M-833-SARSWAT TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF

FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF

FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF

FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF

FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF

FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF

FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF

FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF

FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF

FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF

FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF

FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF

FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF

FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF

FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,